

T.C.
GAZİANTEP ÜNİVERSİTESİ
SOSYAL BİLİMLER ENSTİTÜSÜ
TEMEL İSLAM BİLİMLERİ ANA BİLİM DALI
KELAM PROGRAMI

MÜRTEKİB-İ KEBİRENİN KELAMİ MEZHEPLERİN OLUŞUM SÜREÇLERİNE ETKİSİ

YÜKSEK LİSANS TEZİ

SALİH ASLAN

Tez Danışmanı: Prof. Dr. Mahmut ÇINAR

GAZİANTEP
AĞUSTOS 2021

T.C.
GAZİANTEP ÜNİVERSİTESİ
SOSYAL BİLİMLER ENSTİTÜSÜ
TEMEL İSLAM BİLİMLERİ ANA BİLİM DALI

Tezin Başlığı: Mürtekib-i Kebîrenin Kelami Mezheplerin Oluşum Süreçlerine Etkisi
Adı ve Soyadı: Salih ASLAN
Tez Savunma Tarihi: 19/08/2021

Sosyal Bilimler Enstitüsü Onayı

Doç. Dr. Erol Erkan
SBE Müdürü

Bu tezin Yüksek Lisans tezi olarak gerekli şartları sağladığını onaylarım.

Prof. Dr. Şehmus Demir
Enstitü ABD Başkanı

Bu tez tarafımca okunmuş, kapsamı ve niteliği açısından bir Yüksek Lisans tezi olarak kabul edilmiştir.

Prof. Dr. Mahmut ÇINAR
Tez Danışmanı

Bu tez tarafımızca okunmuş, kapsam ve niteliği açısından bir Yüksek Lisans tezi olarak kabul edilmiştir.

Jüri Üyeleri:

İmzası

Prof. Dr. Mahmut ÇINAR

Doç. Dr. Mustafa ÜNVERDİ

Dr. Öğretim Üyesi Yunus ERASLAN

ETİK İLKELERE UYGUNLUK BEYANI

Gaziantep Üniversitesi Sosyal Bilimleri Enstitüsü Tez Yazım Kurallarına uygun olarak hazırladığım bu tez çalışmada;

- Tez içinde sunduğum verileri, bilgileri ve dokümanları akademik ve etik kurallar çerçevesinde elde ettiğimi,
- Tüm bilgi, belge, değerlendirme ve sonuçları bilimsel etik ve ahlak kurallarına uygun olarak sunduğumu,
- Tez çalışmada yararlandığım eserlerin tümüne uygun atıfta bulunarak kaynak gösterdiğimi,
- Kullanılan verilerde herhangi bir değişiklik yapmadığımı,
- Bu tezde sunduğum çalışmanın özgün olduğunu, bildirir, aksi bir durumda aleyhime doğabilecek tüm hak kayıplarını kabullendiğimi beyan ederim.

İmza:

Adı ve Soyadı: Salih ASLAN

Öğrenci Numarası: 180002160005

Tezin Savunma Tarihi: 19/08/2021

ÖZET

MÜRTEKİB-İ KEBÎRENİN KELAMİ MEZHEPLERİN OLUŞUM SÜREÇLERİNE ETKİSİ

ASLAN, Salih

Yüksek Lisans Tezi,

Temel İslam Bilimleri Ana Bilim Dalı

Kelam Bilim Dalı/Program

Tez Danışmanı: Prof. Dr. Mahmut ÇINAR

Ağustos, 2021, 152 sayfa

Büyük günah işleyen kişinin bu dünyada ve ahiretteki durumu ile ilgili olan mürtekib-i kebîre meselesinin, İslam toplumunda, gruplaşmaların ve ekolleşmelerin üzerindeki etkisi, araştırılması gereken bir konu olmuştur. Bu amaçla ele alınan çalışmamızda mürtekib-i kebîrenin, kelami mezheplerden olan; Hâriciler, Mürcie ve Mu‘tezile mezheplerinin oluşum süreçlerine etkisi üzerinde durulmuştur. Ayrıca İslam düşünce tarihinde mürtekib-i kebîre olarak bilinen bu meselenin, İslami İlimlerin birçoğunu etkilediği de bilinmektedir. Bu itibarla mürtekib-i kebîreyi başta insan faktörü olarak, dini, siyasi ve sosyo-kültürel etkenler eşliğinde değerlendirilmesi gerekmektedir. Mürtekib-i kebîre konusunun anlaşılması adına ilk olarak bu mesele etrafında ortaya çıkan tanımlar üzerinde durulmuş, daha sonra bu mesele bağlamında ortaya çıkan yapılanmaların sebepleri incelenmiştir. Bu değerlendirmeyi yaparken kronolojik sıraya uyularak, araştırmanın bütünlüğü sağlanmıştır. Bunlara ek olarak kelami mezheplerin hepsinden ziyade Hâriciler, Mürcie, Mu‘tezile mezhepleri ve şiddeti benimseyen yapılanmalar arasından da İŞİD’i ele alarak araştırmamızı sınırlandırdık. Araştırmanın sonucunda da mürtekib-i kebîre meselesinin söz konusu olan ekol ve yapılanmaların ortaya çıkmasında en büyük etkiye neden olduğu tezine ulaşılmıştır.

Anahtar sözcükler: Büyük Günah İşleyen Kişi, Hâriciler, Mürcie, Mu‘tezile, İŞİD

ABSTRACT

MÜRTEKİB-İ KEBÎRENİN KELAMİ MEZHEPLERİN OLUŞUM SÜREÇLERİNE ETKİSİ

ASLAN, Salih

MA Thesis,

Temel İslam Bilimleri Department

Kelam Program

Supervisor: Prof. Dr. Mahmut ÇINAR

August-2021, 152 pages

The effect of the murtakib-i kabira issue, which is related to the situation of the great sinner in this world and in the hereafter, on the groupings and cults in the Islamic society has been a subject that needs to be investigated. In our study, the effect of this issue on the formation processes of the Kharijites, Murcie and Mu'tazila which are some of theological sects has been emphasized. It is also known that this issue, known as murtekib-i kebire in the history of Islamic thought, affected many Islamic Sciences. In this respect, it is necessary to evaluate the issue of murtekib-i kebîre primarily as a human factor, in conjunction with religious, political and socio-cultural factors. In order to understand this issue, firstly the definitions that emerged around this issue were emphasized, then the reasons for the structuring that emerged in the context of this issue were examined. While making this evaluation, the integrity of the research was ensured by following the chronological order. In addition to these, we limited our research by considering ISIS among the groups that embrace violence and the Kharijites, Murjie, Mu'tazila sects rather than all theological sects. As a result of the research, it has been reached that the issue of murtekib-i kebîre has had the greatest impact on the emergence of the sects and structures.

Keywords: The Great Sinner, Kharijites, Murcie, Mu'tazila, Isis

ÖN SÖZ

Tarihin her döneminde üzerinde çokça tartışılan ve insanlar arasında ayrışmalara neden olan konuların başında mürtekib-i kebîre meselesi gelmektedir. İnsanlıkla beraber şekillenen bu meselenin, insanoğlu neslinin, bu dünyadan bitimine kadar yani kıyamete kadar varlığını sürdüreceği de ihtimal dâhilindedir. Bu itibarla insan olduğu müddetçe beşer şaşar kaidesi gereği, büyük günah işlemek ve bunun sonucunda sonuçlarının akıbeti konusu, her dönemde tartışmaya açık bir konu haline gelmiştir. Bu ayrışma ve tartışma gereği ele aldığımız çalışmada, mürtekib-i kebîre meselesinin kelami mezheplerin oluşmasındaki etkisine değinmeye çalıştık. Bu çalışmayı yürütürken tarafsız bir şekilde Hâricîler, Mürcie ve Mu‘tezile mezheplerinin oluşumlarını bu mesele etrafında incelemeye bulunduk. Ayrıca mürtekib-i kebîrenin yansımalarını, yakın zamanda İŞİD gibi bir yapılanmada görülmesinin tesadüfî olmadığı kanaatine vakıf olduk.

Yüksek lisans eğitime başladığım ilk günden itibaren bilgisinden, akademik bakış açısından, engin tecrübesinden faydalandığım ve ayrıca tez yazım sürecinde göstermiş olduğu ilgi ve dönütlerinden dolayı danışman hocam Sayın Prof. Dr. Mahmut Çınar’a sonsuz şükranlarımı sunar teşekkürü bir borç bilirim. Akademik çalışmalarına katkılarından ve göstermiş oldukları ilgiden dolayı Gaziantep Üniversitesi İlahiyat Fakültesi öğretim üyelerinden Doç. Dr. Mustafa ÜNVERDİ ve Dr. Öğretim Üyesi Muhyettin İĞDE hocalarıma şükranlarımı sunarım. Tez düzenleme işlemlerimde yardımlarından ve gösterdiği ilgiden dolayı Kilis 7 Aralık Üniversitesi öğretim üyesi olan Dr. Öğretim Üyesi Yunus ERASLAN hocamıza teşekkürü bir borç bilirim. Çalışmam boyunca gösterdiği anlayıştan dolayı eşime ve yardımlarını benden esirgemeyen arkadaşlarıma teşekkür ederim. Ayrıca üzerimde emekleri çok olan maddi ve manevi olarak yardımlarını benden esirgemeyen anne ve babama, bunların yanında aile fertlerime sonsuz teşekkürlerimi sunarım.

Ağustos,2021

Salih ASLAN

İÇİNDEKİLER

	Sayfa
ÖZET.....	i
ABSTRACT.....	ii
ÖN SÖZ	iii
İÇİNDEKİLER	iv

GİRİŞ

A. Araştırmanın Konusu ve Problemi.....	2
B. Araştırmanın Amacı ve Önemi.....	2
C. Araştırmanın Yöntemi	3
D. Sayıtlar	3
E. Hipotezler	4
F. Sınırlılıklar	4
G. Konu ile İlgili Ulusal ve Uluslararası Tezler/Çalışmalar	4

I. BÖLÜM

İSLAM DÜŞÜNCESİNDE MÜRTEKİB-İ KEBÎRE MESELESİ İLE İLGİLİ KAVRAMSAL ÇERÇEVE VE BU DOĞRULTUDA AYRIŞMALARA NEDEN OLAN SEBEPLER

1.1. Günah	7
1.2. Mürtekib-i Kebîre.....	11
1.3. Mü'min-İman-Amel-İslam.....	13
1.4. Fâsık	18
1.5. Münafık.....	20
1.6. Müşrik	21
1.7. Kâfir	23
1.8. Tekfir.....	24
1.9. Mürtekib-i Kebîre Temelinde İslam Düşüncesinde Ayırışmalara Neden Olan Sebepler	27
1.9.1. Kelami Mezheplerin Ortaya Çıkışını Hazırlayan Sosyo-Kültürel Sebepler	28

1.9.2. Kelami Mezheplerin Ortaya Çıkışını Hazırlayan Dini-Siyasi Sebepler	34
1.9.2.1. Hz. Peygamberin Vefatından Sonra Meydana Gelen İhtilaflar	35
1.9.2.2. Hz. Osman'ın Şehit Edilmesi	36
1.9.2.3. Cemel Olayı	40
1.9.2.4. Sıffin Savaşı	41
1.9.2.5. Tahkim Olayı	44

II. BÖLÜM

MÜRTEKİB-İ KEBİRE BAĞLAMINDA KELAMİ MEZHEPLERİN OLUŞUM SÜREÇLERİ

2.1. Mürtekib-i Kebîre Bağlamında Hâricîler'in Ortaya Çıkışı	49
2.1.1. Nehrevan Olaylarının Hâricîler'deki Mürtekib-i Kebîre Düşüncesinin Oluşumuna Etkisi	52
2.1.2. Hâricîler'in Mürtekib-i Kebîre Görüşleri	55
2.1.3. Hâricîler'in Hilafet Anlayışında Mürtekib-i Kebîre Görüşlerinin Yansımaları	59
2.1.4. Hâricîler'de Mürtekib-i Kebîre Bağlamında Emir bi'l-Ma'rûf Nehiy anı'l- Münker	61
2.1.5. Hâricîler'in Hüküm Verme Düşüncesinin Mürtekib-i Kebîre ile Olan İlişkisi	63
2.1.6. Mürtekib-i Kebîre Bağlamında İbâzîyye Fırkasının Temel Görüşleri	65
2.2. Mürtekib-i Kebîre Bağlamında Mürcie Mezhebinin Ortaya Çıkışı	67
2.2.1. Mürcie'nin Mürtekib-i Kebîre Görüşü	72
2.2.2. Mürcie Mezhebinin Teşekkülünde Mürtekib-i Kebîrenin Etkisi	76
2.2.3. Mürcie'de Mürtekib-i Kebîre Etkisinin Psikolojik Yansımaları	79
2.2.4. Mürtekib-i Kebîre Bağlamında Mürcie'nin İman-Amel İlişkisi	82
2.3. Mürtekib-i Kebîre Bağlamında Mu'tezile Mezhebinin Ortaya Çıkışı	86
2.3.1. Mu'tezile'nin Ortaya Çıkmasında Mürtekib-i Kebîrenin Rolü	89
2.3.2. Mürtekib-i Kebîre Bağlamında el-Menzile Beyne'l Menzileteyn	93
2.3.3. Mu'tezile Fırkalarının el-Menzile Beyne'l Menzileteyn Görüşleri	95
2.3.4. Mu'tezile'nin Usûl-i Hamsesinde Mürtekib-i Kebîre Yansımaları	99
2.3.5. Mu'tezile'nin Mürtekib-i Kebîre Görüşlerinin Dini ve Sosyal Dayanakları	103

III. BÖLÜM

MODERN ÇAĞDA MÜRTEKİB-İ KEBÎRE YANSIMASI: İŞİD ÖRNEĞİ

3.1. İşid'in Ortaya Çıkışı ve Mürtekib-i Kebîre ile Bağlantısı.....	112
3.1.1. İŞİD'in Kuruluş Amaçları ve Faaliyetleri	115
3.1.2. İŞİD'in Mürtekib-i Kebîre Etkisiyle Gerçekleştirdiği Eylemler	118
3.1.3. İŞİD'in Dini ve Psikolojik Alt Yapısının Oluşmasında Mürtekib-i Kebîre Etkisi.....	121
3.1.4. Mürtekib-i Kebîre Bağlamında Hâricîlik-İŞİD İlişkisi	126

SONUÇ VE ÖNERİLER

KAYNAKLAR	135
-----------------	-----

GİRİŞ

Büyük günah ve bunu işleyen kişinin durumu, tarihin her alanında insan faktörü olduğu müddetçe gündeme gelen bir yapıya sahiptir. Belli başlı dini inanışlarda üzerinde çokça durulan büyük günah konusu, gelişen olaylar ve durumların etkisiyle bu günahı işleyen kişinin akıbeti konusunun daha da ön plana çıkarmıştır. Bu konu diğer dinlerde olduğu gibi İslam tarihinde ve kelam ilminde de üzerinde çokça tartışılan bir mahiyet kazanmıştır. Bu tartışmalar neticesinde İslam toplumu içinde ekolleşmelerin ve yapılanmaların ortaya çıktığı görülmektedir. “Mürtekib-i kebîre” olarak bilinen bu mesele etrafında meydana gelen tartışmalar neticesinde kelam mezheplerinin ortaya çıkışları hızlanmıştır. Bu itibarla Hâricîler, Mürcie ve Mu‘tezile gibi kelami mezheplerin, mürtekib-i kebîre meselesinden çok etkilendikleri ve bu doğrultuda ortaya çıkmalarında en büyük etkene sahip olduğu da görülmektedir. Ayrıca söz konusu mezheplerden sonra bu mesele etrafında özellikle de şiddeti benimseyen birçok grubun teşekkülünün gerçekleştiği görülmektedir. Bu yapılanmaların hepsinden ziyade İŞİD’in ele alınarak incelemesi konunun bütünlüğü açısından önemlidir.

İslam düşüncesinde Şehristani, Bağdadi, Taftazani gibi düşünürler; Hâricîler, Mürcie ve Mu‘tezile gibi mezheplerin ortaya çıkışlarını mürtekib-i kebîre meselesine bağlamaktadırlar. Bu itibarla ele aldığımız bu araştırmada, bu meselenin söz konusu kelami mezheplerin ortaya çıkmasında tek neden olup olmadığı olmuştur. Araştırmamızda mürtekib-i kebîre meselesinin kelami mezheplerin oluşum süreçleri üzerindeki etkisine yer verdik. Bu konu etrafında yapılan yorumları ve değerlendirmeleri bütünlük içerisinde incelemeye çalıştık. Çalışmanın birinci bölümünde mürtekib-i kebîre meselesi etrafında ortaya çıkan tabirleri ele almayı uygun bulup, ayrıca mezheplerin ortaya çıkmasında etkili olan; dini, siyasi ve sosyo-kültürel sebeplerin üzerinde durarak konunun bütünlüğünü sağladık. İkinci bölümde kelami mezheplerden olan Hâricîler, Mürcie ve Mu‘tezile’nin ortaya çıkışlarını

mürtekib-i kebire bağlamında değerlendirdik. Son bölümde ise; şiddeti benimseyen yapılanmalar arasından IŞİD yapılanmasını inceledik. Yapılan incelemeyi mürtekib-i kebîre doğrultusunda ele alarak, söz konusu yapılanmaların bu mesele etkisinde kalıp kalmadığı değerlendirilmiştir. Bütün bunlara ek olarak bu meselenin, İslam düşünce yapısının yanlış anlaşılmasının önünü açtığı ve bundan dolayı İslam karşıtı birçok düşüncenin ortaya çıkmasını hazırladığı görülmüştür. Araştırmamızın daha iyi anlaşılması için; araştırmanın konusu ve problemine, araştırmanın amacı ve önemine, araştırmanın yöntemine, bu konuda ele alınan sayıtlı, hipotez ve sınırlılıklara ve son olarak bu konu etrafında yazılan tez ve çalışmalara değinilecektir.

A. Araştırmanın Konusu ve Problemi

Ele alınan çalışmanın konusu, “Mürtekib-i Kebîrenin Kelami Mezheplerin Oluşum Süreçlerine Etkisi’dir.” Kelami mezheplerin ortaya çıkmasında hangi nedenlerin etkili olduğu konusu oldukça önemlidir. Kelami mezheplerden olan; Hâricîler, Mürcie ve Mu‘tezile gibi önemli ekollerin ortaya çıkmasında bu meselenin etkisi üzerinde durulmuştur. Mürtekib-i kebîre bağlamında ele alınan söz konusu kelami mezheplerin görüşlerinin birçoğunu bu mesele bağlamında şekillendiği de görülmektedir. Bu etkenler doğrultusunda kelami mezheplerin ortaya çıkmasında asıl etkenlerin neler olduğu konusu, İslam düşüncesinde önemlilik arz etmektedir. Bu itibarla söz konusu olan Hâricî, Mürcie ve Mu‘tezile mezheplerinin oluşum ve teşekküllerinde mürtekib-i kebîrenin ne kadar etkili olduğu konusu üzerinde durulmalıdır. Nitekim bu meselenin söz konusu mezheplerin oluşumlarında asıl etken olduğu da kabul görmüştür. Bütün bunların etkisiyle asıl üzerinde durulması gereken problemin; Hâricî, Mürcie, Mu‘tezile ve IŞİD gibi yapılanmaların ortaya çıkmalarında tek etkenin mürtekib-i kebîre olup, olmaması tartışma konusu olmuştur.

B. Araştırmanın Amacı ve Önemi

Araştırmamızın amacı; kelami mezheplerin ortaya çıkmasında mürtekib-i kebîrenin asıl etken olup olmadığı ve bu meselenin kelami mezheplerin teşekkülünde nasıl bir etkiye sahip olduğu konusunda tarafsız bir şekilde araştırılıp, incelenmesidir. Ayrıca ele aldığımız araştırmanın amacı, kelami mezheplerin oluşumlarını sadece bu mesele bağlamında değerlendirmenin doğru olmadığı ve bu konuda yapılan yanlış değerlendirmelerin üzerinde durarak, bu konuda doğru ve

mantıklı çözümler üretmektir. Araştırmamız kelami mezheplerin ortaya çıkmasında hangi nedenlerin etkili olduğu ve bu konuda araştırma yapanlara öncülük etmesi bakımından önemlidir. Buna ek olarak mürtekib-i kebîrenin, İslami yapılanmaların ve gruplaşmaların üzerindeki etkisine değinildiği için bu konuda farklı bir bakış açısı ortaya koyması bakımından da önemlidir. Ayrıca büyük günah işleyen kişiye karşı yapılan dışlayıcı ve tekfirci yaklaşımların yanlışlığı üzerinde durarak, bu konuda Müslümanlar arasındaki birlik ve beraberliğin korunması amaçlanmıştır. Bu mesele birçok yönüyle ele alınarak doğru bilgi elde etmenin önemi üzerinde durulmuştur.

C. Araştırmanın Yöntemi

Araştırmada mürtekib-i kebîre ve kelim mezheplerin oluşum süreçleri ile ilgili Türkçe ve Arapça kaynak taraması yapılmış, bu alanla ilgili birçok yazılı materyalden yararlanarak dokümantasyon yöntemine başvurulmuştur. Büyük günah işleyen kişinin durumu ve bu konuda ortaya çıkan ekolleri incelerken nicel metot kullanılarak, bu konuda belgelerin çözümlemesi suretiyle muhteva analizi yapılmıştır. Ayrıca Hâricîler ve İŞİD arasındaki ilişki ve çalışma içerisinde yer alan olay ve olgular arasında anoloji metodu kullanılarak benzetmelerde bulunulmuştur. Bunlara ek olarak mürtekib-i kebîrenin tarihi seyirde ve günümüzde ortaya çıkan yapılanmalardaki etkisi, hem tümevarım hem de tümünden gelim metotlarıyla incelenip değerlendirilmiştir. Bunları yaparken tarafsız bir şekilde, etik ilkelere uygun olarak konunun bütünlüğünü bozmadan veriler-bulgular elde edilmiştir.

D. Sayıtlar

- Araştırmada mürtekib-i kebîre meselesinin kelami mezheplerin oluşum süreçlerinde en önemli etkiye sahip olduğu kanısına varılmıştır.
- Mürtekib-i kebîre meselesinin İslam düşünce tarihinde gruplaşmaların ve ayrışmaların önünü açan en temel etken olduğu varsayılmıştır.
- Mürtekib-i kebîre meselesinin İslam'ın yanlış anlaşılmasında ve İslam'a karşı, karşıt görüşlerin şekillenmesine öncülük ettiği düşünülmektedir.

E. Hipotezler

- Mürtekib-i kebîrenin yapılan araştırma neticesinde kelami mezheplerin oluşum süreçlerinde tek neden olmadığı tezine ulaşılmaktadır.
- Mürtekib-i kebîre bağlamında kişilerin psikolojik ve sosyolojik olarak gruplara ayrılması kolaylaşmıştır.
- İnsanların mürtekib-i kebîre meselesine bakış açıları, İslam dinine yapılan yanlış yorumların ve görüşlerin artmasına neden olmaktadır.
- İslam düşüncesindeki ekollerin ve yapılanmaların şekillenmesinde; itikadi, siyasi ve sosyo-kültürel nedenlerin temelinde mürtekib-i kebîre meselesi etkilidir.
- Mürtekib-i kebîre meselesinin doğru aktarılmadığı ve sağlam kaynaklar eşliğinde değerlendirilmediği sürece İslami düşünce yapısına zarar verecektir.

F. Sınırlılıklar

Araştırma yöntem açısından araç-gereçler, görsel sesli kaynaklar, nicel semantik ve özel arşivler gibi metotlara ulaşamadığından diğer metotlarla sınırlandırılmıştır. Bazı mezheplerin ve yapılanmaların temel kaynak kitaplarına ulaşamadığından bu konuda daha detaylı bilgi verme açısından sınırlıdır. Ayrıca araştırmada söz konusu olan önemli kişilerin, günümüze ulaştığı yazı ve kaynakları olmadığından kaynak taraması açısından sınırlandırılmıştır. Bunlara ek olarak kelami mezheplerin ve günümüzde ortaya çıkan şiddeti benimseyen grupların hepsinden ziyade Hâricîler, Mürcie, Mu'tezile mezhepleri ve IŞİD yapılanmasına yer vererek araştırmanın kapsamı sınırlandırılmıştır.

G. Konu ile İlgili Ulusal ve Uluslararası Tezler/Çalışmalar

- İslam mezhepler tarihinde büyük günah meselesi
- Büyük günah meselesinde Mu'tezile ve Eş'ari delillerinin kelami ve fıkhi yönünün tahlili
- İman amel ilişkisi bakımından büyük günah işleyenlerin durumu
- İslam mezheplerinde iman ve büyük günah problemi
- Ebu'l-Muin En-Nesefi'ye göre büyük günah işleyenlerin dünya ve ahiretteki durumları

I. BÖLÜM

İSLAM DÜŞÜNCESİNDE MÜRTEKİB-İ KEBİRE MESELESİ İLE İLGİLİ KAVRAMSAL ÇERÇEVE

İslam düşüncesinde mürtekib-i kebîre (büyük günah işleyeninin durumu) konusu oldukça önemli bir yere sahiptir. Kelam ilminin ana konularından olan bu meselenin, kelami mezheplerin oluşumlarına ve bu konuda büyük ayrışmalara neden olduğu da bilinmektedir. Müslümanlar arasında vuku bulan ilk ihtilâflardan biri de büyük günah işleyen kişinin durumudur. Erken devirlerde tartışılmaya başlanan bu problemle ilgili olarak literatürde iki mesele öne çıkmaktadır. Bunlardan ilki hangi fiillerin büyük günah olduğu, diğeri de bu günahı işleyen kişinin dinî statüsüdür.¹ Büyük günah, Kelam ve Mezhepler Tarihi literatüründe kebîre olarak anılır. Kebîre meselesi, İslam tarihinde önemli siyasi olayların cereyan ettiği bir sırada ortaya çıkmıştır. Bu itibarla başlangıç itibariyle politik bir karakter taşır. Ancak kısa bir süre sonra ona bir de dini anlamlar eklenmiş, bu suretle hem siyasi, hem de dini niteliği olan iki boyutlu bir kavram haline gelmiştir.²

Kebîre meselesi, ortaya çıkan sorunlardan dolayı siyasi bir nitelik taşıırken, işleyen kişinin durumunun bu dünyada ve ahiretteki konumu bakımından dini bir yapıya sahip olduğu görülmektedir. Büyük günah meselesinin ortaya çıkış sebebini, Hicretin 36-37 yılları yani 656-657 yıllarında meydana gelen olaylarda aramak gerekir. Bilindiği gibi Halife Hz. Osman'ın talihsiz şekilde haksız olarak öldürülmesinden ve Hz. Ali'nin hilafete getirilmesinden itibaren, bilhassa Cemel ve Sıffın savaşlarından sonra İslam cemiyetinde dini bakımdan çözülmesi güç bazı problemler ortaya çıkmıştır.³

¹ Ebû Mansûr Muhammed b. Muhammed b. Mahmûd el-Mâtürîdî es-Semerkindî, *Kitâbü't-Tevhîd*, çev. Bekir Topaloğlu (Ankara: TDV Yayınları, 2019), 431.

² Mustafa Türkgülü, "Günah Kavramı ve İman Problemi Haliye Getirilen Büyük Günah Hakkındaki Kelami Tartışmalar", *Diyanet İlmi Dergisi*, 36/4 (2000), 68.

³ Cihad Tunç, "Kelam İlminde Büyük Günah Meselesi", *Ankara Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi*, 23/1 (1978), 326-342.

Meydana gelen bu olaylar incelendiğinde; Müslümanlar arasında daha önce böyle savaşların ve olayların olmaması, insanları fikir ayrılıklarına sevk etmiştir. Ayrıca sahabeden bazıları, Müslüman kanının dökülmemesi gerektiğini vurgulayarak, Cemel ve Sıffin savaşlarına katılmanın doğru olmadığını savunmuşlardır. Müslümanlar arasında bu sorulara henüz cevap aranırken; Hâricîler'in, Hz. Ali'den ayrılıp üçüncü cepheyi teşkil etmeleri, hem Muaviye ve taraftarlarını hem de Hz. Ali ve taraftarlarını büyük günah işlemek ile suçlamaları ve kâfir olduklarına hükmetmeleri, meseleyi daha da karıştırmıştır.⁴ Daha da önemlisi Hâricî diye tanımlanacak olan kişilerin, büyük günah işleyenlerin ahiretteki durumu için de cehennemlik tabirini kullanmaları, Müslümanlar arasında daha fazla kargaşaya neden olmuştur.

Mürcie adı verilen grup ise, mürtekib-i kebîre hakkında; Allah'ın birliğine inanmış bir kişinin, büyük günah işlemiş olmasının, imanına zarar vermeyeceğini, bu haliyle de onun mümin kalacağını ileri sürmüşlerdir. Buna ek olarak Mu'tezile mezhebi ise konuya daha farklı yaklaşarak, böyle bir kimse, ne tam mümindir, ne de iddia edildiği gibi kâfirdir, ikisinin arasında fâsıklık dedikleri bir yerdedir ki, tövbe ederse imanına döner, tövbe etmezse küfre varır ve ebedi olarak azap görür görüşündedir.⁵ İslam düşüncesinde ve kelimada önemli bir konumda olan Hasan-ı Basrî için de büyük günah işleyen kişinin münafık olduğu gibi yakıştırmalar olsa da onun bu konu hakkında, Ehl-i sünnet âlimleri gibi bir yaklaşıma sahip olduğu bilinmektedir. Ayrıca bu konuda daha sonraki dönemlerde Ehli Sünnet; büyük günah işleyen kimse, günahını helal saymamak ve onu hafife almamak koşuluyla mümindir, kâfir değildir görüşünde ittifak etmiştir.⁶ Görüldüğü gibi mürtekib-i kebîre konusu, Müslümanlar arasında fikir ayrılıklarının meydana gelmesi ve mezheplerin oluşumu açısından oldukça önemlidir. Hatta bazı âlimler, kelami mezheplerin ortaya çıkmasını mürtekib-i kebîre meselesine bağlamaktadır. Bu varsayımların kapsamlı bir şekilde anlaşılması için mürtekib-i kebîre meselesi etrafında ortaya çıkan tabirlerin incelenmesi, konunun bütünlüğü açısından önemlidir. Bu itibarla günah, mümin, iman-amel, iman-islam ilişkisi, fâsık, münafık, müşrik, kâfir ve tekfir gibi kavramların incelenmesinde fayda vardır.

⁴ Tunç, "Kelam ilminde büyük günah meselesi", 326-342.

⁵ Sa'düddin Me'sûd b.Fahriddîn Ömer b. Abdullah et-Teftâzânî, *Şerhu'l-Akâid*, çev. Süleyman Uludağ (İstanbul: Dergâh Yayınları, 2017), 211-214.

⁶ Teftâzânî, *Şerhu'l-Akâid*, 215-218.

1.1.Günah

Farsça olan günah kelimesi dini eserlerde “Allah’ın emirlerine aykırı olarak görülen iş, dini suç” demektir.⁷ Günah kelimesinin Arapça karşılığı olarak “Cünah” Kur’an-ı Kerim’de kullanılmaktadır. Günah tabiri, kapsam olarak çok geniş olup, Allah’ın rızasından kişiyi uzaklaştıracak, toplumda kaos, sıkıntı ve bozgunculuğa sebep olacak, çirkin ve ahlaksızlığa zemin hazırlayacak tüm davranışlara bu ad verilmektedir.⁸ Bu tanımlardan da anlaşılacağı üzere günah, kutsala karşı bir isyan niteliği taşımaktadır. Klasik bir günah tanımı yapılacaksa günah, Allah’ın emir ve yasaklarından yola çıkarak, emirlere riayet etmeyip, yasakları yapmaya yönelmektir. Ayrıca Kur’ân’da günahı ifade eden 16 tane kelime geçmektedir. Bu kelimeler, ism, seyyie, münker, isyan, fahşa, fisk, zenb, fücür, cürm, vizr, şekâvet, rics, habîs, zulm, şikâk, cünâh kelimeleridir.⁹

Günah anlamında kullanılan “isyan” , itaatten çıkmak anlamı¹⁰ taşırken, “hıyanet” emanete riayet etmemek¹¹ ve “ism” ise kişiyi iyilikten alıkoyan, mani olunan¹² fiiller için kullanılmıştır. Kur’an’ı Kerim’de doğrudan ve dolaylı olarak 80 küsur ayette günahlara işaret etmektedir. Bu ayetlerden biri de Zümer süresinde yer alan şu ayettir; “Eğer inkâr edecek olursanız, artık şüphesiz Allah size karşı hiçbir ihtiyacı olmayandır ve O, kulları için inkâra rıza göstermez. Ve eğer şükrederseniz, sizin (yararınız) için ondan razı olur. Hiçbir günahkâr, bir başkasının günah yükünü yüklenmez. Sonra Rabbinize döndürüleceksiniz, böylece yaptıklarınızı size haber verecektir. Şüphesiz O, sinelerin özünde saklı olanı bilendir”.¹³ Bu ayette de günah işleyen kimse için “vzr” kelimesi kullanılmıştır. Yüce Allah bu ayette en büyük günahlardan olan Allah’ı inkâr etmekten geri dönmeyenler bu yolda ısrar edenlerin sonunun kendileri için iyi olmadığını belirtmiştir. Ayetin devam eden kısmında ise kesinlik ifadesi bulunmayıp, tövbe kapısının açık olduğunu ve eğer kişi inkâr etmeyip günahlarından uzak durursa, bu Allah’ın hoşuna gideceğini dolaylı olarak belirtilmiştir.

⁷ Neseî, Ebu’l-Berekât Abdullah b. Ahmed b. Mahmûd, *Medâriku’t-Tenzil ve Hakaiku’t- Tevil*, çev. Harun Ünal (İstanbul: Ravza Yayınları, 2006), 1/145.

⁸ Merve Pekalkan, *Kur’an ve Tevrat’ta Büyük Günahlar* (Konya: Necmettin Erbakan Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Yüksek Lisans Tezi, 2019), 1-2

⁹ Ahmed Kalkan, *Ansiklopedik Kuran Kavramları ve Güncel Yansımalar* (İstanbul: Davud Emre Yayınları, 2011), 4/572

¹⁰ Ebû’l-Kâsım Hüseyin b. Muhammed b. el-Mufaddal er-Râgıb el-İsfahânî, *Müfredât*, çev. Abdülbaki Güneş, Mehmet Yolcu (İstanbul: Çıra Yayınları, 2010), 635.

¹¹ İsfahânî, *Müfredât*, 760.

¹² İsfahânî, *Müfredât*, 66.

¹³ ez-Zümer, 39/7.

Günah ile ilgili olan “seyyie” ise; ayıp, kusur, kötü sonuca götüren davranış¹⁴ anlamına gelmektedir. “Zenb” ise; Allah’ın emir ve yasaklarına aykırı fiil ve davranış, günah demektir. Kelimenin asıl manasının “bir nesnenin kuyruğundan tutmak, ona dokunmak” anlamında mastar olup bilahare “sonucu kötü olan fiil” manasında isim konumunda kullanıldığını söyleyen dilciler vardır.¹⁵ Ayrıca zenb, seni Allah’tan alıkoyan günah olarak da tanımlanmıştır.¹⁶ Günah olarak tanımlanan “cünah” tabiri ise; “Meyletmek, haktan sapmak suretiyle günah işlemek” anlamındaki “cenh” kökünden türemiş bir isim olup “günah, suç” demektir.¹⁷ “Zulm” kelimesi ise; “meşru sınırı aşmak, yersiz hareket etmek, haksızlık etmek” anlamında kullanılmaktadır.¹⁸ Bu itibarla zulm, adaletin tam zıddı olup, günah kategorisine girmektedir.

Hiz. Peygamber de gūnahtan sakınıp, şūpheli şeylerden uzak durulması gerektiğini şu hadiste belirtmiştir: “Helal olan şeyler bellidir, haram olan şeyler de bellidir. Bu ikisinin arasında halkın birçoğunun helal mi haram mı olduğu bilmediği şūpheli konular vardır. Şūpheli şeylerden sakınanlar dinlerini ve ırzlarını korumuş olurlar. Şūpheli şeylerden sakınmayanlar ise zamanla harama dalıp giderler. Aynen sürüsünü başkasına ait bir arazinin etrafında otlatan çoban gibi ki onların o araziye girmesi mümkündür ve tehlikelidir. Unutmayın Allah’ın yasak arazisi de haram kıldığı şeylerdir. Şunu iyi bilin ki insan vücudunda bir et parçası vardır. Eğer bu et parçası iyi olursa bütün vücut iyi olur. Eğer o bozulursa bütün vücut bozulur. İşte o et parçası kalptir.”¹⁹

Hiz. Peygamber, bu hadisinde günah ile ilgili güzel bir benzetmede bulunarak, günahı yasak bir araziye benzetmiş ve bu araziye girmenin hem maddi hem de manevi olarak suç sayıldığını vurgulamıştır. Söz konusu olan hadisten de anlaşılacağı üzere Allah’ın rızasını kazanmak için günahlardan ve şūpheli şeylerden uzak durulması gerekmektedir. Sahabilerin, Hiz. Peygamber’e sordukları sorulara bakıldığında ise günahın ne olduğu ve hangi davranışların günah olduğu ortaya çıkmaktadır. Nitekim Vabisa İbni Ma’bed’in (r.a.) anlattığına göre peygamber, bana gerçek Müslümanlık hakkında bilgi verdikten sonra şunu söylemiştir. “Günah,

¹⁴ Bekir Topaloğlu - İlyas Çelebi, *Kelam Terimleri Sözlüğü* (Ankara: İsam Yayınları, 2017), 279.

¹⁵ Topaloğlu - Çelebi, *Kelam Terimleri Sözlüğü*, 353.

¹⁶ Ali ibn Muhammed es-Seyyid eş-Şerif Cürcânî, *Ta’rîfât*, çev. Arif Erkan (İstanbul: Bahar Yayınları, 1997), 108.

¹⁷ Topaloğlu - Çelebi, *Kelam Terimleri Sözlüğü*, 66.

¹⁸ Topaloğlu - Çelebi, *Kelam Terimleri Sözlüğü*, 356.

¹⁹ Abdullah Parlayan, *Riyazüs Salihin Tercemesi* (İstanbul: Konya Kitapçılık, 2005), 294.

kalbini tırmalayıp seni rahatsız eden ve başkaları sana nice nice fetvalar verse bile kalbinde şüphe ve tereddüt uyandıran şeydir.”²⁰ Sahabiler, bir günah işlediğinde veya yaptıkları şeyin günah olduğunu öğrendiklerinde hemen o davranışı terk edip tövbe ederlerdi. Bundan dolayı günah işlemek, kişide vicdan azabı hissetmesine neden olan bir yapıya sahiptir. Günah tabirini tam manasıyla anlayabilmek için günahın zıddı olan sevap konusuna da değinmekte fayda vardır.

Sevap, sözlükte “dönmek, eski haline dönüş yapmak” anlamındaki sevb (sevebân) kökünden türeyen sevâb (mesûbet) terim olarak iyi amel ve itaatin ahiretteki mükâfatını ifade eder.²¹ Sevap, yapılan bir iyilik karşısında Allah’ın insanlara vermiş olduğu bir lütuftur. Sevap ve günah kelimelerine kavramsal olarak bakıldığında ise; sevap, dönmek manasına geldiği için asıl olana dönmek, olunması gerektiği gibi olmak ve fitrat üzere yaşanılması gerektiğini, günah ise bu özden uzaklaşmanın yanında Allah’ın rahmet ve rızasından uzaklaşmak anlamını çıkarmak mümkündür. İşte bundan dolayı sevap, kişiye mükâfat ve fayda sağlarken, günah ise genellikle kişiyi, cezaya maruz bırakmaktadır. İslam düşüncesinde günahlar, büyük ve küçük günahlar olmak üzere iki kategoriye ayrılmıştır.

Kebîre, sözlükte “maddî veya manevî bakımdan büyük olmak” anlamına gelen kebr (kiber) kökünden türemiş bir isimdir.²² “Büyük günah” manasında kullanılan kebîre, (çoğulu kebâir), farklı tanımlarının ortak noktaları dikkate alınıp “dinen yasaklandığı konusunda kesin delil bulunan ve hakkında dünyevî veya uhrevî ceza öngörülen davranış” şeklinde tanımlanabilir.²³ Ayrıca kebîre için kesin bir nass ile dünya ve ahirette, üzerine halis bir ceza meşru kılınmış olan halis haram şeydir.²⁴ Bunun dışında kalan kötü davranışlara da sagîre (küçük günah) denilmektedir. “İsrarla işlenen küçük günahın, büyük günaha dönüşeceği telakkisi genellikle kabul görmüştür.”²⁵ Âlimlerin bir kısmı günahları iki gruba ayırmıştır, birini küçük günah addederek, büyüklerinden kaçınmak, affa uğramak, cezasını çekmek suretiyle ve bazı farklı telakkiler çerçevesinde benzeri yollarla bağışlanacağını kabul etmişlerdir.²⁶ Büyük günah kavramının pek çok tanımı yapılmıştır. Bu tanımlamaların ortak noktası ise, âyet ve hadislerde kesin bir dille yasaklanan ve hakkında naslarda

²⁰ Parlayan, *Riyazüs Salihin Tercemesi*, 295.

²¹ İsfahânî, *Müfredât*, 213.

²² İsfahânî, *Müfredât*, 886-890.

²³ Teftâzânî, *Şerhu'l-Akâid*, 211-212.

²⁴ Cürçânî, *Ta'rifât*, 187.

²⁵ Teftâzânî, *Şerhu'l-Akâid*, 211.

²⁶ İmam Mâtürîdî, *Kitâbü't-Tevhîd*, 620.

belirtilmiş dünyevi ve uhrevî ceza öngörülen davranışları içermesidir. Söz konusu büyük günahları belirtirken Kur'an'da "Kebâir" kavramı kullanılmaktadır.²⁷

Kur'an'da şirk, adam öldürmek, hırsızlık, zina, iftira atmak, anne-babaya karşı asi olmak gibi günahlar zikredilmekte ve büyük günah olarak geçmektedir. Hz. Peygamber'in şu hadisinden de büyük günahların neler olduğunu anlamak mümkündür. Ebû Hüreyre'den (r.a) rivâyet edildiğine göre Hz. Peygamber: "İnsanı helâke sürükleyen yedi şeyden sakınınız!" buyurmuştur. Bunlar: "Allah'a şirk koşturmak, sihir ve büyü yapmak, dini bir ceza ile usûlünce öldürülen müstesna-Allah'ın öldürülmesini haram kıldığı bir insanı katletmek, faiz yemek, yetim malı yemek, düşmana hücum sırasında harpten kaçmak, hiçbir şeyden haberi olmayan iffetli Müslüman kadınlara zina iftirasında bulunmak."²⁸ Bir başka hadiste ise Hz. Peygamber, şöyle buyurmaktadır. "Size büyük günahların en büyüklerinden haber vereyim mi? Onlar: Allah'a ortak tanımak, ana babaya itaatsizlik ve yalancı şahitliklerdir."²⁹

Söz konusu olan bu büyük günahların sayısı 7 ile 9 arasında değişmektedir. Ayrıca zararı, yukarıda sayılan günahlar kadar veya daha büyük olan her günah kebîredir, diyenler de olmuştur.³⁰ Bunların yanında şeriat sahibi olan (Allah ve Peygamberinin) özellikle tehditte bulundukları ve karşılığında ceza koydukları her şey kebîredir anlayışa da hâkimdir.³¹ Büyük günah tanımı hakkında birçok İslam âlimi yorum yapmış ve kendilerine has bir bakış açısıyla büyük günah tanımı konusunda fikir beyan etmişlerdir. Bunlardan biri de Zehebi'nin (öl. 748/1348) övmüş olduğu Kurtubi'ye ait olan tanımdır. Bu tanıma göre: "Kitap, sünnet ve icmayla büyük günah olarak adlandırılan veya onu yapana şiddetli ceza hükmü bildirilen veya işleyene had uygulanılan veya şiddetli bir şekilde sakındırılan her günah büyük günahdır. Buna göre bir günahın büyük günah olabilmesi için Kur'an'da, sahih veya hasen hadislerde (hakkında) fisk veya lanet veya tehdit varid olması gerekir demektir."³² Büyük ve küçük günah arasındaki ilişkiden yola çıkarak büyük günahı farklı yorumlayan Nüreddin Sâbûnî ise (öl. 580/1184) şunları kaydetmektedir: "Doğru olan odur ki, kebire ve sağıre izafî ve nisbî iki isimdir.

²⁷ Pekalkan, *Kuran ve Tevrat'ta Büyük Günahlar*, 3.

²⁸ Buhârî, "Vasaya", Tıb, 23.

²⁹ Müslim, "İman", 38.

³⁰ Teftâzânî, *Şerhu'l-Akâid*, 211.

³¹ Teftâzânî, *Şerhu'l Akâid*, 211.

³² Ebû Abdillâh Şemsüddîn Muhammed b. Ahmed b. Osmân ez-Zehebi et-Türkmânî el-Fârîkî ed-Dımaşkî, *Kitâbü'l-Kebâir*, çev. Bilal Uzun (İstanbul: Hak Yayınları, 2015), 10.

Zatları itibariyle ne oldukları bilinemez. Bir günah, daha büyük bir günaha nispetle küçüktür. Aynı günah, kendisinden küçük olan bir günaha nazaran kebîredir. Mutlak kebîre, küfür ve şirktir. Zira ondan daha büyük bir günah yoktur.³³

Bu günahları sonuçlarına yani neden oldukları tahribat ve ahiretteki karşılığına göre büyük-küçük günah diye ayırmak, bu tabirlerin anlaşılması açısından daha etkili olacaktır. Ayrıca işlenen bir günahı küçümseyerek, küçük günah diye tanımlamak, bu günahta ısrar edilmesinin kişiyi büyük günah işlemeye sevk edeceği de göz ardı edilmemesi gereken bir konudur. Bundan ötürü Müslümanların bu konuda daha hassas davranıp işlenen günahın küçüklüğü veya büyüklüğünden ziyade, yapılan işin Allah'a karşı isyan niteliğinde olduğunun bilincinde olması gerekmektedir. Ayrıca söz konusu olan büyük günahın daha iyi anlaşılması için bu günahı işleyen kişi hakkında yapılan yorumun da İslam düşüncesinde önemli bir yeri vardır. "Mürtekib-i kebîre" olarak tanımlanan bu meselenin değerlendirilmesi konunun anlaşılmasını kolaylaştıracaktır.

1.2. Mürtekib-i Kebîre

Büyük günah işleyen kişinin (mürtekib-i kebîre) uhrevi konumu kelam ilminde erken dönemlerden itibaren tartışılmaya başlanan bir problemdir. Hâricîler'e göre söz konusu kişi, imandan çıkar ve küfre girer. Mürcie ise bu kişiler için; günahlarından dolayı zarar görmedikleri gibi cehenneme de girmeyecekleri üzerinde durmuştur. Mu'tezile'ye göre büyük günah işleyen kimse imandan çıkar fakat küfre girmez, fasık olarak nitelendirilir ve iman ile küfür arasında bir yerde bulunur. Maturidiyye, Eş'ariyye ve nihai görüşleri itibariyle Selefiyye'ye göre –ki bunlar Müslüman nüfusunun % 90'ından fazlasını temsil eder, büyük günah, işleyeni imandan çıkarmaz ancak o, Mürcie'nin iddia ettiği gibi kâmil mümin de sayılmaz. Böyleleri affedilmediği veya şefaate nail olmadığı takdirde işlediği günahın cezasını çekmeden cennete giremez.³⁴ Bu itibarla büyük günah işleyen kişinin son durumu hakkında değişik ve farklı yorumlar yapılmıştır. Bu farklı görüşleri bir potada eritip ortak bir düşünce sergilemek neredeyse imkânsız bir durumdur. Hasan-ı Basrî

³³Taftâzânî, *Şerhu'l Akâid*, 212.

³⁴Topaloğlu - Çelebi, *Kelam Terimleri Sözlüğü*; Adil Bebek, "Günah", *Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi* (İstanbul: TDV Yayınları, 1996), 25/163-164.

(öl.110/728), mürtekibi kebire hakkında ilk başlarda münafık tabirini kullanırken daha sonra bu görüşünden vazgeçmiştir.³⁵

Mürtekib-i kebîre konusunda Maturidiyye, Eş'ariyye ve Ebu Hanife'nin görüşleri mutedil olarak kabul görmüştür. Çünkü Cenab-ı Hak, "Ey iman edenler, samimi bir tövbe ile Allah'a dönün"³⁶ buyurarak günah işledikleri halde kişilere iman kelimesiyle hitap etmiştir. Ayrıca şu ayetler de ele alınan konuyu destekler niteliktedir. "Ey iman edenler, öldürülenler hakkında size kısas farz edildi."³⁷ Bu ayete bakıldığında ise adam öldürmek gibi büyük günahı işleyenler için Allah, mümin tabirini kullanmıştır. Hucurat süresinde ise: "Eğer müminlerden iki zümre birbirlerini öldürürlerse aralarını barıştırın."³⁸ Ayrıca Sabuni, ele alınan konuyu şu şekilde özetlemektedir. Nitekim ona göre: "Meselenin derinleştirilmesine gelince, iman mahiyeti kalbin tasdikinden ibarettir, ikrar da bu tasdik alametini teşkil eder. Kimde kalpteki tasdik alametini olan ikrar mevcut olursa, mümin vasfına haiz olur. Ayrıca ondaki tasdik tekzip ile ikrar da inkâr ile yer değiştirmedikçe o kişi kâfir diye vasıflandırılmaz. Kâfir olmayınca da mümin sayılır, çünkü tasdik ile tekzip arasında sadece tereddüt ve duraklama vardır ki bunun küfür olduğunda ihtilaf yoktur."³⁹ Bunlara ek olarak söz konusu âlimler, büyük günah işleyen kişinin öldükten sonraki akıbeti hakkında şu ayeti de dayanak gösterdikleri görülmektedir: "Allah mümin erkeklerle mümin kadınlara cennetler vaat etmiştir."⁴⁰ Bu ayette olduğu gibi cehenneme girecek kadar günah işlemiş mümin, cezasının karşılığını cehennemde gördükten sonra cennete girebileceğidir. Yani mürtekib-i kebîrenin ebedi olarak cehennemde kalmayacağı bilgisi çıkarılabilmektedir.

İslam ulemasının genel görüşüne bakıldığında; iman hakikati, kalbin tasdikidir. Nitekim Ebu Hanife'nin iman tanımlaması olayı özetler mahiyettedir. Ona göre "iman; tasdik, marifet, yakin, ikrar ve İslam'dır."⁴¹ İnsanlar tasdik konusunda üç merhalede bulunurlar. Bunlardan bir kısmı Allah'la beraber onun emir ve yasaklarını kalp ve lisan ile tasdik ederken, bir kısmı da dili ile tasdik edip, kalbi ile yalanlar.

³⁵ Ebû Muhammed Nûreddîn Ahmed b. Mahmûd b. Ebî Bekr es-Sâbûnî, *Mâtürîdiyye Akaidi*, çev. Bekir Topaloğlu (Ankara: Diyanet İşleri Başkanlığı Yayınları, 1979), 167.

³⁶ et-Tahrîm, 66/8.

³⁷ el-Bakara, 2/106.

³⁸ el-Hucurât, 49/9.

³⁹ Sâbûnî, *Mâtürîdiyye Akaidi*, 168.

⁴⁰ et-Tevbe, 9/72.

⁴¹ Ebû Hanîfe Nu'mân b. Sâbit b. Zûtâ b. Mâh, *Kitabu'l Âlim ve'l Muteallim*, çev. Mustafa Öz (İstanbul: Marmara Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Vakfı Yayınları, 1981), 17.

Diğer bir kısım kişilerde kalp ile tasdik ederken dil ile yalanlarlar.⁴² “O halde iman vasfını taşıyan bir insan, bu vasfa zıt olan bir şeyi kendinde bulundurmadağı sürece mümin olmaktan çıkmaz.”⁴³ Sırf şehvetin, nefsanî arzuların, kıskançlığın, çekememenin ve tembelliğin galebe çalması, günaha teşebbüs eden ve kebîre işleyen kimsenin bu hali kalpteki tasdike aykırı olmaz. Özellikle bu nevi davranışlar; ceza görme korkusu, affedilme ümidi ve günahı tövbe etme azmi ile beraber yapılırsa, kalpteki tasdike hiç muhalif olmaz.⁴⁴ Bunların yanında mümin de helâlî haram veya haram olanı helal saymayacak nitelikte olması gerekmektedir. Yoksa bunun tersi düşünülürse mümin, müminlik vasfını kaybedip kâfir durumuna düşebilmektedir. Çünkü küfür işleyen kişi küfür işlediğine kendisini inandırmış ve vicdanında da işlediği küfürden pişman olma gibi bir durumdan söz etmek mümkün değildir.

Mümin bir kişi ise her ne kadar büyük günah işlese de kalbinde iman yer almaktadır. Bu itibarla mümin işlediği günahı azaba çekileceği için işlemez, işlediği günahı, Allah affeder düşüncesiyle veya ölmeden önce tövbe ederim mantığıyla işlemektedir.⁴⁵ Ayrıca mümin olan kimse, işlediği günahı Allah’a düşmanlık edercesine işlememektedir. Eğer böyle bir fikre kapılıp büyük günah işliyorsa küfre düşmüş olur. Bu konu şu ayetle özetlenirse: “Eğer yasaklanan büyük günahlardan sakınırsanız küçük günahlarınızı örter ve sizi şerefli bir yere koyup yerleştiririz.”⁴⁶ Nitekim Hz. Peygamber de “Kimin kalbinde zerre kadar iman varsa en sonunda cennete girecektir”⁴⁷ hadisini kaydederek, bu mesele hakkında kendisinden sonrakilere örnek oluşturmıştır.

1.3. Mü'min-İman-Amel-İslam

Sözlükte “güven içinde bulunmak, korkusuz olmak” anlamındaki emn (emân, emânet) kökünün “if’âl” kalıbından türeyen mü'min kelimesi, “inanıp tasdik eden; başkalarının güvenli olmasını sağlayan, vaadine güvenilen” mânalarına gelir.⁴⁸ Bu itibarla Allah’a Hz. Peygambere ve O’nun haber verdiği şeylere yürekten inanıp,

⁴² Ebû Hanîfe, *Kitabu'l Âlim ve'l Muteallim*, 17.

⁴³ Sâbûnî, *Mâtürîdiyye Akaidi*, 168-170.

⁴⁴ Taftâzânî, *Şerhu'l Akâid*, 212.

⁴⁵ Ebû Hanîfe, *Kitabu'l Âlim ve'l Muteallim*, 25.

⁴⁶ en-Nisâ, 4/31.

⁴⁷ Buhârî, “İman”, 19.

⁴⁸ Bekir Topaloğlu, “Mü'min”, *Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi* (İstanbul: TDV Yayınları, 2006), 31/557.

kabul ve tasdik eden kimseye ise mümin denilmektedir.⁴⁹ Ayrıca Kur'an-ı Kerim'de mü'min kelimesi şöyle geçmektedir: “Doğrusu insanların İbrahim’e en yakın olanı, ona tabi olanlar, şu peygamber (Hz. Muhammed) ve iman edenlerdir. Allah da müminlerin dostudur.⁵⁰ Allah, müminleri tanımlarken gerçek müminlerin, Allah’ın dostları olduğunu bildirmektedir. Bu doğrultuda mü'min, Allah’a kalben inanıp, imanının altı şartına (amentü) tam olarak bağlı olup inanan ve bunların gerektirdiklerini de yapmaktan çekinmeyen Müslümanlara denilmektedir. Gerçek müminlerin, Allah katında mükâfatların cennet ve oradaki nimetler olacağı da birçok ayette geçmektedir.⁵¹

Hz. Peygamber ise mü'min tabiri için şunları buyurmaktadır: “Gerçek şudur ki kâfir, bir iyilik yaptığı zaman, onun karşılığında kendisine dünyalık bir nimet verilir. Mü'mine gelince, Allah onun iyiliklerini âhirete saklar, dünyada da yaptığı kulluğa göre ona rızık verir.⁵² Nitekim mü'min bir kimsenin özellikleri, Mü'minin suresinde şöyle sıralanmaktadır: Gerçek müminlerin kurtuluşa erdiklerinin, namazlarını huşu içinde kıldıklarını, boş ve yararsız şeylerden yüz çevirdikleri, zekâtlarını verdikleri, iffetlerini korudukları, ahitlerine riayet ettikleri ve emanete sahip çıkan kimseler olduğuna vurgu yapılmaktadır.⁵³ Dolayısıyla gerçekten kalben inanmış mü'min kişinin yukarıdaki vasıflara sahip olması gerekmektedir. Bütün bunlar neticesinde mümin vasfını taşıyan kişilerin, büyük günahlardan sakınmaları ve mürtekib-i kebîrenin taşımış olduğu vasıflardan da uzak durmaları gerektiği hususu ön plana çıkmaktadır.

İman; sözlükte “güven içinde bulunmak, korkusuz olmak”, anlamındaki E-m-n⁵⁴ kökünden türeyen iman; sadece kalbin, sadece dilin, her ikisinin veya ikisiyle birlikte diğer uzuvların fiilleri için kullanılmaktadır.⁵⁵ Ebu Hanife imanı; tasdik, marifet, yakin, ikrar ve İslam olarak tanımlamıştır.⁵⁶ Maturidiyye âlimleri iman, ikrardan ibaret olduğunu savunurken, daha genel bir tanımlama olarak iman; dil ile ikrar, kalp ile tasdik ve uzuvlarla amel etmekten ibarettir genellemesi hâkim

⁴⁹ Cürcânî, *Ta'rifât*, 200.

⁵⁰ Âl-i İmrân, 3/68.

⁵¹ İbrâhîm, 14/34., el-Bakara, 2/25,62,257.

⁵² Ebû'l-Hüseyn Müslim b. el-Haccâc Müslim, el-Câmi'us-sahîh, nşr. Ahmed Davudoğlu (İstanbul: Sönmez Neşriyat, 1997), “Münafikûn”, 2808.

⁵³ el-Mü'minûn, 23/ 1-7.

⁵⁴ İsfahânî, *Müfredât*, 1/314.

⁵⁵ Teftâzânî, *el-Makâsîd*, çev. İrfan Eyibil (İstanbul: Türkiye Yazma Eserler Kurumu Başkanlığı Yayınları, 2019), 708.

⁵⁶ Ebû Hanîfe, *Kitabu'l Âlim ve'l Muteallim*, 17.

olmuştur.⁵⁷ İmam Mâtürîdî ise Kerrâmiyye fırkasını kastederek; “İman sadece dil ile ikrardan ibaret olup kalple bir alakası yoktur” demiştir.⁵⁸ Ayrıca o, genel bir iman tanımlamasında bulunmaktan ziyade imanın oluşmasında ve şekillenmesinde akıl ve nakil dengesinin kurulması ve bu delillerle en layık olanın kalp olduğunu kaydetmiştir.⁵⁹

İmanın tanımı konusunda insanlar ve fırkalar arasında birçok ihtilafın ortaya çıktığını görmekteyiz. Bu ihtilafları ve iman hakkında tanımlamaları, İbn Hazm şu şekilde ele almıştır; Cehm b. Safvan ile Ebu'l Hasan el- Eş'ari, imanın sadece Allah'ı kalp ile bilmek olduğunu savunmuşlardır. Kerrâmiyye mezhebi ise imanın, dil ile Allah'ı ikrar etmek olduğunu kabul etmiştir. İman konusunda Ebû Hanife ve o görüşte olan topluluğun tanımlaması ise; imanın kalp ile bilmek dille ikrar etmek şeklinde olduğunu savunmuşlardır. İman konusunda bir diğer görüşte Ehl-i hadis, Mu'tezile ve Hâricîlerin çoğunluğunun benimsediği görüştür. Bu görüşü göre iman, dini kalp ile bilmek, dil ile ikrar etmek ve uzuvlarla amel etmek olduğunu kaydetmişlerdir.⁶⁰ Bunlara ek olarak genel bir iman tanımlamasında bulunacak olursak; iman ve inanmak, sadece bilmek ve bilineni tasdik etmekten ibaret olamayan bir şeydir. Bunların aksine doğruluğunu kabul ederek, benimseyerek, boyun eğerek ve teslimiyet göstererek, bir haberin veya o haberi veren zatın doğru olduğuna hükmetmeye ve tasdik etmeye iman denir.⁶¹ Bu görüşü destekler nitelikte ayetlerden yola çıkarak iman tanımlamasında bulunacak olursak; kişi arz ettiği şeylerin tamamında peygamberin verdiği hükümleri kabul edip sonra da peygamberin hükmettiği şeylerden dolayı içinde hiçbir sıkıntı ve şüphe duymadan kalbiyle teslim olmadıkça iman etmiş olmaz kaidesinin göz ardı edilmemesi gerekmektedir.⁶²

İmanın tanımlaması sonuçları itibariyle İslam düşünce tarihinde önemli bir yer edindiği görülmektedir. Nitekim imanın; kalp, ikrar, marifet ve amel olduğu ile ilgili birden fazla tanımlamaların yapılması, birçok fırkanın bu konuda ayrıştığını da göstermektedir. Fırkaların farklı iman tanımlamalarında bulunmalarının nedenleri arasında siyasi, sosyal, psikolojik ve dini alt yapılarının etkili olduğu görülmektedir.

⁵⁷ Sâbûnî, *Mâtürîdiyye Akaidi*, 45.

⁵⁸ Mâtürîdî, *Kitâbü't-Tevhîd*, 487.

⁵⁹ Mâtürîdî, *Kitâbü't-Tevhîd*, 487.

⁶⁰ Ebu Muhammed Ali b. Said b. Hazm el- Kurtubi, *El-Fasl*, çev. H. İbrahim Bulut (İstanbul: Türkiye Yazma Eserler Kurumu Başkanlığı Yayınları, 2017), 737-738.

⁶¹ Taftâzânî, *Şerhu'l Akâid*, 223.

⁶² İbn Hazm, *el-Fasl*, 756.

Söz konusu bu nedenlerden en etkili olanın, sosyal etmenlerin daha önemli olduğu kabul görmüştür. Bu itibarla erken dönem kelami fırkalarda; imanın tanımı, iman-amel ilişkisi ve iman-islam bağlantısı gibi konular hem mürtekeb-i kebîre meselesinin ortaya çıkmasında hem de ekolleşmelerin daha da keskinleşmesine neden olmuştur. Ayrıca imanda artma eksilme, istisna, eşitlik ve yeni Müslüman olmuş kişiler için İslam topluluğunun kabulü gibi sosyolojik bakış açısıyla değerlendirilmesi gereken kavramlar üzerinde durulması gereklilik arz etmektedir.⁶³

İman tanımlamasından yola çıkarak, kişinin imanında artma ve eksilmenin olup olmadığı ile ilgili kelam fırkaları arasında ihtilafların olduğu görülmektedir. Ameli imana dahi eden Ehl-i hadis, Mu'tezile ve Hâricîler, imanın artıp azalacağını savunurken, Mürcie, Ebu Hanife, İmam Mâturîdî, Ömer Nesefî, Taftazani gibi cumhurun görüşü ise; imanın artıp eksilmeyecek bir şey olduğu, imanın hakikati ve mahiyeti ne artar ne de eksilir, artıp eksilen şeylerin amellerin ve taatlerin olduğudur.⁶⁴ Ayrıca Ebu Hanife, gök (melek ve cin) ve yer (peygamberler, veliler, iyi ve kötü müminler) ehlinin imanı ne artar ne eksilir diyerek bu konuda ele alınan konuyu özetlemiştir. Buna ek olarak imanın artıp azalmayacağı, müminlerin iman bakımından birbirine eşit olduğu fakat amelleri itibariyle farklılığın söz konusu olabileceğini kaydetmektedir.⁶⁵ Netice olarak amelleri yani emir ve nehiylerin imana dâhil olması, her ne kadar mümin için bir gereklilik gibi görünse de sonuçları itibariyle yeni Müslüman olmuş kişi ve gruplar için ötekileştirici bir yapıyı da barındırmıştır. Nitekim ibadetler konusunda yeterli bilgisi olmayan kişileri amel-iman bağlamında değerlendirirken, onları İslam ümmetine kabul etmeme gibi bir görünümde söz konusu olmuştur. Bu itibarla Mürcie gibi ameli imana dâhil etmeyen kesim, bu yeni Müslüman olmuş bireyleri düşünerek kapsayıcı bir yaklaşımı benimserken, bunların aksine Arap eksenli bir din anlayışını benimseyen Ehl-i hadis, Mu'tezile ve Hâricîler, söz konusu kişileri ötekileştirerek onları islam ümmetinin dışında görmüşlerdir.⁶⁶ Mükemmeliyetçi bir yapıyla hareket eden söz konusu bu fırkalar, Arap-Mevali gibi kavmiyetçi tutumlarıyla Cahiliye adetlerinden vazgeçemediklerini de göstermişlerdir. İslam'ın bütüncül ve kapsayıcı yapısından ziyade, dışlayıcı ve ötekileştirici yapılarının ön plana çıkartarak hareket etmişlerdir.

⁶³ Yunus Eraslan, "Klasik Kelam İlminde İmanın Sosyal Boyutu", *Oş Üniversitesi İlahiyat Fakültesi İlmi Dergisi*, 28/1 (2020), 85.

⁶⁴ Taftâzânî, *Şerhu'l Akâid*, 225.

⁶⁵ Ebû Hanîfe, *el-Vasiyye*, 70.

⁶⁶ Yunus Eraslan, "Klasik Kelam İlminde İmanın Sosyal Boyutu", 84-87.

İman-mürtekeb-i kebîre ilişkisi bağlamında ele alınacak bir diğer konu ise iman-islam ilişkisidir. Bu konuda da kelam fırkaları arasında ihtilafların olduğu bilinmektedir. Bu ihtilaflar genellikle iman ile islam kavramlarının aynı olup olması konusunda gerçekleşmiştir. Bunun sonucunda ise kişinin, mümin-kâfir-münafık-fasık gibi adlandırılmasının önünü açtığını göstermektedir. Söz konusu iman-islam ilişkisine bakıldığında; İmam Mâtürîdî, Zârîyât 35-36⁶⁷ ayetlerden deliller sunarak; iman ve islam kavramlarının aynı anlama geldiğini kaydetmiştir.⁶⁸ Ayrıca bir kimse için, mümindir fakat Müslüman değildir veya Müslüman'dır ama mümin değildir demek şer'an doğru kabul edilmemiştir. Bu itibarla iman ile islam her ne kadar sözlük anlamları itibariyle farklılık gösterebilir de temel yapı olarak aynı anlama sahiptirler.⁶⁹ Mürcie de bu konuda iman ile islam kavramlarının bir olduğunu savunarak, yeni Müslüman olmuş kişi ve grupları iman etmelerinden dolayı islam topluluğunun bir üyesi olarak görmüştür. Mürcie, iman-islam ilişkisi meselesinde İslam düşüncesinin benimsediği orta yolu izleme politikasıyla hareket ederek, İslamın bütüncül tarafına işaret etmiştir. Ayrıca islam; teslim olmak, boyun eğmek, itaat etmek⁷⁰ gibi anlamlara geldiğinden, kelimenin sözlük anlamında bile iman kavramıyla örtüştüğü ortaya çıkmaktadır. Bu itibarla islam, iman olmadan gerçekleşmeyecek bir yapıya sahiptir.

İman ile İslamın bir olmadığı, bu kavramların farklı olduğunu savunan fırkalar ise genellikle ameli imana dâhil edenlerin oluşturduğu cepheyi teşkil etmişlerdir. Bunlar genellikle Ehl-i hadis, Hariciler, Mu'tezile gibi mezhepler olurken, günümüzde de şiddeti savunan Selefi grupların benzer görüşte olduğu görülmüştür. Nitekim sözü edilen bu fırkalar, "Bedeviler dediler ki: İman ettik. Sen onlara deki: İman etmediniz fakat İslam olduk deyiniz"⁷¹ ayetini delil getirerek, İslam ve imanın farklı kavramlar olduğunu, eğer aynı anlamda olsalardı Allah'ın bu iki kavramı bir arada zikretmeyeceğini savunmuşlardır. Ayrıca bu fırkalar, bu görüşlerinden dolayı yeni Müslüman olmuş kişileri, söz konusu bedevi konumunda görerek, onların mümin değil de sadece Müslüman olduğunu vurgulamışlardır. Bu itibarla mümin ve Müslüman tabirlerinin farklı olduğu kanısını ortaya çıkarmışlardır.

⁶⁷ "Derken orada bulunan müminleri çıkardık. Zaten orada bir hane dışında Allah'a teslim olmuş kimseler de bulamadık."

⁶⁸ İmam Mâtürîdî, *Te'vîlâtü'l Kur'ân*, çev. Fadıl Aygün (İstanbul: Ensar Yayınları, 2018), 11/66.

⁶⁹ Taftâzânî, *Şerhu'l Akâid*, 229.

⁷⁰ İbn Manzûr, *Lisânu'l-Arab*, 6/104-107.

⁷¹ el-Hucurât, 49/14.

Bunlara cevap olarak Taftazani bu konuda şunları kaydetmektedir: Dinde muteber olan İslamın, iman olmadan gerçekleşmeyeceğidir. Ayetteki islam kelimesi ise; içten bir bağlılık ve kabullenme söz konusu olmadan sadece zahiri bir boyun eğmeyi vurgulamaktadır.⁷² Buna ek olarak Hz. Peygamber, iman etmenin ne olduğunu şu hadisinde zikretmektedir: “Allah’tan başka tanrı bulunmadığına, Muhammed’in O’nun peygamberi olduğuna şahitlik etmek, namaz kılmak, zekât vermek ve ganimet olan malların beşte birini vermektir.”⁷³ Bu hadiste de iman ile islam bir arada verilmesi, bizlere iman ile islamın bir olduğunu, islamın imanın ayrılmaz bir parçası olduğunu göstermektedir. Sonuç olarak iman, iman-amel ilişkisi, imam-islam kavramları islam düşünce tarihinde üzerinde çokça tartışılan konular olmuştur. Bu tartışmalar her ne kadar sahabe arasında başlansa da günümüze kadar varlığını sürdürmüştür. Söz konusu bu tartışmalara mürtebib-i kebîre meselesi de eklenince Müslümanlar arasında bölünmelerin ve ayrışmaların kaçınılmaz olduğu görülmüştür. Bu itibarla bu tartışmaların zeminini hazırlayan sosyal ve itikadi sebepler üzerinde durarak, iman-amel bağlamında mürtebib-i kebîre meselesinin etkisiyle Müslümanlar arasındaki ilk ihtilaflara bakmakta fayda vardır.

1.4. Fâsık

Sözlükte “hurma ve benzeri şeyler için kabuğunu yırtıp çıkmak; belirli bir sınırı aşmak” anlamına gelen fisk veya füsûk kökünden türemiş bir sıfat olan fâsık, değişik mezheplere mensup âlimlerce yapılmış farklı tarifleri bulunmakla birlikte terim olarak “haktan sapan, Allah’ın emirlerine itaatten ayrılan asi mü’min veya kâfir” diye tanımlanabilir.⁷⁴ Ayrıca fare gizlendiği deliğinden çıkıp insanların arasına karıştığı ve huzursuzluğa neden olduğu için ‘fuveysika’ olarak isimlendirilmiştir.⁷⁵ Bunlara ek olarak; Kelime-i şehadeti söylemiş, itikâd etmiş, fakat amel etmemiş kişi olarak da tanımlanmaktadır.⁷⁶ Kur’ân-ı Kerîm’de kök halinde yedi, çekimli fiil olarak on ve fâsık şeklinde de (ikisi tekil, diğerleri çoğul) otuz yedi yerde

⁷² Taftâzânî, *Şerhu’l Akâid*, 230.

⁷³ Buhârî, İman, 40.

⁷⁴ Yusuf Şevki Yavuz, “Fâsık”, *Türkiye Diyanet İslam Ansiklopedisi* (İstanbul: TDV Yayınları, 1995), 12/202-205.

⁷⁵ İbn Manzûr, Ebu’l-Fazl Cemaleddin Muhammed b. Mükerrrem, *Lisânu’l-Arab* (Beyrut: Dâru’s-Sadîr, 1992), 10/308.

⁷⁶ Cürçânî, *Ta’rîfât*, 170.

geçmektedir. Bazı âyetlerde de Yahudiler, Hristiyanlar, müşrikler ve münafıklardan söz edilirken çoğunun fâsık olduğu bildirilir.⁷⁷

Bakara süresinde Allah şöyle buyurmaktadır: “Andolsun, biz sana apaçık ayetler indirdik. Bunları ancak fâsıklar inkâr eder.”⁷⁸ Ele alınan araştırma gereği bütün ayetlere yer verilmesi oldukça zordur, ama bazı sûrelerde geçen fâsık kelimesine bakılması daha elzemdir. Nitekim Tevbe ve Mâide sûrelerinde Allah, fâsık kimseleri tarif ederken onların münafık olduklarını, Allah’a inanmadıklarından bahseder. İyiliğe engel oldukları ve kötülükleri yapmada ise teşvik edici olduklarına vurgu yapmaktadır.⁷⁹ Ali İmran süresinde ise Allah şöyle buyurmaktadır: “Siz insanlar için çıkarılmış en hayırlı ümmetsiniz. İyiliği emreder kötülükten men eder ve Allah’a iman edersiniz. Kitap ehli de inansalardı elbette kendileri için hayırlı olurdu. Onlardan iman edenler de var. Ama pek çoğu fâsık kimselerdir.”⁸⁰

Fâsık tabiri, birçok mezhepte farklı tanımlamalara neden olmuş ve bu doğrultuda birbirine zıt tanımlar da ortaya çıkmıştır. Hâricîler, ayetleri temel alarak fâsık kimsenin, kâfir olduğu görüşünde ittifak etmişlerdir. Mu‘tezile ise büyük günah işleyen mü’min veya kâfir olarak adlandırılmayacağını, sadece fâsık olarak isimlendirileceği anlayışını benimsemiştir.⁸¹ Mürcie mezhebine bakıldığında ise; aşırı Mürcie taraftarları; ameli, imandan saymadıkları için günah işleyen Müslüman için ister günah işlesin ister işlemesin o kişi mümin’dir anlayışını savunmuşlardır. Ehli-Sünnete bakıldığında ise; Ebû Mansûr el-Mâtürîdî’ye (öl. 333/944) göre fâsık kelimesi tıpkı fâcir gibi mutlak olarak kullanıldığı zaman kâfir anlamına gelir. Bununla birlikte fık verilecek emrin dışına çıkmak demektir ve müminin de bazen ilâhî emirlerin dışına çıkması mümkün olduğundan fâsık, her zaman kâfirle eş anlamlı kabul edilmemelidir; zira büyük günah işleyen mü’min, karşılığında da kullanılabilmektedir.⁸² Taftâzânî (öl. 792/1390) ise fıkı, “herhangi bir ilmî te’vile dayanmadan büyük günah işlemek veya küçük günahları çokça yapmak” şeklinde tanımlayarak halifeye karşı isyan etmeyi fık kapsamı dışında tutmuş, buna karşılık

⁷⁷ Yavuz, “Fâsık”, 202-205.

⁷⁸ el-Bakara, 2/99.

⁷⁹ Tevbe, 9/61-70. ; Mâide, 5/41.

⁸⁰ Âl-i İmrân, 3/110.

⁸¹ Ebû’l-Hasen Kâdî’l-kudât Abdülcebbâr b. Ahmed b. Abdilcebbâr el-Hemadânî, *Şerh’ul-Usûli’l-Hamse*, çev. İlyas Çelebi (İstanbul: Türkiye Yazma Eserler Kurumu Başkanlığı Yayınları, 2013), 620.

⁸² Mâtürîdî, *Kitâbü’t-Tevhîd*, 437-438.

Ehl-i sünnet'e muhalif olan ehl-i bid'atı, fâsık hükmünde kabul etmiştir.⁸³ Taftâzânî aynı kitabında her kâfirin fâsık olduğu, ama her fâsıkın kâfir olmadığı görüşüne de yer vermiştir. Fâsık ve fîsk terimlerinin tarifleriyle kapsamaları konusunda bazı farklı görüşler benimsemelerine rağmen hemen hemen bütün Ehl-i Sünnet âlimleri ehl-i kible den olan fâsıkın, mümin olduğu noktasında ittifak etmişlerdir.⁸⁴

1.5. Münafık

Sözlükte “(tarla faresi) yuvasına girmek; (bir kimse) olduğundan başka türlü görünmek” anlamındaki nifak masdarından türemiş bir sıfat olan münafık kelimesi, “inanmadığı halde kendisini mü'min gösteren” kimse demektir.⁸⁵ Kelimenin, “tarla faresinin bir tehlike anında kaçmasını sağlamak üzere yuvası için hazırladığı birden fazla çıkış noktasının birinden girip diğerinden çıkması” biçimindeki kök manasından hareketle münafık, “dinin bir kapısından girip diğerinden kaçan çifte şahsiyetli kimse” olarak da tanımlanmıştır.⁸⁶ Klasik tanımlamada münafık, ikiyüzlü, tutarsız kimse anlamlarına da gelmektedir. Münafıkların söylemiş oldukları ve yapmış oldukları şeyler arasında bir benzerlik olsa da asıl niyetleri ve kalplerindeki asıl amaçlarını gizlerler. Nitekim bir ayette şöyle buyrulmuştur: “İnsanlardan bazıları da vardır ki inanmadıkları halde Allah ve ahiret gününe inandık derler.”⁸⁷ Buna benzer ayetlerde; münafıkların, psikolojik durumlarının toplumsal hayata yansıyan görünüm ve etkilerine temas edilmekte, meselâ dış görünüşlerinin aksine onların her şeyden korktukları, özellikle savaştan endişe duydukları belirtilmektedir.⁸⁸

Münafıkların, kişilik özelliklerine bakıldığında ise; İslam toplumu için ciddi tehlike arz ettikleri de görülmektedir. Nitekim münafık, kâfirden daha tehlikeli ve onun azabından daha şiddetli bir azabı hak edendir. Nitekim Yüce Allah: “Şüphesiz münafıklar cehennemden en alt katındadırlar. Artık onlar için kesinlikle bir yardımcı bulamazsın”⁸⁹ buyurmuştur. Yüce Allah, kâfirin tövbesinin kabulü için sadece inkâra son vermesini şart koştuğunu ve şöyle buyurduğu görülmektedir: “İnkâr edenlere,

⁸³ Taftâzânî, *Şerhu'l Akâid*, 212-213.

⁸⁴ Yavuz, “Fâsık”, 202-205.

⁸⁵ Cürçânî, *Ta'rîfât*, 226.

⁸⁶ İsfahânî, *Müfredât*, 1078-1079.

⁸⁷ El-Bakara, 2/8.

⁸⁸ Hülya Alper, “Münafık”, *Türkiye Diyanet İslam Ansiklopedisi* (İstanbul: TDV Yayınları, 2006), 31/565-568.

⁸⁹ en-Nisâ, 4/145.

inkârdan vazgeçerlerse, geçmiş günahlarının bağışlanacağını söyle.”⁹⁰ Münafığa gelince onun için tövbe etmek, niyet ve amellerini düzeltmek, Allah’ın dinine sımsıkı sarılmak ve sadece Allah için ibadet etmek gibi dört şart koşarak şöyle buyurmuştur: “Ancak tövbe edip hallerini düzeltenler, Allah’a sımsıkı sarılıp ibadetlerini yalnız onun için yapanlar başka bunlar cehenneme girmezler. Bu da gösteriyor ki münafıklar, Allah’ı inkâr edenlerin en kötüleridir, dolayısıyla O’nun azabına en layık olanlar ve tövbe ederek Allah’a dönmekten en uzak olanlardır.”⁹¹

Münafık olarak nitelenen kişilerin, mürtebib-i kebîre meselesi doğrultusunda değerlendirmeye almak mantıklı olacaktır. Dolaylı da olsa mürtebib-i kebîre etrafında şekillenen münafık diye tabir edilen kişinin, işlediği büyük günahlarla ve sergilemiş oldukları tutarsız tutumlarından dolayı birçok İslami ekol tarafından cehennemlik olarak vasıflandırılmıştır. Ayrıca söz konusu olan bu mesele temel alınarak münafık kişileri; Müslüman, kâfir, müşrik sınıflandırılmasında en alt tabakada olması gerektiği üzerinde ittifak edilmiştir. Bu itibarla münafık kişilerin yaptıkları faaliyetlerinde çokça büyük günah işledikleri ve bundan dolayı cehennemdeki cezasının kâfirin, çekeceği azaptan daha fazla olduğu ayetlerle sabittir. Bütün bunların etkisiyle münafık tabirini ve bu vasıflandırmayı hak eden kişileri, mürtebib-i kebîre meselesiyle ilişkilendirmenin doğru olduğu görüşü yaygın olmuştur.

1.6. Müşrik

Müşrik, Allah’a ortak koşan, şirk işleyen kişilere verilen genel bir isimdir. Şirk, Allah’a şerik koşturmak, çok tanrıcılık demektir. Böyle kimseye de müşrik denilmektedir.⁹² Buna ek olarak Şirk, Allah seni tek başına yarattığı halde O’na herhangi bir şeyi denk tutman ve Allah ile birlikte taş, ağaç, güneş, ay, resul, şeyh, cin, yıldız, melek veya başka bir varlığa ibadet etmendir.⁹³ Ayrıca Zehebi, şirki üçe ayırarak; büyük şirk, küçük şirk ve gizli şirk olarak adlandırmıştır. Bu tanımlamalardan da anlaşılacağı üzere müşrik, kâfir gibi tamamen Allah’ı yok saymıyor, O’nun yanında başka varlıklara da tanrılık, yücelik atfetmektedir. Müşrik

⁹⁰ el-Enfâl, 8/38.

⁹¹ Muhammed Ali es-Sabuni, *Safvetü’l-Tefasir*, çev. Sadreddin Gümüş (İstanbul: Ensar Yayınları, 2012), 1/37

⁹² Cür’ânî, *Ta’rîfât*, 133.

⁹³ Ebu Abdullah Şemsettin el Dîmeşkî ez-Zehebi, *Kitabul Kebair*, çev. Bilal Uzun (İstanbul: Hak Yayınları, 2015), 23.

denilince akıllara ilk gelen Câhiliyye devrindeki insanların putlara tapması gelmektedir. Bu devirde hâkim olan inanış, kendilerine zarar vermemesi ve kendilerine fayda sağlaması üzerine bina edilmiş bir tanrı inancı hüküm sürmekteydi. Genel olarak putperest olan bu insanlar, putlara da şefaathetmeleri umulduğu için inanmaktaydı. İşte bundan dolayı Mekkeli müşriklerin, putları mutlak ilah olarak değil de, kendilerini Allah'a yaklaştıracak ve Allah katında kendilerine şefaathetmeleri beklenen düşük ölçekli ilahlar olarak görmekteydiler.⁹⁴ Müşrikliği sadece putperestliğe indirmek yanlış bir anlayış olur. Bundan dolayı müşrik tabiri genel bir çerçevede ele alınması gerekli olan bir yapıya sahiptir. Bu itibarla müşrik tabirini, mürtekb-i kebîre meselesi ile de ilişkilendirilmesinin doğru olacağı kanaatindeyiz. Dolayısıyla şirk, Allah katında büyük günahların ilki olarak bilinen ve Allah'ın affetmediği günahlar arasındadır. Bir kişinin asıl yaratıcısının yanında başka şeylere tapması nankörlük olarak da nitelenmektedir. Bütün bunlar eşliğinde müşrik, işlediği günah bakımından insanlar arasındaki derece bakımından en alt seviyede olarak sınıflandırılmışlardır.

İslam düşüncesinde şirk en büyük günahlardan sayılmış ve bunu işleyenin cehenneme gireceği anlayışı hâkim olmuştur. Nitekim "Allah, kendisine ortak koşulmasını asla bağışlamaz, ondan başkasını dilediği kimseler için bağışlar"⁹⁵ ayet mealinden hareketle, müşrik olan kişilerin, affedilmeyeceği görüşünde birçok âlim ittifak etmiştir. Ayrıca müşrik olan kişilerin, mürtekb-i kebîre olarak nitelenmesinin akli ve nakli dayanaklarla sabit olduğu da kanıtlanmıştır. Söz konusu böyle bir görüş birçok ekolün mürtekb-i kebîre hakkındaki düşüncelerine de dayanak olmuştur. Bu itibarla Hâricî fırkalarından olan Ezarika fırkasına bakıldığında; büyük günah işleyen kişi ve grupları müşrik olarak nitelemişlerdir.⁹⁶ Bütün bunlara ek olarak müşriklerin, Hz. Peygamber'in getirdiği ilkeleri benimsememeleri, İslam dininin gerekliliklerini yerine getirmemeleri ve Allah'a nankörlükleri gibi etkenler neticesinde Müslümanlardan farklılaştıkları görülmüştür. Bu farklılıklar da onları, mürtekb-i kebîreye uygulanacak hüküm ve uygulamaları hak ettiklerinin göstergesi olmuştur.

⁹⁴ Mahmut Çınar, *İnsan ve Peygamber Olarak Hz. Muhammed* (İstanbul: Beyan Yayınları, 2018), 28-30.

⁹⁵ en-Nisâ, 4/116.

⁹⁶ Şehristânî, *el-Milel ve'n-Nihal*, 114.

1.7. Kâfir

Sözlükte “örten” anlamına gelen kâfir, İslam dininin temel prensiplerine inanmaya, Hz. Peygamberin yüce Allah’tan getirdiği kesin olan ve tevatür yoluyla bize kadar ulaşmış bulunan esaslardan bir veya birkaçını yahut da tamamını inkâr eden kimseye denilmektedir.⁹⁷ Bu itibarla kâfir, Allah, peygamber ve kitap(vahiy) üçlemesini inkâr edip inanmayan kimse olarak tanımlanır. Kâfiri, münafıktan ayıran özellik ise; kâfir, inkâr ettiğini inkâr etmiyor olmasıdır. Yani kâfir, diliyle ve kalbiyle inanmadığını insanlara gösterendir.

Birçok ayette Allah, kâfirleri eleştirmiş ve bunlar hakkında şöyle buyurmuştur: “Ve meleklerle: “Âdem’e secde edin" dedik. İblis hariç (hepsi) secde ettiler. O ise, directti ve kibirlendi, (böylece) kâfirlerden oldu.”⁹⁸ Bu ayette de Allah, kâfirlerin Allah’a isyan ettiklerini, Allah’ın sözünden çıktıklarını ve inkâr ettiklerinden dolayı böyle bir sınıflamayı hak ettiklerini kaydetmiştir. Ayrıca bu ve benzeri ayetlerde kâfirlerin ahirette cezaya maruz kalacağını ve ebedi olarak cehennemde kalacaklarından bahsedilmektedir. Nitekim Bakara süresinde geçen şu ayette Allah şöyle buyurmuştur: “Ayetlerimizi inkâr etmiş ve kâfir olarak ölmüş olanlara gelince, işte Allah’ın, meleklerin ve bütün insanların laneti onların üstünedir. Onlar ebediyen o lanet içinde kalırlar. Artık ne azapları hafifletilir, ne de onların yüzlerine bakılır.”⁹⁹

Kâfirler, kendi inandıkları değerlere körü körüne bağlı olup, taassup bağları güçlü olan kimselerdir. İnandıkları değerlerin mantıksız olduğunu bilseler dahi kendi bildiklerinden vazgeçmeyen kimselerdir. Nitekim şu ayet bu konuya ışık tutmaktadır. “Andolsun, cehennem için cinlerden ve insanlardan çok sayıda kişi yarattık (hazırladık). Kalpleri vardır bununla kavrayıp-anlamazlar, gözleri vardır bununla görmezler, kulakları vardır bununla işitmezler. Bunlar hayvanlar gibidir, hatta daha aşağılıktırlar. İşte bunlar gafil olanlardır.”¹⁰⁰ Kısacası kâfiri, küfürle kendisini savunup, gözünün önündeki hakikati-gerçeği görmeyen, akıl gözlerine perde çeken kişi, olarak da tanımlamak mümkündür.

Kâfir nitelemesini, mürtekeb-i kebîre meselesi bağlamında ele alınması gereken bir konudur. Hâricîler, büyük günah işleyen kişinin hem bu dünyada hem de

⁹⁷ İsfahânî, *Müfredât*, 918.

⁹⁸ el-Bakara, 2/34.

⁹⁹ el-Bakara, 2/161-162.

¹⁰⁰ el-A’râf, 7/179.

uhrevi durumu için kâfir olduğu ve ebedi olarak cehennemde kalacağı konusunda icma etmişlerdir.¹⁰¹ Nitekim Hâricîler, “Hüküm yalnız Allah’ındır”¹⁰² ve “Kim Allah’ın indirdiğiyle ile hükmetmezse işte onlar kâfirlerin ta kendileridir”¹⁰³ gibi ayetleri öne sürerek, mürtekib-i kebîre hakkında kâfir nitelemesinde bulunmuşlardır.

1.8. Tekfir

Tekfir, Müslüman olduğu bilinen bir kişiyi, inkâr özelliği taşıyan inanç, söz veya davranışlarından ötürü kâfir saymak demektir.¹⁰⁴ Hadislerde tekfir kelimesi yer almamakta, aynı kökten türeyen fiilin geçtiği rivayetlerde bir Müslüman’ı küfre nispet etmenin ağır sorumluluğuna vurgu yapılmaktadır. Ayrıca nakledildiğine göre Hz. Peygamber, Allah’tan başka ilâh bulunmadığına ve kendisinin nübüvvetine inanıncaya kadar insanlara karşı mücadele etmekle emrolunduğunu, kelime-i tevhidi söyleyenlerin kanlarının ve mallarının koruma altına alındığını, kibleye yönelip namaz kılanların ve Müslümanların kestiği hayvanın etini yiyenlerin Allah’ın ve resulünün güvencesini kazandığını, dolayısıyla tekfir edilemeyeceğini belirtmiş.¹⁰⁵ Bu itibarla bir Müslüman’ı haksız yere ve İslami kıstaslara uygun olmadan tekfirle suçlamak, hem maddi hem de manevi sıkıntılara sebep olmaktadır. Nitekim yersiz yapılan tekfir, fert açısından ağır sonuçlar doğurmasının yanında toplumsal hayatta da kapatılamayacak yaraların açılmasına, birlik ve bütünlüğün zedelenmesine sebep olmaktadır. Ayrıca böyle bir Müslüman’ın tekfirle itham edilmesi, o kişinin toplumdan dışlanmasına ve bulunduğu çevrede ötekileştirilmesine neden olmaktadır.

Hz. Peygamber, ben Müslüman’ım diyen kişiyi küfürle itham etmekten sakınılması gerektiğini vurgulamıştır. Nitekim şu hadislerine bakıldığında: “Kim bir insanı kâfir diye çağırırsa yahut öyle olmadığı halde ey Allah düşmanı derse söylediği söz kendisine döner.”¹⁰⁶ Bir başka hadisinde ise: “Bir insan Müslüman kardeşine kâfir diye hitap ettiği zaman, ikisinden biri bu sözü üzerine almış olur.

¹⁰¹ Ebü’l-Hasen Ali b. İsmâil b. Ebî Bişr İshak b. Sâlim el-Eş’arî, *Makâlâtü’l-İslâmiyyîn*, çev. Ömer Aydın, Mehmet Dalkılıç (İstanbul: Türkiye Yazma Eserler Kurumu Başkanlığı Yayınları, 2019), 146.

¹⁰² el-En’âm, 6/57.

¹⁰³ el-Mâide, 5/44.

¹⁰⁴ Yavuz, “Tekfir”, 350-356.

¹⁰⁵ Buhârî, “İman”, 17.

¹⁰⁶ Ebû Abdillâh Muhammed b. İsmail el-Buhârî, el-Câmi’us-sahih, nşr. Mehmed Sofuoğlu (İstanbul: Ötüken Neşriyat, 2009), “Edep”, 73.

Şayet söylediği gibi ise küfür onda kalır, değilse söyleyene döner.”¹⁰⁷ Hz. Peygamber, böylece toplumsal yapının bozulmaması ve insanlar arasında fesatlık çıkmaması için insanları uyararak bu konuda hassas davranmıştır. Hatta birçok olayda fesatlık çıkaran ve Müslümanlara zarar vermek isteyen insanları affetmiştir. Peygamberin yolundan giden Hz. Ebu Bekir ve Hz. Ali de bu konuda çok dikkatli davranmışlardır. Nitekim Hz. Ebu Bekir’in zekât vermek istemeyenlere karşı savaş açmasının sebebi, İslâm’ın şartlarından olan bir esasın iptal edilmek istenmesi ve bunun devlete karşı bir ayaklanma niteliği taşımasıydı. Hz. Ali’nin, Cemel ve Sıffin savaşlarına katılan muhaliflerine kâfir diyen taraftarlarına, onların kâfir değil isyan eden kardeşleri olduğunu söylemesi de bu konuda bir kanıt teşkil etmektedir.¹⁰⁸ Bu hadislere ve örneklerle bakılarak bir kişi hakkında kesin bir kanıt olmadan o kişiyi kâfir olarak nitelemenin doğru ve etik olmadığı anlaşılmaktadır.

Bir kimse kâfir olduğunu açıkça ikrar etmedikçe ve işlemiş olduğu bir günaha, harama helal demedikçe o kimse için kâfir kelimesini kullanmak doğru değildir.¹⁰⁹ Bir de şu vardır ki bütün Müslümanlar, Asr-ı Saâdetten bugüne kadar, ehli kıbleden ölen kimselerin büyük günah işlediklerini bildikleri halde cenaze namazlarını kılmak, onlar için dua ve istiğfar etmek âdetini sürdürme gelmişlerdir. Yine Müslümanların beş vakit namazda, anne-babalarına, akraba ve tanıdıklarına hiçbir tefrik yapmadan affı ilahi diledikleri meşhurdur, hâlbuki onlar kâfir için istiğfar edilemeyeceğini pek ala bilmektedirler.¹¹⁰ İşte bu örneklerden de görülebileceği gibi sahabe tavrı ve yaşayışı, peygamberî bir eğitimle olaylara bakıp hayatlarına çeki düzen vermektir. Hz. Peygamberin vefatından Hz. Osman’ın ilk altı yılına kadar ki geçen sürede Müslümanlar arasında peygamberî öğretilerin izleri hala hâkim olduğu görülmektedir. Hz. Osman’ın son altı yılı ve şehit edilmesinden sonra Müslümanlar arasında bir karışıklık ve peygamberî özden uzaklaşmalar başlamıştır.

Sahih İslam anlayışından uzaklaşan mezheplerden biri de Hâricîler’dir. Hâricîler, insanlara tekfir elbisesini giydirmekten çekinmeyen ve tekfiri en çok kullanan kesim olmuştur. Onların bu tutumunu sosyal, siyasal ve psikolojik açıdan değerlendirmek mümkündür, ama Hâricîler’i tekfir olayına iten en büyük nedenin de Kur’an’a bakış açılarından kaynaklandığı ihtimal dâhilindedir. Nitekim Kur’an’ı,

¹⁰⁷ Müslim, “İman”, 26.

¹⁰⁸ Yavuz, “Tekfir”, 350-356.

¹⁰⁹ Sâbûnî, *Mâtürîdiyye Akaidi*, 167-168.

¹¹⁰ Sâbûnî, *Mâtürîdiyye Akaidi*, 168.

kendi bakış açılarına göre yorumlayan, ayetleri, zahiri anlamlarına bakarak hüküm veren ve bazı fetvaları kendi çıkarlarına göre kullanarak, insanları kolayca tekfir etmişlerdir. Tekfir konusunda Mu'tezile mensupları ise; Hâricîler'e nazaran biraz daha ılımlı davranarak, insanları tekfir ile özdeşleştirmeyip, kâfir ile mümin arasında bir yer tayin ederek, bu kişilere fâsık demişlerdir.¹¹¹ Mu'tezile'ye nazaran Mürctie fırkası, daha ılımlı bir tavır içinde oldukları görülmektedir. Mürctie, büyük günah işleyenleri tekfir etmek yerine onların durumunu ahirete bırakıp, Allah'ın rahmet ve azabına bırakmışlardır.¹¹²

Bunlara ek olarak günümüz şartları ele alındığında ise; birçok oluşum ve örgütlerde tekfir anlayışının yaygın olduğu görülebilmektedir. Bu oluşumların başında son 8 yılda adından sıkça bahsetmeyi başaran IŞİD, tekfir konusunda oldukça ileri gitmiştir. IŞİD, tekfir meselesinde çok katı bir tavır sergileyerek; kendi düşünce yapılarına uymayan, kendilerini eleştiren ve işlerine engel olmak isteyen herkesi kolayca tekfir etmiştir. Ayrıca tekfir ettikleri kişileri sadece eleştirmekle kalmayıp, sonu ölümle biten birçok olaya da neden olmuşlardır. Dolayısıyla yaşanan çağda kişilerin, belli olaylar sonucunda ve herhangi bir zarar gördüğü kişiler hakkında bilinçsiz bir şekilde kâfir kelimesini kullandığı da görülmektedir. İnsanların böyle önemli bir konuda, bu kadar rahat bir tavır sergilemeleri de düşündürücüdür. Tekfir olayı şöyle özetleyecek olursak, hiçbir Müslüman başka bir Müslüman'ı elinde herhangi bir şer'i delil olmadan tekfir edemeyeceğidir. Çünkü tekfir mercii biz insanlar değiliz. Bu konuda karar verebilecek mercii ise Allah ve resulüdür. Bundan dolayı bir kişinin dış görünüşüne bakılarak veya bir olaydan etkilenecek, insanlar hakkında tekfirci bir duruş sergileyip, ötekileştirici bir tavır içinde olmak doğru değildir.

¹¹¹ Kadî Abdülcebbâr, *Şerh 'ul-Usûli'l-Hamse*, 617.

¹¹² Şehristânî, *el-Milel ve'n- Nihal*, 129.

1.9. Mürtekib-i Kebîre Temelinde İslam Düşüncesinde Ayrışmalara Neden Olan Sebepler

İnsanlar arasında meydana gelen gruplaşmaların ve fikir ayrılıklarının belli başlı sebepleri vardır. Mezheplerin de meydana gelmesinde başlıca ortak sebeplerin olduğu bilinmektedir. Muhammed Ebu Zehra mezheplerin ortaya çıkmasındaki etkenleri ayrıntılı bir şekilde kaydetmiştir. Bunları şöyle sıralamak mümkündür;

1. İlgili şahsiyetlerin eğilimlerinin farklı olması: Aralarında anlaşamadıkları konuların açık olmaması, kişilerin; arzu, heva ve heveslerin farklılık arz etmesi, sahip oldukları mevkielemlerin farklı olması ve eskileri taklit ederek anlayışların farklı olmasıdır.
2. Müslümanların kendi aralarında anlaşamamalarının nedenleri: Arap ırkçılığı, hilafet anlaşmazlıkları, Müslümanların, farklı din ve kültüre sahip insanlara komşu olmaları, çeşitli hikâyeler(israiliyyat), müteşabih ayetler ve metinlerden dini hükümler çıkarmak.
3. Müslümanlar arasında meydana gelen ihtilaf alanları: Tatbikat esnasındaki ihtilaflar, ilim ve teori alanındaki ihtilaflar, düşünceden kaynaklanan ihtilaflar ve savaş esnasındaki ihtilaflardır.¹¹³

İslam toplumu içinde meydana gelen ihtilaflar incelendiğinde bu ihtilafların genellikle Hz. Peygamberin vefatından sonra ortaya çıktığı görülmektedir. Hz. Peygamberin vefatının ardından Müslümanlar arasında hem siyasi, hem itikadi, hem de içtimai alanlarda birçok sıkıntı ve problemin baş gösterdiği de görülmektedir. Bu problemlerin ortaya çıkmasında insan unsuru temelinde, psikolojik ve sosyo-kültürel etkenlerin olduğu da bilinmektedir. Söz konusu ihtilaf ve problemlerin tarihi seyirde incelenmesi konunun anlaşılmasını sağlayacaktır. Bu itibarla Hz. Peygamberin dünya hayatının son zamanlarından başlayarak, bu ihtilafların temeline bakmakta fayda vardır. Ashap arasında da bazı ihtilaflar çıkmış ve bu ihtilaflar, ileriki yıllarda birçok yeni olay ve durumların habercisi olmuştur.

¹¹³ Ebu Muhammed Zehra, *Mezhepler Tarihi*, çev. Abdulkadir Şener (İstanbul: Hisar Yayınları, 2011), 1-7.

İslami yapının ilk dönemlerine bakıldığında, Hz. Peygamber hayatta iken pek fazla ihtilafın çıkmadığı görülmektedir. Bu nedenledir ki Müslümanlar arasında bir anlaşmazlık olduğu zaman Hz. Peygamber, hemen bunu çözmektedir. Hz. Peygamberin vefatından sonra kimin imam olacağı ve İslam devletinin başına geleceği konusunda ashop arasında ihtilaflar çıkmıştır. Bu itibarla Hz. Peygamber'in ölümünü takiben Muhacir ve Ensar anlaşmazlığı ortaya çıkmıştır. Bunlara ek olarak Hz. Ömer'in halife seçilmesi, Şur'a toplantısı, Hz. Osman'ın yaptığı faaliyetler, Hz. Ali ve Tahkim olayından sonra meydana gelen olaylar, Cemel ve Sıffin savaşları gibi ihtilaflar, Müslümanlar arasında önemli ve köklü değişimlere hatta mezhep ve gruplaşmaların oluşumuna zemin hazırlamıştır.

Yukarıda ele alınan ihtilaflar ve fikir ayrılıkları, çıktıkları dönemde çözülmüşe benzese de daha sonraki yıllarda insanların bu ihtilafları tekrar gündeme getirdikleri ve bu ihtilaflar etrafında gruplaşmalara neden oldukları görülmektedir. Bu ihtilaflardan yola çıkarak, kelami mezhepler olarak bilinen Hâricîler, Mürchie ve Mu'tezile mezheplerinin oluşum süreçlerinde hangi faktörlerin etkili olduğunu ve bu mezheplerin oluşmasında mürtekib-i kebîrenin bu ihtilaf ve etkenlere nazaran nasıl bir işleve sahip olduğu araştırılacaktır. Her ne kadar bu mezheplerin oluşum nedenlerini, mürtekib-i kebîre meselesine bağlayan araştırmacılar olsa da konunun sadece bir açıdan değil de birden fazla faktörü ele alarak işlenmesi, araştırmanın bütünlüğü açısından önemlidir. Bu itibarla onları; sosyo-kültürel, dini ve siyasi olaylar neticesinde ele almak, konunun anlaşılması açısından önemlidir.

1.9.1. Kelami Mezheplerin Ortaya Çıkışını Hazırlayan Sosyo-Kültürel Sebepler

Kelami mezheplerin ve İslam toplumunda firkalaşmaların meydana gelmesini sağlayan nedenlerin başında; sosyal, ekonomik, kabile-ganimet ilişkisi ve kabile kültürüne alışmış bedevi Arapların yeni bir hayata alışamaması gelmektedir. Hz. Peygamber, Müslümanları birlik içinde tek bir çatı altında toplayarak, bu farklılaşmayı önlemiştir. Bu doğrultuda Hz. Peygamber, kabile anlayışını ortadan kaldırmak için Müslümanlara yeni bir model ve sosyal hayat tasarlamıştır. Onun amacı cahil, ırkçı, dışlamacı bir yapıda olan kabile anlayışını ortadan kaldırıp, onun yerine kardeşliği, yardımlaşmayı, sevgiyi barındıran bir İslam toplumu oluşturmak

olmuştur.¹¹⁴ Hz. Peygamber, bunun için ekonomik alanda; maddi sıkıntıyı, farklılaşmayı hafifletmeye ve sömürüye sınır koymaya yönelmiştir. Ayrıca karşılıksız bir gelir ve Mekke toplumunun vebası olan faizi yasaklamıştır. Fakirin yararına olmak üzere zekâtı emrederek, sadaka ve infak konusunda ısrarcı olmuştur. Bütün bunlar Hz. Peygamberin, maddi farklılaşmayı ve sosyal dengesizliği hafifletmeye çalıştığına ve maddi alanda yardımlaşmaya ısrar ettiğine işaret etmektedir.¹¹⁵

Kelami mezheplerin ortaya çıkışını hazırlayan sebepler arasında; Kabilevi hayatı benimsemiş olan bedevilerin çok önemli olduğu görülmektedir. İslami akımın bakış açısı; siyasi ve dini açıdan birleştirme ve bölünme etkenlerini ortadan kaldırıp, İslam topraklarını genişletme, İslam'ın egemenliğini genel hayata yayma yönündeydi. Bu ise, bedeviliği ayakta tutan ve onu destekleyen muhafazakârlık ve Mekke'de kökleşen çıkarlarla çelişen bir tavidir.¹¹⁶ Kabilevi akım ise merkezileşmeye karşı olan, bazen İslam'ın eğilim ve ilkeleriyle çatışsa dahi kabilevi Arap geleneklerini sürdürme eğilimindeydi. Kabileler ve bedevi diye tabir edilen Araplar, yönetilmeye alışık olmadıkları için ve otoriteye karşı olduklarından dolayı hiçbir zaman Kureys'in egemenliğini kabul etmemiş, hatta nefret etmişlerdir.¹¹⁷ Bunun etkisiyle Hz. Peygamberin vefatından sonra Kabilevi anlayış tekrar yeşermeye başlamıştır. Bu itibarla ilk olarak Ridde olayları, ondan sonra da zekât vermeyenler ortaya çıkmıştır. Kabile anlayışı, burada da devreye girecek ve İslam'ın özünü kavramayan bu bedevi insanlar, Hz. Peygamber'in vefatıyla eski özledikleri döneme, yani serbest bir yaşama geri döneceklerini zannetmişlerdir.

Kabileler, zekâtı; Hz. Ebu Bekir'e ödemeyi gerektirecek bir şey olmadığını düşünmekteydiler. Nitekim Medine devletine saldırma arzusunu gizleyen, namazı benimsemesi karşılığında zekâtтан muaf tutulmak için Hz. Ebu Bekir ile görüşen kabileler de olmuştur.¹¹⁸ Bütün bunları gören ve Ridde olayları ile ilgilenen Hz. Ebu Bekir, ortalama çözümü şiddetle reddederek şu meşhur sözünü kaydetmiştir; “Yemin olsun ki Rasulullah'a verdikleri bir deve yularını bile vermeseler, onlarla

¹¹⁴Abdulaziz Dûrî, *İlk Dönem İslam Tarihi*, çev. Hayrettin Yücesoy (İstanbul: Endülüs Yayınları, 2016), 84-118.

¹¹⁵Dûrî, *İlk Dönem İslam Tarihi*, 84-118.

¹¹⁶Dûrî, *İlk Dönem İslam Tarihi*, 84-118.

¹¹⁷Dûrî, *İlk Dönem İslam Tarihi*, 84-118.

¹¹⁸Dûrî, *İlk Dönem İslam Tarihi*, 84-118.

savaşacağı.”¹¹⁹ Hz. Ebu Bekir’in Ridde ve zekât vermeyenler konusunda bu kadar kararlı olması, İslam devletinin varlığını sürdürmesi açısından oldukça önemli olmuştur. Nitekim Hz. Ebu Bekir, bu olayları çözemeseydi; Hz. Osman’ın başına gelen olay ve ortaya çıkan karışıklıkların daha erken bir zamanda başlaması, ihtimal dâhilindedir.

Hz. Ebu Bekir ve Hz. Ömer zamanında kabileler fitne çıkarmada sessiz kalmışlarsa da bu suskunlukları, Hz. Osman’ın halifeliği zamanında patlama noktasına gelmiştir. Câbirî, bu konuda kabilelerin, Hz. Osman’ın Hilafeti zamanında taraftar bulması, Hz. Osman’ın iyi bir siyaset izleyememesi, yaptığı yanlış davranışlar ve vermiş olduğu yanlış kararlarda aramak gerektiğini savunmuştur. Nitekim Hz. Osman’ın son zamanlarında Mudar kabilesinin etkinliğinin belirliğini, öte yandan da Ömer b. Hattab’ın maaş dağıtımındaki izlediği yöntem dolayısıyla, özellikle Kureyş’e mensup devlet büyüklerinin servetindeki artışı eklersek, onun dönemindeki kabile düzlemindeki başkaldırmanın, Arapların Kureyş’e karşı ayaklanması anlamına geldiği anlaşılmaktadır.¹²⁰ Câbirî, fitnelerin çıkışını her ne kadar Hz. Osman’a bağlasa da bu olayların asıl kaynağına bakmakta fayda vardır. Nitekim Dûrî, bu konuda daha farklı bir etkenden bahsederek, Hz. Osman’ın masumluluğu üzerinde durmuştur. Dûrî bu konuda; Hz. Osman, biat öncesi, seleflerin sünnetine uymaya söz vermişti ve bunun üzerine kendisine biat edilmişti. Hz. Osman, toplumda yükselişe geçen Kabilevi eğilimleri, İslami eğilimi ve onun Kabilevi eğilimle çatışmasını, gelişmenin birinci dimağı olan bu iki temel akımı miras almıştı. Bunun yanında fetihlerin etkilerini, özellikle imparatorluğun dayandığı mali sistemi de devralmıştı. Dikkatlice bakıldığında, bu eğilimlerde fitnenin kaynağını ve Hz. Osman’ın ölümüyle Arapların bölünmesine yol açan patlamanın kökleri görülmektedir.¹²¹

Hz. Ebu Bekir ve Hz. Ömer’in hilafetlerindeki yapıya bakıldığında; her iki halife de devlet kadrolarına yakın akrabalarından uzak tutmuşlardır. Nitekim hem Hz. Ebu Bekir hem de Hz. Ömer, eski kabile anlayışının tekrardan başlayacağı korkusuyla bundan vazgeçmişlerdir. Hz. Osman’a bakıldığında ise hemen hemen bütün devlet kadrolarında kendi akrabalarının olduğu yani Ümeyye oğullarının söz

¹¹⁹ Muhammed Abid Câbirî, *Arap Siyasal Akli*, çev. Vecdi Akyüz (İstanbul: Mana Yayınları, 2018), 204.

¹²⁰ Câbirî, *Arap Siyasal Akli*, 193.

¹²¹ Dûrî, *İlk Dönem İslam Tarihi*, 84-118.

sahibi olduğu görülmektedir. Hz. Osman'ın Basra, Küfe, Mısır, Şam, Yemen gibi Medine'ye uzak ve böyle önemli şehirlere akrabalarını vali olarak ataması, fitnelerin başlayacağını göstergesi olmuştur.¹²² Ayrıca böyle büyük şehirlere atanan kişilerin bu yerlere layık olmaması, liyakatsiz olmaları ve gittikleri yerdeki insanların huzurunu bozmaları, ayrıca İslam'a yakışmayan tavırları, karışıklığın çıkmasını körüklemiştir. Söz konusu olan yaklaşımı destekler nitelikte olayların gerçekleştiği görülmektedir.

Hz. Osman'ın Velid b. Ukbe'den sonra şehrin idaresini üstlenen Sa'îd b. el-Âs, başlangıçta Küfe halkına hoşgörü ve anlayışla yaklaşmaya çalışıp, şehrin önde gelenleriyle sohbet toplantıları düzenlemiş ve önemli meselelerde kendileriyle istişarede bulunmuştur. Ancak bir toplantı esnasında onun "*Küfe arazisi Kureyş'in bahçesidir*" sözünü sarf etmesi şehir halkıyla arasının açılmasına neden olmuştur.¹²³ Muhalifler, valinin bu ifadesini Hz. Osman'a karşı fiilî harekâtın miladı olarak kabul ederek, valiye karşı muhalefeti alenileştirerek onun ve halifenin aleyhine propaganda faaliyetine başlamışlardır.¹²⁴ Toplantıda bulunan Küfe halkı Said b. As'ın söylediklerinden sonra çılgına dönmüş gibi bağırarak "Kılıçlarımızın gölgesi, mızraklarımızın ucu sayesinde Allah'ın bize verdiğini kendine ve kavmine bahçemi yapıyorsun" demiştir.¹²⁵ Bunun gibi birkaç örnek daha vardır. Bu örneklerden görülüyor ki Kabilevi anlayışa sahip insanlar kendilerinin arka planda tutulmalarından rahatsız olmuşlardır.

Fetihlerde ve savaşlarda genellikle kabileler vardı ve en çok toprağa ve mala sahip olanlar ise Kureyş halkı olmuştur. Kabileler, savaşa katıldıkları için fethettikleri toprakların kendilerinin olmasını isterken, aslan payının Kureyş'e düşmesi, onları Kureyş'e karşı daha da kinlenmelerine neden olmuştur. "Kabilelerin Kureyş ile anlaşmazlıkları, temelde Kabilevi bir anlaşmazlıktı ama mali farklılaşma ve sosyal gelişmeler, anlaşmazlığı derinleştirip, bunalımı arttırmıştır."¹²⁶ Özet olarak, Hz. Osman'a karşı isyan, birinci derecede kabilelerin Kureyş'e isyanını ve Kabilevi akımın İslami akıma galip gelmesini sembolize eder. Hz. Osman, kendisinin

¹²² Dûrî, *İlk Dönem İslam Tarihi*, 84-118.

¹²³ Adem Apak, "Hz. Osman'ın halifeliği Döneminde Meydana Gelen Siyasi Problemler ve Sebepler Üzerine Bazı Değerlendirmeler", *Bursa Uludağ Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Usul Dergisi*, 4/1 (2005), 157-170.

¹²⁴ Apak, "Hz. Osman'ın halifeliği Döneminde Meydana Gelen Siyasi Problemler ve Sebepler Üzerine Bazı Değerlendirmeler", 157-170.

¹²⁵ Dûrî, *İlk Dönem İslam Tarihi*, 84-118.

¹²⁶ Dûrî, *İlk Dönem İslam Tarihi*, 84-118.

oluşturmadığı, aksine İslam ümmetinin gelişmesi ve koşulların değişmesinin bir sonucu olan şartların kurbanı olmuştur.¹²⁷

H. Osman'ın şehit edilmesi, aynı zamanda hilafet otoritesini de yerle bir etmek anlamına gelmektedir. Nitekim sonraki birkaç yıl boyunca, H. Ali'ye karşı isyan hareketlerindeki rahatlık da işte buradan kaynaklanmıştır.¹²⁸ Bu itibarla yaşanan bu olaydan sonra hilafetin otoritesinden söz etmek mümkün olmamıştır, bedeviler, kendilerinin verdiği bir yetkiyi, alma hakkına sahip olduklarını düşünmektedirler. Böylesi Kabilevi bir ortamda ve Kabilevi yönelişlerin ortasında H. Ali, İslami bir politika izlemek istemiştir; bu yüzden soğuk demire balyoz sallayan kişi gibi bir ruh haline bürünmüştür. H. Ali'nin karşısında olan ve fitnelerin çoğalmasında büyük bir etkiye sahip olan Muâviye b. Ebû Süfyan (öl.60/680) ise kabilevi bir temele dayanarak isyan etmiştir.¹²⁹

M.Watt, kabile hayatına mensup insanları değerlendirirken şu açıklamalarda bulunmaktadır:

- H. Osman'a karşı gelen kabile insanların şikâyetlerinin altında yatan şey; önceleri bedevi olanların hayat tarzlarındaki toplu değişiklikti. Bu insanların ataları ve bizzat kendileri, daha önceki yıllarda çölde develeri güderek, şimdi ve sonraları ise, diğer kabilelere ve komşu topraklara akınlar yaparak yaşamışlardı.
- 656 yılından itibaren onların, askerliği meslek edinmiş oldukları söylenebilir. Bu insanların çöl hayatındaki çadırlardan, fetihler aracılığıyla başka coğrafyalara gitmeleri, onları yeni hayatlarına alışamadıklarını gösterir.
- Bu kabilelerin eski hayat tarzlarına bakıldığında, her kabilenin bir reisi vardı. Fakat bu reisler kendi kafalarına göre serbestçe emirler veremezlerdi. Ama İslam nizamında ve ordu sisteminde belli bir disiplin vardı. Ve bu disiplin, Kabilevi anlayışa sahip bu insanları huzursuz etmektedir.
- Ayrıca bu insanların, çölün hürriyetinden, güçlü bir bürokrasinin kontrolü altına girmesi icap ediyordu. Şüphesiz birçokları da

¹²⁷Dûrî, *İlk Dönem İslam Tarihi*, 84-118.

¹²⁸ Şaban Öz, "İlk Dönem İslam Toplumunda Değişime Direnç Üzerine Teşhisi Bir Değerlendirme", *KSÜ İlahiyat Fakültesi Dergisi*, 13/1 (2009), 57-95.

¹²⁹Dûrî, *İlk Dönem İslam Tarihi*, 84-118.

kendilerinin geniş idari kuruluşun işlerini yapacaklarını ve bundan kurtuluş olmadığını hissetmişlerdir.

- Güçlük insanların teşkilatlı bir devlette yaşamının faydalarını istemelerinden kaynaklanır ama bu hayatın bazı tezahürlerinin çok sıkıcı bulmalarında idi. Hatta bunlardan bazıları, tekrar göçebe hayata dönmeye hazırdı. Bunlar arasında Muaviye'nin eşinde de böyle bir ukdeye rastlanılır. Nitekim onun okumuş olduğu bir şiirde "İçinde rüzgârların çarptığı bir çadır, bana muazzam bir saraydan daha değerlidir"
- Son olarak bu insanların kendilerini içinde buldukları yeni iktisadi, içtimai ve siyasi yapı idi; fakat onlar, bu yeni yapıya henüz intibak etmemişlerdi. Bu şartlarda hissi gerginlikler, patlama noktasına ulaşınca kadar yükselmeye devam etmiştir. Bu itibarla Hz. Osman'ın katli, bu dizi patlamanın ilki olarak görülebilmektedir.¹³⁰

Kırsal yerlerde yaşayan bu insanların bağımsız oldukları ve otoriteden hazmetmedikleri yolundaki rivayetlere Lewis'te katılmıştır. Lewis, bu konuda Watt ile aynı düşünceye sahip olduğunu şu cümleleriyle kanıtlamıştır. Lewis, bedevilerin ikinci ayaklanmasında şu olguya atıfta bulunarak; Bedevi isyanların asıl merkezi var olan idareye karşı çıkması olmuştur. Yani onların isyanları, Hz. Ömer'in devletinden ziyade, devletin varlığına ve otoritesine karşı gelmektir. Çünkü onlarda bedevilikten gelen anlayışla, devlete değil de şahsa olan itaat geçerli kabul görmüştür. Bu itibarla Hz. Osman döneminde bu duyguya kapılamadıklarından, kendilerini itaat konusunda özgür hissetmişlerdir.¹³¹ Lewins'in bu anlayışına birçok araştırmacı karşı çıkmıştır. Nitekim Lewins'in bu düşünceleri sadece Hz. Ebu Bekir dönemi için geçerli olabilecek bir yapıdadır. Çünkü tarihi süreçte yaşanan olaylardan yola çıkarak; bedevilerin, yeni hayat şartlarına yani şehir hayatı alışmış oldukları ve ümmet bilinciyle hareket ettikleri görülmüştür. Ayrıca bedeviler, az ile yetinmek yerine savaştan elde edilen ganimetlere ortak olmak istiyorlardı. Ayrıca onların, toprağa sahip olma konusunda isyanı daha da fazla benimsemeleri, onlardaki zihniyet değişiminin de bir göstergesi olduğunu göstermektedir.¹³²

¹³⁰William Montgomery Watt, *İslam Düşüncesinin Teşekkül Devri*, çev. Ethem Ruhi Fırlı (İstanbul: Şato yayınları, 2001),14-15.

¹³¹ Öz, "İlk Dönem İslam Toplumunda Değişime Direnç Üzerine Teşhisi Bir Değerlendirme", 57-95.

¹³² Öz, "İlk Dönem İslam Toplumunda Değişime Direnç Üzerine Teşhisi Bir Değerlendirme", 57-95.

İslam düşüncesinde önemli değişikliklere ve Müslümanlar arasında ayrışmalara sebep olan kabile bağlarından kurtulamamış bedevilerin etkili oldukları görülmektedir. Söz konusu olan bu bedeviler, tarihi seyirde mürtebib-i kebîre meselesi bağlamında birçok gruplaşmanın oluşmasına neden olmuşlardır. Daha da önemlisi Hâricîler diye adlandırılan kelami mezhebin, temellerinin atılmasında en büyük paya sahip olmuştur. Sonuç olarak kelami mezheplerin ortaya çıkmasında sosyo-kültürel etkenlerin de etkili olduğu görülmektedir. Bahsi geçen kelami mezheplerin ortaya çıkışlarını ele alırken, bu yapıların itikadi ve siyasi olarak da incelenmesi konunun anlaşılmasını kolaylaştıracaktır.

1.9.2. Kelami Mezheplerin Ortaya Çıkışını Hazırlayan Dini-Siyasi Sebepler

Müslümanlar arasında meydana gelen başlıca ihtilafların, Hz. Peygamber'in vefatıyla gerçekleştiği bilinen bir gerçektir. Fakat Hz. Peygamber, henüz hayatta iken birçok i'tizal ve sabote olaylarının meydana geldiği, İslam tarihinde sabit ve malumdur. Bu etkenlerin başında, Medine ve civar bölgelerde yaşayan Yahudilerin olduğu bilinmektedir. Bilhassa Medine devrinde, Medine şehri ve civarında oturan Yahudiler, zaman zaman Hz. Peygamber'e gelerek, Müslüman olduklarını ilan edip, birkaç gün sonra da tekrar Museviliğe dönerek Müslümanlıkla alay etmişlerdir.¹³³ Yahudilerin, Hicaz'dan çıkarılıp atılmalarından sonra bir kısmının kuzeyde Şam bölgesine, diğer bir kısmı ise Kûfe'ye gitmiştir. Ayrıca Yahudilerin önemli bir kısmı da Yemen'de bulunmaktadır. Bu hadiseden sonra Yemenli Yahudiler, Hicaz'a akın etmeye başlamışlardır.¹³⁴ Söz konusu olan bazı Yahudi bilginler ise İslam'a girmişlerdir. Bunlar Müslüman olmalarına rağmen İslam'a karşı gizli bir kinle dolu oldukları da bilinmektedir. Bu kin ve nefretlerini de İslam toplumu arasında fitne ve karışıklıklar ortaya çıkartarak göstermişlerdir. Nitekim Yahudi hahamlar, Hz. Osman'ın yumuşak huyluluğunu fırsat bilerek, bunu değerlendirmek istemişlerdir. Ayrıca Hz. Ali'ye üç kez hilafet teklif ettikleri halde o, bundan uzak durmuştur.¹³⁵

Yahudiler, Hz. Ali'yi, Hz. Harun'un Musa ile olan yakınlığı gibi görmüşlerdir. Nebevi ilmin kapısı olan Hz. Ali'nin bu özelliklerini istismar etmesini

¹³³ Hayati Ülkü, *Mezhepler Tarihi* (İstanbul: Çelik Yayınları, 2015), 19.

¹³⁴ Ali Sâmî Neşşâr, *İslam'da Felsefî Düşüncenin Doğuşu*, çev. Osman Tunç (İstanbul: İnsan Yayınları, 2016), 86.

¹³⁵ Neşşâr, *İslam'da Felsefî Düşüncenin Doğuşu*, 86.

bilen Yahudiler, masum imam ve hatemül-asfiya gibi Müslümanlar arasında fitneye sebep olabilecek kavramları da ortaya atmışlardır.¹³⁶ Yahudi ve İslam'a yeni girmiş grupların benimsedikleri itikadi ve siyasi yönelimler, sahabe arasında geri dönüşü olmayan birçok fitnenin çıkmasına neden olmuştur. Özellikle de Hz. Peygamber'in vefatından sonra bu ihtilaflar, karışıklıklar ve i'tizal hareketleri oldukça artmış ve olumsuz birçok olayla sonuçlanmıştır. Bu ihtilaflara neden olan konuları başlıklar altında incelemek konunun anlaşılması açısından oldukça önemlidir.

1.9.2.1. Hz. Peygamberin Vefatından Sonra Meydana Gelen İhtilaflar

Hz. Peygamber, vefat ettikten hemen sonra sahabe arasında ihtilaflar baş göstermeye başlamıştır. Bunların başında Hz. Peygamberin vefatını kabullenemeyen bazı sahabiler gelmektedir. Rivayetlere göre Hz. Ömer, Hz. Peygamberin ölüm haberi karşısında bir şok yaşamış ve bu olay kendisini çok etkilediği için bazı sözler sarf etmiştir. Hz. Ömer, bu konuda şu sözleri kaydederek: Münafıklardan birtakım adamlar vardır ki, peygamberin vefat etmiş olduğunu iddia ediyorlar. Hâlbuki Resûlullah ölmedi. Fakat o rabbine gitti. Musa b. İmran'ın gittiği gibi. Kavminden kırk gece kayboldu. Sonra ölmüştür dedikten sonra onlara geri döndü. Vallahi Resûlullah elbette geri dönecektir. Musa'nın geri döndüğü gibi geri dönecektir. İşte bundan dolayı kim peygamber öldü derse onun elleri kesilecektir¹³⁷ demiştir.

Hz. Ömer gibi "Faruk" lakaplı bir insanın bu sözleri sarf etmesi, Hz. Peygamberin vefatından ne kadar etkilendiğini gözler önüne sermektedir. Hz. Ömer bile bu durumda böyle bir düşünceye ve ruh haline bürünüyorsa diğer sahabilerin, daha fazla etkileneceği aşikârdır. Bu olayda kendisine hâkim olan ve vakar duruşunu ortaya koyan Hz. Ebu Bekir, Hz. Ömer'in yanına gelerek onu sakinleştirmiş ve şu sözleri söylemiştir: "Ey insanlar! Kim Muhammed'e ibadet ediyordu ise, şüphesiz Muhammed ölmüştür. Kim Allah'a ibadet ediyor ise şüphesiz Allah birdir, ölmez." Sözlerine ayetle devam ederek şunları da eklemiştir: "Muhammed ancak bir peygamberdir. Ondan önce de peygamberler geçmişti. Ölür veya öldürülürse geriye mi döneceksiniz? Geriye dönen, Allah'a hiçbir zarar vermez, Allah şükredenlerin mükâfatını verecektir."¹³⁸ Sahabiler, Hz. Ebu Bekir'den bu ayeti duyduklarında bir

¹³⁶ Neşşâr, *İslam'da Felsefi Düşüncenin Doğuşu*, 86.

¹³⁷ Ebû Muhammed Cemâlüddîn Abdülmelik b. Hişâm, *Siret-i İbn-i Hişâm*, çev. Hasan Ege (İstanbul: Kahraman Yayınları, 2006), 4/411.

¹³⁸ Al-i İmrân, 2/144.

nebze olsun kendilerine gelmişlerdir. Hatta Ebu Hüreyre rivayet ettiğine göre Hz. Ömer şöyle demiştir: “Vallahi Ebu Bekir’in onu okuduğunu işittiğim zaman ancak dehşete kapıldım ve yere düştüm. Ayaklarım beni taşıyamıyordu, anladım ki Hz. Peygamber ölmüştür.”¹³⁹

Hz. Peygamber’in mübarek vücudu ortada dururken bu sefer, O’nun nereye defnedileceği hakkında tartışmalar ortaya çıkmıştır. Bu konuda da sahabe arasında ihtilaflar çıkmaya başlamıştır. Bu itibarla kimi Mekke’ye götürülmesini, kimi Medine’de defnedilmesini, kimi de Beytül Makdis’e götürülmesini istemiştir.¹⁴⁰ Sözü edilen bu olaylardan anlaşılacağı üzere, sahabe, bu konuda olayın şokunu daha atlatamamıştır. Nitekim mantıklı kararlar veremedikleri de bunun göstergesi olmuştur. Hz. Ebu Bekir, devreye girerek: “Ben Resulullah’tan duydum, peygamberler öldükleri yere defnedilirler”¹⁴¹ diyerek olayı böylece çözmüştür. Ashap arasında ortaya çıkan bir diğer ihtilaf, Hz. Peygamber’in yıkınında elbisesinin çıkarılıp çıkarılmayacağı hakkında idi ki yine bu hususta, Hz. Ebu Bekir’in müdahalesi ile ihtilaf önlenmiş ve elbisesinin çıkarılmasından vazgeçilmiştir.¹⁴² Sahabe arasında meydana gelen ufak diye tabir ettiğimiz bu ihtilaflar, Hz. Peygamber vefat ettikten hemen sonra gerçekleşmesi, ileriki yıllarda çıkacak olan büyük ihtilafların habercisi niteliğinde olmuştur. Bu ihtilafları şöyle sıralamak mümkündür; kalem-kırtas hadisesi, halife seçimi esnasında meydana gelen ihtilaflar, Üsame Ordusu, Ridde Olayları ve yalancı peygamberler. Söz konusu olan bu ihtilaflar, sahabe arasında zaman zaman tartışmaların ve ayrışmaların önünü açtığından birçok araştırmacı tarafından önemli görülmüştür.

1.9.2.2. Hz. Osman’ın Şehit Edilmesi

Hz. Osman’ın şehit edilmesi, İslam tarihi açısından oldukça önemli bir durum arz etmektedir. İslam tarihinin yanında birçok ilim dalını da etkilemiştir. Nitekim Hz. Osman’ın şehit edilmesinin ardından kelam ilminde de önemli gruplaşmalar ve ayrışmaların başladığı görülmektedir. İslam’da masum bir imamın devlet başkanının öldürülmesi oldukça dehşet verici bir olaydır. Ayrıca Hz. Osman’ın şehit edilmesi, var olan İslam birliğinin bozulması ile beraber, büyük

¹³⁹Hişâm, *Siret-i İbn-i Hişam*, 412.

¹⁴⁰Ülkü, *Mezhepler Tarihi*, 29.

¹⁴¹İbn Hacer el-Askalânî, *Fethu’l Bârî Sahihî Sahih-i Buhârî Şerhi*, çev. M. Beşir Eryarsoy (İstanbul: Polen Karınca Yayınları, 2009), 1/529.

¹⁴²Ülkü, *Mezhepler Tarihi*, 29.

karişıklık ve fitnelerin ortaya çıkmasının bir göstergesi olmuştur. Onun, şehit edilmesinde İslam tarihçileri tarafından kabul gören belli başlı sebepler vardır. Bu sebepler, genellikle Hz. Osman'ın yanlış tercihlerde bulunduğu ve siyasi olarak doğru kararlar almadığı için şehit edildiği ile ilgilidir. Olayın daha iyi kavranılması için bu sebepler şöyle sıralanılabilir: İlk olarak Hz. Osman'ın ordugâh sayılan şehirlerdeki yanlış atamaları ve siyasi boşlukları gelmektedir. Medine'de ise; Hz. Osman'a yönelen eleştirilerin önderleri, başta Hz. Ali, Talha b. Ubeydullah, Zübeyr b. Avvam, Abdurrahman b. Avf, Abdullah b. Mes'ud, Hz. Aişe, Ammar b. Yasir, Ebu Zerr gibi ashabın önde gelen isimleridir.¹⁴³ Yukarıda sayılan isimler genellikle Hz. Osman'ın siyasi olarak yaptığı hatalardan dolayı onu eleştirmişlerdir. Hatta Ammar b. Yasir, bu sıkıntıları Hz. Osman'a iletmek için bir mektup yazıp göndermiştir.¹⁴⁴ Bu mektubun içeriğine bakıldığında ise Ammar, Hz. Osman'ın yaptığı hataları şöyle sıralamaktadır:

- Afrika'dan gelen ganimetin devlete verilen 1/5 hissesinin Mervan'a hibe edilmesi. Hâlbuki bunlar Allah, Resulü, miskinler, fakirler, Allah yolunda cihad edenler içindir.
- Medine'de yaptırdığı yedi bina.
- Devlet başkanının elindeki malların beşte biri Allah ve Resulü için vaciptir.
- Ne tecrübesi ne de Allah Resulü ile yakınlığı olmayan genç Emevilerin önemli görevlere atamada öncelik tanınması.
- Küfe valisi Velid b. Ukbe'nin sarhoş namaz kıldırmasına rağmen cezalandırılmaması.
- Hadd cezası gerektiren suçlarda ceza uygulamama veya geciktirme.
- Ensar ve muhacirlerin herhangi bir göreve atanmaması ve onlarla istişarede bulunulmaması, onun yerine kendi görüşleriyle yetinmesi.
- Hima arazilerinin genişletilmesi.
- Devlet topraklarının ve maaşlarının Allah Resulü ile birlikte olmayan ve fetihler sırasında savaşa katılmayan kimselere dağıtılması.
- Hadd cezası uygulanırken kamış yerine kamçının kullanılması.¹⁴⁵

¹⁴³ Mustafa Demirci, "Hz. Osman Devri Fitne Olaylarının Sosyoekonomik Boyutları", *İslâmiyât Dergisi*, 7/1 (2004), 155-170.

¹⁴⁴ Demirci, "Hz. Osman Devri Fitne Olaylarının Sosyoekonomik Boyutları", 155-170.

¹⁴⁵ Demirci, "Hz. Osman Devri Fitne Olaylarının Sosyoekonomik Boyutları", 155-170.

Yukarıda sayılan nedenlerden dolayı birçok sahabi, Hz. Osman'a karşı cephe alarak, kendisini sert dille uyarılarda bulunmuşlardır. Hatta Hz. Osman'ın evi kuşatıldığı zaman ve şehit edilirken yardımına koşmamaları belki de bu dile getirdikleri siyasi tavırlarından olabilmektedir.

Muaviye'nin valiliğini yaptığı Suriye hariç, öteki merkezler, Kureyş'e ve hayatının son yıllarında yakınları olan Emevilerin nüfusuna boğun eğen Hz. Osman'ın siyasetine karşı öfke duyanlarla kaynamaktaydı.¹⁴⁶ Hicretin 35. Yılı baharında Mısır, Basra ve Küfe'den yola çıkan isyancı takımlar, çeşitli konularda şikâyetlerde bulunmak üzere Medine'ye yürümüşlerdir. Bu adamların pek çoğu bedevi kabilelerinden olup hangi kesimlerin Hz. Osman'ı desteklediğinin hangilerinin de ona karşı girişilen harekette yer aldığına karar verme hususunda, kesin bir bilgiye ulaşılamamaktadır.¹⁴⁷ Söz konusu bu gruplar daha önce anlaşarak umre perdesi altında gizliden Medine'ye varmışlardır. Hepsinin başında ise Temim'den Zulhuysıra diye tanınan ve Hâricîler'in önderlerinden biri olan Herkus es Sa'di yer almıştır.¹⁴⁸ Bu gruplar, Medine'de buluşarak, Hz. Osman ile başarısızlıkla sonuçlanacak görüşmeler yapmıştır. Sonunda Hz. Osman şehit edilmesine kadar gidecek saygısızlığı da yapmışlardır.

Hz. Osman'ın Medine'ye gelen bu asiler tarafından hunharca ve acımasızca şehit edilmesi ve ona yapılan işkencelere bakıldığında; bu insanların, İslam'dan nasibini almamış kişiler olduğu ortaya çıkmaktadır. Bunun yanında Hz. Osman daha şehit edilmeden evinin yakılması, ona yapılan hakaretler, evini basmalar ve bu süre zarfında yaşanan olaylar karşısında bazı sahabilerin ve kabilelerin sessiz kalması bu işe karışmamaları gerçekten düşünülmesi gereken bir konudur. Bu doğrultuda Müslümanların önünde tercihte bulunacakları iki seçenekleri daha doğrusu iki çıkmazları olduğu görülmektedir. Hz. Osman'ın yanında yer alıp karşı devrime destek olacaklardı ya da babalarıyla babaları ile savaştıkları isyancıların yanında yer alacaklardı.¹⁴⁹ İki seçenekte pek mümkün olmamıştır, zira dün savaştıkları insanların yanında yer alarak, hala kendilerinden gördükleri Hz. Osman'a karşı çıkamazlardı. Neticede ise tercihlerini hiçbir şey yapmayarak ortaya koymuşlardır. "Hz. Osman'ın

¹⁴⁶Câbirî, *Arap Siyasal Aklı*, 195.

¹⁴⁷Watt, *İslam Düşüncesinin Teşekkül Devri*, 11-12.

¹⁴⁸Câbirî, *Arap Siyasal Aklı*, 195.

¹⁴⁹İbn Kesîr, *el-Bidâye ve'n-Nihâye*, 311-313.

kanına karışmadılar, ancak tarih, bunu seyirci kalmak olarak yazacaktır.”¹⁵⁰ Konunun anlaşılması açısından yukarıdaki görüşlere ek olarak olaya bir de şöyle bakıldığında daha mantıklı sonuçlar elde edilecektir. Asıl sorulmak istenen soru şudur; Medine de büyük sahabelerden bir topluluk bulunduğu halde Hz. Osman, nasıl öldürüldü? Bu soruya birkaç yönden cevap vermek mümkündür. Bu cevaplar değerlendirildiğinde;

- Sahabilerin çoğu hatta tamamı, işin bu noktaya varacağını tahmin etmemiştir. Çünkü asi gruplar, bizzat Hz. Osman'ı öldürmeyi kastetmiyor, aksine ondan üç şeyden birini yapmasını istiyorlardı. Bunlar ise: Halifelikten vazgeçmek, Mervan b. Hakem'i kendilerine teslim etmek veya onu öldürmek. Bu itibarla sahabiler, Hz. Osman'ın Mervan'ı onlara teslim edeceğini düşünmüşlerdir.
- İkinci olarak sahabiler, Hz. Osman'ı savunmuşlar ama isyan şiddetlenince Hz. Osman, asilerle savaşılmamasını ve herkesin evine gitmesini istediği için olmuştur.
- Üçüncü neden ise, Medinelilerin çoğu hac ibadeti için Mekke'ye gitmiş olmalarıdır.¹⁵¹

Sebepler ne olursa olsun sonuçta Hz. Osman şehit olmuştur. Hz. Osman'ın öldürülmesi, aynı zamanda hilafet otoritesini de yerle bir etmek anlamına gelmiştir. Nitekim sonraki birkaç yıl boyunca, Hz. Ali'ye karşı isyan hareketlerindeki rahatlık da buradan kaynaklanmaktadır. Hilafet otoritesinin yıkılmasının bir diğer ayağını da sahabe sınıfının tasfiyesi oluşturmaktaydı. Ne ilginçtir ki, sahabe sınıfının tasfiyesi yine sahabe eliyle ve kanlı bir şekilde olmuştur.¹⁵² Ayrıca Hz. Osman'ın öldürülmesi, İslam tarihçileri tarafından fitne hareketlerin başlangıcı olarak değerlendirilir. Bundan dolayı Hz. Osman'ın şehit edilmesiyle Kabilevi insanların sessiz çığlıkları artık herkes tarafından duyulduğu ve İslami yapının zarar gördüğü, İslam bütünlüğünün oldukça yıprandığının apaçık göstergesi olmuştur.

¹⁵⁰ Öz, “İlk Dönem İslam Toplumunda Değişime Direnç Üzerine Teşhisi Bir Değerlendirme”, 23.

¹⁵¹ İbn Kesîr, *el-Bidâye ve'n-Nihâye*, 322-325.

¹⁵² Öz, “İlk Dönem İslam Toplumunda Değişime Direnç Üzerine Teşhisi Bir Değerlendirme”, 23

1.9.2.3. Cemel Olayı

Üçüncü halife Hz. Osman'ın isyancılar tarafından şehit edilmesi üzerine Medine'de bulunan ashap, Ali b. Ebû Tâlib'i halifelğe getirmiştir.¹⁵³ Hz. Ali'yi bekleyen en önemli mesele, Hz. Osman'ın katillerini bulup cezalandırmaktı. Ancak ortada belli bir katil yerine, “Osman'ı hepimiz öldürdük” diyen bir isyancı topluluğun olması, şehre hâkim olan bu âsilerle hemen başa çıkılamayacağı göstermektedir.¹⁵⁴ Bütün bu gelişmeler yeni bir ihtilafın doğacağını habercisi olmuştur. Nitekim yaşanan bu olaylardan sonra Hz. Ali karşısında belli başlı zümreleşme hareketlerinin olduğu görülmektedir.

Hz. Âişe, hilâfetinin son dönemlerinde Hz. Osman'ı çeşitli vesilelerle tenkit etmiş ve halifenin şehri terk etmemesi ricasına rağmen isyan başladıktan sonra hac için Mekke'ye gitmiştir.¹⁵⁵ Haccını tamamlayarak Medine'ye dönmek üzere yola çıkan, fakat Hz. Osman'ın şehid edilip yerine Hz. Ali'nin halife seçildiğini öğrenen Hz. Âişe, geri dönerek, Mekke'de halka hitaben Hz. Osman'ın mazlum olarak öldürüldüğü yolundaki meşhur konuşmasını yapmıştır.¹⁵⁶ Bu arada Hz. Osman'ın ölümünden Hz. Âişe'yi sorumlu tutanlar olmuşsa da Hz. Âişe, ileri sürülen iddiaları reddederek bu hususta herhangi bir kusurunun bulunmadığını ısrarla belirtmiştir.¹⁵⁷

Hz. Ali, olup bitenleri sessizce ve içten içe üzülen takip ederek, ani bir karar vermekten kendisini sakındırmıştır. Ayrıca Hz. Ali, o anki siyasi kargaşa ortamı nedeniyle kendisine gelen soruları cevapsız bırakmak zorunda kalmıştır. Çünkü verebileceği bir karar halk arasında nasıl karşılanacağını bilmediği ve insanlar arasındaki ihtilafların çoğalması nedeniyle beklemenin en mantıklı karar olacağını da bilmektedir. Bu bekleyişler de halk arasında daha sıkıntılı bir hal almış, önüne gelen herkese bu konuda söz hakkı tanımıştır.¹⁵⁸ Hz. Ali'nin vali atamalarındaki bu kararı bu gergin ortamı daha da karıştırmış ve bazı valiler, Hz. Ali'ye cephe almasının yolunu açmıştır. Hz. Ali, muhaliflerin Mekke'deki hazırlıklarından haberdar olunca hazırlıklarını yaparak yola çıkmıştır. Hz. Ali, iki taraf arasında bir çözüm bulması ve olası bir çatışmayı engellemesi için mahiyetindeki el- Ka'ka b. Amr'ı Basra'ya

¹⁵³ Ethem Ruhi Fırlı, “Cemel Vakası”, *Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi* (İstanbul: TDV, 1993) 7/320-321.

¹⁵⁴ İbn Kesîr, *el-Bidâye ve'n-Nihâye*, 322-325.

¹⁵⁵ İbn Kesîr, *el-Bidâye ve'n-Nihâye*, 322-325.

¹⁵⁶ Ebû'l-Hasen İzzüddîn Alî b. Muhammed b. Muhammed İbnü'l-Esîr, *el-Kâmil fi't-Tarih*, çev. Ahmet Ağırakça (İstanbul: Bahar Yayınları, 1986), 3/210.

¹⁵⁷ İbnü'l-Esîr, *el-Kâmil fi't-Tarih*, 3/210-215.

¹⁵⁸ Fırlı, “Cemel Vakası”, 320-321.

göndermiştir.¹⁵⁹ Onu gören Hz. Talha da çekilmek istemiş, ancak kendisine atılan zehirli bir okla vurularak şehit olmuştur. Sonunda ortalıkta sadece Hz. Aişe ile etrafında bir grup kimse kalmıştır.¹⁶⁰

Olay şiddetli bir şekilde devam ederken İbn Sebe taraftarlarından biri, Hz. Aişe'nin devesine arkasından saldırarak onu yere yıkmıştır. Bunu gören ve Hz. Ali tarafında bulunan, Hz. Ebu Bekir'in oğlu, Hz. Aişe'nin kardeşi Muhammed koşarak kız kardeşini kurtarmıştır. “Deve olayı” adı verilen bu arbedede Hz. Aişe'nin devesinin yıkılmasıyla çarpışmalar durmuştur.¹⁶¹ Cemel olayı İslam tarihi açısından oldukça önemli bir olaydır. Olaydan ziyade savaş diyebileceğimiz bu vakada Müslüman, Müslüman kardeşine kılıç çekmiş ve birbirlerinin kanını dökmüşlerdir. Müslümanların birbirleriyle savaşmaları ve öldürmeleri haram olduğu için, Cemel Olayı Müslümanlar arasında derin izler bırakmıştır. Hatta ileri ki zamanlar da bu olaydan etkilenen, Cemel Vakası'nda savaşan Müslümanların günaha girdikleri hatta büyük günah işlediklerini ileri süren gruplar, ortaya çıkmıştır.

1.9.2.4. Sıffin Savaşı

Halife Hz. Ali, Cemel olayından sonra, Şam bölgesinde oluşan olumsuz olaylar üzerinde yoğunlaşmıştır. Cemel Vak'ası'ndan sonra Kûfe'ye dönen Hz. Ali, Cerîr b. Abdullah el-Beceli'yi kendisine biata davet etmek üzere Muâviye'ye göndermiştir.¹⁶² Muâviye elçiyi üç dört ay oyaladıktan sonra yine red cevabı vermiş, ayrıca Hz. Ali'yi isyancıların suç ortağı olmakla itham edip Osman'ın kanını dava edeceğini tekrarlamıştır.¹⁶³ Ayrıca Muavi'ye, Hz. Osman'ın kanlı gömleğini kullanarak tahrik ettiği Suriye halkını, Hz. Ali'ye karşı tam anlamıyla hazırlamıştır.¹⁶⁴ Muâviye, bir süre sonra Hz. Ali'ye bir mektup göndererek, Osman'ın katillerini kendisine teslim edilirse biat edeceğini, aksi takdirde savaşacağını bildirmiştir. Mektupta yazılanların duyulması üzerine Medine'de Mescid-i Nebevî'yi dolduranların hep birden, “Osman'ın katilleri biziz!” diye

¹⁵⁹ Ebû Ca'fer Muhammed b. Cerîr b. Yezîd el-Âmülî et-Taberî el- Bağdâdî, *Tarih-i Taberî*, çev. M. Faruk Gürtunca, (İstanbul: Sağlam Yayınevi, 2016), 4/36-37.

¹⁶⁰ İmam Zehebi, *Tarihü'l İslam*, 6/189-199.

¹⁶¹ İbnü'l-Esîr, *el-Kâmil fi't-Tarih*, 3/265-260.

¹⁶² İbnü'l-Esîr, *el-Kâmil fi't-Tarih*, 3/284.

¹⁶³ İsmail Yiğit, “Sıffin Savaşı”, *Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi*(İstanbul: TDV, 2009), 37/108-109.

¹⁶⁴ Sabri Hizmetli, *İslam Tarihi* (Ankara: Ankara Üniversitesi İslam Fakültesi Yayınları,1991), 219.

bağırıklarını zikredilmektedir.¹⁶⁵ Savaşın kaçınılmaz hale geldiğini gören Hz. Ali, Mısır, Kûfe ve Basra valilerine haber gönderip hazırlanmalarını emretmiştir. Muâviye ise, Hz. Ali'nin yola çıktığını öğrenince ordusuyla birlikte Irak istikametine doğru yola çıkmıştır.¹⁶⁶

Hz. Ali, bunun üzerine 4 ay boyunca yaptığı savaş hazırlıklarından sonra Zilhicce ayı girer girmez öncü kuvvetleriyle Şam topraklarına ayak basmıştır. Irak ordusunun hareket ettiğini duyar duymaz, Muaviye de 85 bin kişilik bir orduyla Sıffin denilen yere varmıştır.¹⁶⁷ Muâviye ise; Hz. Ali'nin, Hz. Osman'ın öldürülmesine göz yumduğu ve katillerini ordusunda barındırdığı iddiasını tekrarlayarak katiller teslim edilmediği takdirde savaştan başka bir şeyi kabul etmeyeceğini bildirmiştir.¹⁶⁸ Onun bu ısrarı yüzünden görüşmelerden sonuç alınamamıştır. Neticede Rakka ile Balis arasında Fırat nehrinin sağ kıyısında yer alan Sıffin ovasında iki taraf arasında çatışmalar başlamıştır. Hz. Ali sık sık Muaviye'ye elçiler göndererek Muaviye'nin benimsediği bu asi tavırlarını bırakması yönünde çok gayret etmiştir. Çünkü Hz. Ali eğer Muaviye biat etmezse, kendilerini büyük bir savaşın beklediğini biliyordu. Psikolojik olarak konuya bakıldığında ise; Hz. Ali o kadar hazırlık yapmış, binlerce insana söz vermiş ve Sıffin bölgesine kadar gelmişken, Muaviye'ye karşı bir başarı elde etmeden dönmeyeceğini kafasına koymuştur. Diğer taraftan Muaviye, de kendince ve bir valiye göre oldukça büyük bir hazırlık ve plandan sonra istediğini almadan veya çevresindeki insanları tatmin etmeden gidilmeyeceğini biliyordu. Bundan dolayı maalesef orta yolu bulmakta geç kalmışlardır.

Hz. Ali, askerlerine çatışmayı başlatan taraf olmamaları, kaçanları ve yaralıları öldürmemeleri, evlerine girmemeleri, kadınlara asla dokunmamaları tâlimatını verdikten sonra gönderdiği bir kişiyle Muâviye'yi bir defa daha isyandan vazgeçmeye çağırmıştır.¹⁶⁹ Muâviye ordusu bozguna uğramak üzereyken, Mısır fatihi ve valisi Amr b. El As, Muaviye'nin imdadına yetişmiştir. Amr, Muaviye'ye Kur'an sayfelerini askerlerin mızraklarına taktırmak karşılığında, Kur'an'ın hakemliğine çağırmasını teklif etmiştir.¹⁷⁰ Amr b. El As'ın hilesi işe yaramış, Iraklı

¹⁶⁵ Yiğit, "Sıffin Savaşı", 108-109.

¹⁶⁶ İmam Zehebi, *Tarihü'l İslam*, 6/266-270.

¹⁶⁷ İbn Kesîr, *el-Bidâye ve'n-Nihâye*, 7/409-416.

¹⁶⁸ İbnü'l-Esîr, *el-Kâmil fi't-Tarih*, 3/285-286.

¹⁶⁹ İmam Zehebi, *Tarihü'l İslam*, 6/280-292.

¹⁷⁰ İbn Kesîr, *el-Bidâye ve'n-Nihâye*, 7/430-439.

askerler: “Allah’ın kitabına yapılan çağrıya icabet edelim” demeye başlamışlardır. Hz. Ali bunun bir savaş hilesi olduğunu askerlerine anlatmaya çalıştıysa da, başarılı olamamıştır. Hatta Hz. Ali’nin ordusunda bulunan bir grup, Hz. Ali’yi tehdit edercesine savaşın sona erdirmesini istemişlerdir. Bu görüşteki insanlar, Hz. Osman’ın katillerini de içine alan İbn Sebe’nin adamlarından oluşmaktadır.¹⁷¹ Şüphesiz bu fitneci grup, savaşın seyrine de yön vermişlerdir. Her yerde olduğu gibi bu savaşta da fitne çıkarmayı başarmış ve Müslümanlar arasında şiddetli görüş farklılıklarına neden olmuşlardır.

Savaş bittikten sonra Hz. Ali, Eş’as bin Kays’ı Muaviye’ye göndererek onun ne düşündüğünü anlamak istemiştir. Muaviye, “istediğimiz aramızda Allah’ın kitabını hakem kılmaktır. Her iki taraftan birer hakem seçilsin. Onlardan Allah’ın kitabına uygun bir karar vereceklerine dair söz alınsın. Taraflar da onların vereceği karara uysunlar” demiştir.¹⁷² İnsan faktörü etkisinin mürtebib-i kebîre yansımasının en önemli örneklerini sözü edilen Sıffin savaşında görmek mümkündür. Nitekim bir taraf, büyük günah işlemekten çekindiklerinden dolayı savaşıma taraftarı değilken, diğer bir taraf da büyük günah işleyen kişilerin cezalandırılmasından dert yakınarak, adalet istemekteydiler. Bu itibarla o dönemde yaşayan ve bu olaylara aktif olarak katılan Müslümanların asıl amaçlarından çıktıkları, bunun neticesinde de olayların siyasi bir düzlemde devam etmesine neden oldukları görülmektedir.

Tarihi seyirde Sıffin savaşının etkisiyle Müslümanlar arasında önü alınamaz birçok karışıklığın ve ayrışmaların meydana geldiği de ihtimal dâhilindedir. Mürtebib-i kebîre gibi bir meselenin bu olaylar etrafında ortaya çıktığı da ele alınan konuda delil niteliğindedir. Ayrıca bu yaşanan olayların günümüzde hala tartışılıyor olması ve bu iki grubun (Hz. Ali-Muaviye taraftarları) mürtebib-i kebîre olarak nitelendirilip nitelendirilmemesi konusunda oldukça farklı görüşlerin ortaya atıldığı da bilinmektedir. Netice olarak Müslümanlar arasında meydana gelen böyle olayların etkisiyle mürtebib-i kebîre meselesi olarak adlandırılacak olan bu meselenin İslam düşüncesinde birçok yapılanmaya neden olduğu da görülmüştür. Söz konusu bu meselenin en çok etkilendiği ve etkilediği olay ise “Tahkim Olayı” olmuştur. Nitekim Hâricîlerin ortaya çıkmasında da Sıffin savaşında gündeme gelen Tahkim

¹⁷¹ Hizmetli, *İslam Tarihi*, 219.

¹⁷² İbn Kesîr, *el-Bidâye ve 'n-Nihâye*, 7/430-439.

Olayı'nın etkili olduğu görülmektedir. Bu nedenledir ki ele alınan çalışmanın verimliliği açısından Tahkim Olayına yer verilmesi önemlidir.

1.9.2.5. Tahkim Olayı

Sıffin'de yapılan savaştan sonra her iki grup arasında hakem tayin etme durumu ortaya çıkmıştır. Hakeme başvurmanın kabulünden sonra, her iki taraf temsilcisini seçmeye koyulmuştur. Hz. Ali bu konuda da bazı taraftarlarından özellikle hakemi kabul etmesi için baskı yapanlar tarafından, hakem olarak Ebu Musa el Eş'ari'nin seçilmesi konusunda baskıya maruz kalmıştır.¹⁷³ Muâviye taraftarları ise hakem olarak Amr b. Âs'ı seçmeyi uygun bulmuşlardır. Ardından iki taraf arasında hakemlerin uyacağı kuralların belirlendiği metin (tahkim name) hazırlandı. “İki tarafın verilecek hükme uymayı taahhüt ettiği metne göre bir araya gelecek iki hakem; halifelik meselesini, Kur'an'a, Kur'an'da bir hüküm bulamazlarsa sünnete başvurarak âdilâne çözecekti.”¹⁷⁴

Tahkim olayları devam ederken Hz. Ali'nin ordusunda yeni bir bölünme ortaya çıkmıştır. Eş'as b. Kays, tahkimnâmeyi okurken Temîmliler'den bazıları “lâ hükme illâ lillâh” sözüyle halifelik meselesinin iki hakemin takdirine bırakılmasına itiraz etmişlerdir.¹⁷⁵ Çoğu Temîm kabilesinden yaklaşık 12.000 asker Kûfe'ye dönüş sırasında ordudan ayrılıp Kûfe yakınındaki Harûrâ'ya giderek, ilk Hâricî zümresinin ortaya çıkmasına neden olmuşlardır.¹⁷⁶ Hz. Ali taraftarları arasında bu ihtilaflar ve ayrışmalar yaşanırken, seçilen hakemler de kararlarını vermişlerdir. Ebu Musa, Hz. Ali'nin temsilcisi olarak onu hilafetten azlettiğini ilan edince Muaviye'nin temsilcisi Amr b. As : “Ali'yi azledip Muaviye'yi tayin ettiğini” ilan etmiştir. Hâlbuki Ebu Musa, onun Muaviye'yi de azledeceğini düşünüyordu. Bu duruma Ebu Musa da çok üzülmüştür.¹⁷⁷ Amr b. As, yapısı ve aileden gelen bir diplomasi üstünlüğünü burada da kullanmıştır. Olaylardan habersiz olan yaşlı Ebu Musa'yı bu konuda zor duruma düşürmüş ve Muaviye'nin takdirini toplamıştır. Çağdaş İslam tarihi yazarları, söz konusu bu olayı yalanlamışlardır. Amr b. As ile Ebu Musa arasında geçen bu olayın yaşanmadığını sonradan uydurulan bir olay olarak nitelemişlerdir. Hatta Amr ile Musa her ikisi de temsilcisi oldukları adayları hilafetten men edip ayrılmışlardır.

¹⁷³ İbnü'l-Esîr, *el-Kâmil fi't-Tarih*, 3/324.

¹⁷⁴ İbnü'l-Esîr, *el-Kâmil fi't-Tarih*, 3/326.

¹⁷⁵ Yiğit, “Sıffin Savaşı”, 108-109.

¹⁷⁶ İmam Zehebi, *Tarihü'l İslam*, 6/337-344.

¹⁷⁷ İbn Kesîr, *el-Bidâye ve'n-Nihâye*, 7/444-447.

Ama Amr b. As, Muaviye'den korktuğu için böyle bir yalan uydurmak zorunda kalmıştır, diyerek tezlerini öne sürmüşlerdir.¹⁷⁸

Wellhausen gibi şarkiyatçılar, iki hakemin Hz. Ali ile Muâviye'nin uzaklaştırılıp şûra tarafından bir başkasının halife seçilmesi kararını almasıyla sona erdiğini, bu kararın ardından hakemlerin birbirinden ayrıldığını, dolayısıyla Amr b. Âs'ın, Ebû Mûsâ'yı aldatarak Muâviye'yi halife tayin ettiğini açıklamasıyla ilgili bilgilerin sonradan uydurulduğunu kabul etmişlerdir.¹⁷⁹ Bu siyasi manevra, Hz. Ali ve tarafları arasında çok büyük problemlere neden olmuştur. Bir taraftan Hz. Ali'ye neden hakem olayını kabul ettiğini, sonucunun böyle olacaklarını bildiklerini savunan bir grup, diğer taraftan Hz. Ali'yi tahkime zorlayan grubun mahcubiyeti ve başa kakmaları gündeme gelmiştir. Daha sonra Hz. Ali'yi Tahkime zorlayan grup, yaptıklarının yanlış ve günah olduğunu varsayarak tövbe etmeye başlamışlardır. Bu itibarla Hz. Ali'nin de hakemi kabul ettiğini, bunun için de Hz. Ali'nin de tövbe etmesi gerektiğini yoksa büyük günah işlediğini savunmuşlardır. Hz. Ali, bu insanların tekliflerini kabul etmeyerek, yaşanan bu siyasi ortamın daha kötü bir hal almasından endişelenmiştir. Bunun üzerine bu fitneci grup, Hz. Ali'nin büyük günahkâr olduğu vurgulayarak, Hz. Ali'den ayrılıp Nehrevan'a gitmişlerdir.¹⁸⁰

Amelinden dolayı bir Müslüman, bir grup tarafından sistemsiz bir şekilde Kuran'ın hükümlerine hiç dikkat etmeden tekfir edilmesine ilk defa hakem olayında şahit olunmaktadır.¹⁸¹ Sıffin ve tahkim olayı İslam tarihi açısından önüne geçilmez sahneler ve olumsuz birçok yeniliklere neden olmuştur. Ayrıca Tahkim olayı, Müslümanlar arasında fikri olarak itikadi açıdan anlaşmazlıkların başlanmasına ve yeni mezhep ve grupların yeşermesine neden olmuştur. Sonuç olarak; Müslümanların Sıffin'de karşı karşıya gelmesi, çok sayıda kişinin ölmesi, savaşın sonunda çözüm olarak öngörülen Hakem Vak'ası'nın, meseleyi daha da karışık hale getirmesi, bazı kelâm tartışmalarının ortaya çıkmasına yol açmıştır.¹⁸² Bu yönüyle olay, ilk dönemlerden itibaren kelâm kaynaklarında yer almaya başlamıştır. Esas itibarıyla siyasî karakter taşıyan Sıffin Savaşı ve Hakem Vak'ası iman-küfür sınırı, kader ve irade hürriyeti gibi önemli inanç konularının tartışılmasına, ayrıca Hâricîler adıyla bir

¹⁷⁸ İbnü'l-Esîr, *el-Kâmil fi't-Tarih*, 3/339.

¹⁷⁹ J. Wellhausen, *Arap Devleti ve Sukutu*, çev. Fikret Işıltan (Ankara: Ankara Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Yayınları, 1963), 35-44.

¹⁸⁰ İbn Kesîr, *el-Bidâye ve'n-Nihâye*, 7/430-439.

¹⁸¹ Ramazan Yıldırım, *Kelâm Tarihi*, (İstanbul: İşaret Yayınları, 2017), 65-68.

¹⁸² İlyas Üzümlü, "Sıffin Savaşı", *Türkiye Diyanet İslam Ansiklopedisi* (İstanbul: TDV Yayınları, 2009), 37/108-109.

fırkanın doğmasına yol açması bakımından, kelâm ve itikadî mezhep âlimlerince incelenmiş ve bu konuda farklı yorumlar yapılmıştır.¹⁸³

İslam tarihi açısından önemlilik arz eden söz konusu olan olay ve sebeplerin, sonuçları itibariyle kelam ve diğer ilim dallarını da etkilediği söz konusudur. Nitekim yukarıda bahsedilen olaylar neticesinde Müslümanlar arasından ayrışmaların ve gruplaşmaların olduğu görülmüştür. Bu itibarla ortaya çıkan yeni fikirler bağlamında meydana gelen gruplaşmalar nedeniyle Müslümanlar arasında önüne geçilmez yeniliklerin meydana geldiği de aşîkârdır. Bütün bunların etkisiyle tartışmaya açılan konuların başında büyük günah işleyeninin durumu konusu olması kaçınılmaz bir sonuçtur. Mürtekib-i kebîre olarak bilinen ve bu seyirde söz konusu grup ve ekollere yön veren bir nitelik kazanan meselenin şekillenmesinin önü açılmıştır. Kelam ilmini yakından ilgilendiren bu meselenin diğer tarihi olaylarla ilişkisinin kurulması da gerekli görülmüştür. Netice olarak mürtekib-i kebîre ve meydana gelen diğer olaylar, kelami mezheplerin oluşumlarını da etkilemiştir.

¹⁸³ Üzüm, “Sıffîn Savaşı”, 108-109.

II. BÖLÜM

MÜRTEKİB-İ KEBÎRE BAĞLAMINDA KELAMÎ MEZHEPLERİN OLUŞUM SÜREÇLERİ

Cemel ve Sıffin savaşlarından sonra, Hâricîler, asî Müslümanları, Hz. Ali'yi, Hz. Osman'ı ve taraftarlarını, hakemleri ve tahkimi kabul edenleri tekfir etmişlerdir. Ayrıca büyük günah işleyenleri, cehennemlik olarak görmelerinden dolayı İslam düşüncesinde oldukça büyük tartışmalara neden olmuşlardır. Bunun neticesinde İslam düşüncesinde iman ve amel konusuyla ilgili olarak iman, küfür, nifak, fık, büyük günah, va'd ve va'id problemleri tartışılmaya başlanmıştır.¹⁸⁴ Söz konusu bu tartışmaların ilk olarak, Hâricî mensupları arasında meydana geldiği bilinmektedir. Hâricîler'in bu konudaki düşüncelerine ilk olarak karşı çıkan ise Mürcie mensupları olmuştur. Mürcie, mürtekib-i kebîre hakkında, sonucu Allah'a bırakarak, büyük günah işleyen kişiyi, mümin olarak değerlendirip, bu konudaki fikirlerinde "ircâ" etmişlerdir. Mürcie'den sonra mürtekib-i kebîre hakkında fikir beyan eden Mu'tezilî düşünürler ise; mürtekib-i kebîre için ne mümin ne de kafîr tanımlamasında bulunmuşlardır. Onlar, büyük günah işleyen kişiyi, kafîr ile mümin arasında bir yerde görmüşlerdir.¹⁸⁵

Düşünce ekolleri olarak ortaya çıkan bu mezhepler; sosyal, siyasal, dini ve iktisadi gerekçelere dayanan beşeri oluşumlar olduklarından, ortaya koydukları düşüncelerde de bunu yansıtmışlardır.¹⁸⁶ Her ne kadar mezheplerin ortaya çıkış sebepleri ve tarihleri farklı olsa da meydana getirdikleri yapı itibariyle birbirlerine benzerlik arz etmişlerdir. Bundan dolayı aynı fikirleri benimseyenlerin bir çatı altında birleştiği yer olan mezhepler; şekil itibariyle insanların düşünce kalıplarına

¹⁸⁴ Sönmez Kutlu, *Türklerin İslamlaşma Sürecinde Mürcie ve Tesirleri* (Ankara: TDV Yayınları, 2018), 136.

¹⁸⁵ Sönmez Kutlu, *Türklerin İslamlaşma Sürecinde Mürcie ve Tesirleri*, 136-140.

¹⁸⁶ Muharrem Akoğlu, "Kebîre ve İman Bağlamında Haricîlik-Mu'tezile İlişkisi", *Erciyes Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Dergisi*, 23/1 (2007), 317-339.

giydirdikleri gömlekler gibidirler. Aralarındaki fark ise benimsemiş oldukları amaç ve içinde bulundukları yapıdan ibarettir. Bu itibarla bir kısmı hala devam etmekte olan Hâricîlik, Şia ve Mu'tezile gibi İslam düşünce tarihinin etkili mezhepleri, İslamiyet'in ilk yüzyılında ortaya çıkmış, çeşitli siyasi, fıkri, dini hareket ve toplulukların gelişmiş formlarından ibarettir.¹⁸⁷ Bunların yanında İslam âlimlerini etkileyen, kelâm ve mezhepler tarihi açısından da önemli yere sahip olan Mürcie mezhebini de eklemek gerekir. "Tarihi oluşumlar ve inançlar itibariyle bu ekoller, içinde doğup-geliştikleri toplumsal yapının karakteristik özelliklerini de bünyelerinde barındırmaktadırlar."¹⁸⁸

Yukarıda ele alınan etkenler neticesinde, Hâricîlik, Mürcie ve Mu'tezile gibi kelâmi mezhepleri temel alarak, bu mezheplerin ortaya çıkmasında etkili olan faktörlerin neler olduğunun araştırılması planlanmaktadır. Ayrıca mürtebib-i kebîre meselesinin, bu mezheplerin üzerindeki etkisi tespit edilmeye çalışılacaktır. Bu üç mezhebi ele alırken aralarındaki kronolojik sıra temel alınarak, ilk önce Hâricîler daha sonra Mürcie ve Mu'tezile hakkında değerlendirme yapılacaktır.

¹⁸⁷ Mehmet Ali Büyükkara, *Çağdaş İslami Akımlar* (İstanbul: Klasik Yayınları, 2018), 7.

¹⁸⁸ Akoğlu, "Kebîre ve İman Bağlamında Haricîlik-Mu'tezile İlişkisi", 317-339.

2.1. Mürtekib-i Kebîre Bağlamında Hâricîler'in Ortaya Çıkışı

Hâricî, “çıkmaq, itaatten ayrılıp isyan etmek” anlamındaki hurûc kökünden meydana gelmiştir. Ayrılan, isyan eden manasında bir sıfat olan hâric kelimesine nisbet ekinin ilâve edilmesiyle meydana gelmiş bir terim olup, topluluk ismi için hâricîyye veya havâric kullanılmaktadır.¹⁸⁹ Ayrıca “Hurûc”, “girmek” kelimesinin zıddı olup “çıkmaq” demektir.¹⁹⁰ Her şeyden önce kendilerine verilen ad üzerinde ihtilaf edilen Havâric'in doğuşunu, ilk ve sonraki tarihçiler, Sıffin savaşında, hakem meselesinin ortaya atılışına bağlarlar.¹⁹¹ Fırkanın adı konusunda çeşitli görüşler ileri sürülmüştür. Nitekim sözü edilen görüşler eşliğinde isimlendirilmelerinin yapıldığı görülmektedir. Bu itibarla isyan ettikleri yöneticilerle fırkanın muhalifleri, Havâric ismini “insanlardan, dinden, haktan veya Hz. Ali'den uzaklaşan ve yönetime karşı ayaklanarak cemaatten çıkanlar” anlamında kullanmışlardır.¹⁹²

Şehristani'ye (öl.548/1153) göre ise;“toplumun görüş birliği ile aralarından seçtiği ve hak'tan ayrılmayan imama karşı ayaklanan her insan hâricî ismiyle anılır.”¹⁹³ Söz konusu ayaklanmanın ve isyanların, sahabenin yaşadığı dönemde, raşid yani ilk imamlara karşı veya onları takip eden tabiun dönemindeki yahut herhangi bir devirdeki imamlara karşı olmasında bir fark bulunmamaktadır.¹⁹⁴ Sözü edilen bu görüşü eleştirme mahiyetinde, yaşanan çağı düşünüp, adil yöneticiye baş kaldıran kişileri Hâricî olarak adlandırmak tartışmaya açık bir konudur. Öte yandan hâricî olarak etiketlenen kişi de meseleye farklı bakıyor olabilir. Bu konuda Becker, Hariciler adlı kitabında dışlanan ve harici olarak tanımlanan kişileri, psikolojik olarak şöyle ele almaktadır. Ona göre: “Bu kişi, kendisine dayatılan kuralı kabul etmeyebilir ve kendisini bu protesto eylemi yüzünden yargılayanları, yetkin bulmayabilir ya da kendisini yargılayanların yargılama yetkilerinin meşruiyetini sorgulayabilir. Dolayısıyla kavramın ikinci bir anlamı daha ortaya çıkar, kuralı ihlal eden kişi bu sefer de kendisini yargılayanların, yani onların ait olduğu grubun harici olduğunu düşünebilir.”¹⁹⁵ Bu görüşü destekler nitelikte, hâricî olarak isimlendirilen

¹⁸⁹ İbn Manzûr, *Lisânu'l-Arab*, 4/52-53.

¹⁹⁰ İbn Manzûr, *Lisânu'l-Arab*, 4/52.

¹⁹¹ Fırlalı, *İbadiye'nin Doğuşu ve Görüşleri* (Ankara: Ankara Üniversitesi, İlahiyat Fakültesi, Doktora Tezi, 1983), 53.

¹⁹² Fırlalı, “Hâricîler”, *Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi*, (İstanbul: TDV Yayınları, 1997), 16/169-175.

¹⁹³ Şehristânî, *el-Milel ve'n-Nihal*, 109.

¹⁹⁴ Şehristânî, *el-Milel ve'n-Nihal*, 109.

¹⁹⁵ Hovard Becker, *Hariciler*, çev. Şerife Geniş (Ankara: Heretik Yayınları, 2013), 21.

fırkanın daha sonraki yıllarda, kişi ve grupları ötekileştirip dışlaması da psikolojik yansımalarının bir ürünü olması ihtimal dâhilindedir.

İslam tarihçileri, Hâricîler'in doğuşunu, genellikle Sıffin savaşında hakem meselesinin ortaya atılışına bağlarlar. Onlara göre Hâricîler, tahkimi kabul edişinden dolayı Hz. Ali'den ayrılanların meydana getirdiği bir fırkadır.¹⁹⁶ Ancak onların, ortaya çıkışını sadece Sıffin ve Tahkim olayı ile sınırlamak gerçekten doğru bir yaklaşım değildir. Nitekim bu olayların öncesine bakılması, konu hakkında daha doğru bilgiler elde edilmesi açısından önemlidir. Görünüşte Hâricîler'in doğuşunu böyle tarihi bir olaya bağlamak keyfiyetin kabulü açısından doğrudur. Fakat onları tahkimden önce Müslümanların zihinlerini işgal eden diğer fikirler veya ortaya çıkan gruplar göz önünde tutularak, bir defada ortaya çıkmış bir fırka olduğunu iddia etmek doğru olmamaktadır.¹⁹⁷ Hâricîler ve diğer mezhepleri temel alarak bu gibi mezheplerin ortaya çıkmasına neden olan siyasi, dini ve iktisadi olaylara daha önce ikinci bölümde yer verilmiştir. Sözü edilen bu olaylara bakıldığında, Hâricîler gibi bir mezhebi tahkim olayı ile sınırlamanın doğru bir yaklaşım olmadığı ortaya çıkmaktadır. Çünkü mezhebi bir yapının ve gruplaşmanın meydana gelmesinde, sadece son dönemlere değil de İslam'ın ilk yıllarına kadar uzanan bir tarihi sürece bakmakta fayda vardır. Bundan dolayı Sıffin ve Tahkim olayları, Hâricîler için ipin koptuğu yer, başka bir ifade ile daha önce isimlendirilmemiş bu insanların Hâricî diye isimlendirilmeye başlandığı bir çıkış noktasıdır. Hâricîler'i belli bir tarihi zaman arasında sınırlamak mümkün olmamakla beraber onların; Hz. Osman'ın Hilafeti ile Emevi devletinin kuruluşu arasındaki zaman diliminin tamamında etkili oldukları görülmektedir.

Hz. Osman'ın hilafetinin ilk yıllarının genellikle sorunsuz geçtiği bilinmektedir. Hilafetinin son altı yılına bakıldığında ise; insanlar arasındaki huzursuzluk ve ihtilafların çoğaldığı, kargaşaların yaygınlaştığı görülmektedir. Hz. Osman'ın şehit edilmesi, İslam düşüncesinin özellikle Hâricîler'in incelenmesi için uygun bir başlangıç noktasıdır. Sayısız muahhar düşünür de Hz. Osman'a karşı çıkıştan, Hz. Ali'nin ölümüne kadar geçen dönem zarfında, Müslümanların takındıkları farklı tavırların, doğruluk ve yanlışlıklarını tartışmışlardır. Bu delillerin neticesine göre; bu dönem, bütün İslam tarihinin muhtemelen en karanlık ve en

¹⁹⁶ Taberî, *Tarih-i Taberî*, 4/50-55. ; Fığlalı, *İbadiye'nin Doğuşu ve Görüşleri*, 53-54.

¹⁹⁷ Fığlalı, *İbadiye'nin Doğuşu ve Görüşleri*, 53-54.

karişik devri olmuştur.¹⁹⁸ Bu karmaşık dönemde Hâricîler'in ortaya çıkıp söz sahibi olmaları kaçınılmaz bir durumdur. Nitekim Hz. Osman'ı öldürmek için Medine'ye gelen grupların devlet başkanına baş kaldırdıkları için Hâricî de denilen bu insanların "Osman'ı hepimiz öldürdük" sloganları, onların tarihi süreç içerisinde ne kadar etkili olduklarını göstermektedir.¹⁹⁹ Aslında o dönemle ilgili şikâyetlerin altında yatan asıl etken; içtimai, iktisadi ve siyasi bünyede vuku bulan ciddi değişmelerde ve bunlara uyum sağlamada güçlük çeken bedevi zihniyetinde aramanın mantıklı olacağıdır. Bundan dolayı kayıtsız şartsız çöl hayatından, teşkilatlı bir devlet içinde yaşamaya geçişin getirdiği sıkıntılar bedeviler için hissi gerginlikler doğurmuş ve bu gerginlikler sonunda patlama noktasına ulaşmıştır.²⁰⁰

Hâvarîc mezhebini, Hâricî tanımından yola çıkarak, onların menşesine, ortaya çıktıkları zamana veya doğuş tarihinin ne zaman olduğunu söylemek gerçekten çok zor bir iddiadır. Normal şartlarda bir grubun veya bir mezhebi yapının ne zaman meydana geldiğini bilmek zor değildir. Ancak Hâricîler'e bakıldığında ise, onların şu veya bu tarihte meydana geldiklerini söylemek çok zordur. Yapılan araştırmalar ve elde edilen sonuçlar, Hâricîler'in ortaya çıkışında birbirinden farklı sonuçlar elde edildiğini göstermektedir. Bu konuda kesin bir bilgi vermek zor olduğundan asıl amacın Hâricîler'in ne zaman meydana gelmesinden ziyade onların görüşlerine başvurarak, hangi olaylardan sonra böyle bir yapılanmaya girdikleridir.

Hâricîler, Kur'an-ı Kerim'e olan bağlılıkları ve sahip oldukları katı ve inatçı yapılarından dolayı bedevi çöl hayatının izlerini taşıdıkları görülmektedir. Doğal olarak bu insanlar, İslam'ın ilk yıllarında sessiz kalsalar da daha sonra yaşanan bazı olaylar, onların, sessizliğini bozmalarına neden olmuştur. Bu itibarla asıl problem, Hâricîler'in gerçekten mürtebib-i kebîre yani büyük günah işleyen kişinin son durumu hakkında yaptıkları yorumlar ve bu konuda takındıkları tutum yüzünden mi meydana geldikleridir. Nitekim Hâricîler'in bu tutumlarından yola çıkarak, Büyükkara'nın şu bakış açısı konuyu özetler niteliktedir: "Ehli Hadis Selefiyye çizgisinin iman mefhumunu tasdik, ikrar ve amel olarak üçlü tarifleri her zaman Hâricîliğe bir geçit zemini teşkil etmiştir."²⁰¹ Bundan ötürü Hâricîler, bulundukları her çağda yönetime karşı çıkmış ve isyan etmişlerdir. Daha önce de denildiği gibi

¹⁹⁸Watt, *İslam Düşüncesinin Teşekkül Devri*, 9.

¹⁹⁹Fırlalı, "Haricilik", 169-175.

²⁰⁰Fırlalı, "Haricilik", 169-175.

²⁰¹Büyükkara, *Çağdaş İslami Akımlar*, 75.

onları sırf var olan yönetime isyanlarından dolayı Hâricî olarak tanımlamak ve onların doğuşunun ne zaman olduğunu öğrenmek için belki de Hz. Âdem'e kadar eskiye gitmek veya kıyamete kadar da ileriye bakmak gerekmektedir. Bütün bunlara ek olarak Hâricîler'in zümreleşmesini sağlayan etkenlerden biri de Nehrevan bölgesinde yaşanan olayların etkili olduğu görülmektedir. Nitekim onların, ortaya çıkmasında ve mürtekib-i kebîre görüşlerinin şekillenmesinde Nehrevan'da yaşanan olayların büyük bir öneme sahip olduğu bilinmektedir.

2.1.1. Nehrevan Olaylarının Hâricîler'deki Mürtekib-i Kebîre Düşüncesinin Oluşumuna Etkisi

Sıffin savaşından döndükten sonra on iki bin kişi olan Hâricîler, Harura'ya gelerek, orada konaklayıp şöyle bir çağrıda bulunmuşlardır: “Aramızda savaş emiri Şebes b. Rıb'ı el-Temimi, namaz emiri de Abdullah b. el-Kevva el- Yeşkeri'dir. Fetihten sonra yönetim işi artık istişare ile yapılır ve sadece Allah'a beyat edilir. Maruf ile emredip münkeri nehyetmek vardır.”²⁰² Ayrıca onlar, Hz. Ali'nin iki hakem tayin etmesini uygun görmeyerek: “Sen Allah'ın dininde hakem kabul ediyorsun, oysa Allah Kuran'da "Hüküm yalnız Allah'a aittir" buyururken sen de insandan hakem yapıyorsun” demişlerdir.²⁰³ Bunun üzerine Hâricîler, toplu halde Hz. Ali'nin yanından ayrılarak, en-Nehr denilen Nehrevan bölgesine gitmişlerdir.²⁰⁴ Bu sözler üzerine Hz. Ali, Abdullah b. Abbas'ı Hâricîler'e göndererek ona şöyle demiştir: “Ben sana varıncaya kadar sakın düşmanca davranıp onlara cevap vermeye kalkışmayasın” diyerek onu güzelce uyarmıştır.²⁰⁵

Abdullah b. Abbas, onların yanına gider gitmez onlar, hemen mücadeleye girişmişlerdir. Bunun üzerine Abdullah b. Abbas, baskılarına dayanamayıp, onların söylediklerine şöyle karşılık vermiştir: “Hakem olayında neden böyle yan çizdiniz? Allah şöyle buyurmuyor mu: “Eğer aralarının açılmasından endişe duyuyorsanız erkeğin ailesinden bir hakem, kadının ailesinden bir hakem gönderin. Bunlar arayı düzeltmek isterlerse Allah, onların arasını bulur, çünkü Allah her şeyi bildirir ve her şeyden haberdardır”²⁰⁶ ayetini okumuştur. Abdullah b. Abbas'ın bu sözlerine karşı Hâricîler şu şekilde karşılık vermişlerdir: “Ancak Allah hükmünü verdikten sonra

²⁰²İbnü'l-Esîr, *el-Kâmil fi't-Tarih*, 3/332-333.

²⁰³Zehebî, *Tarihü'l İslam*, 6/335-337.

²⁰⁴Zehebî, *Tarihü'l İslam*, 6/335-337.

²⁰⁵İbnü'l-Esîr, *el-Kâmil fi't-Tarih*, 3/332-333.

²⁰⁶en-Nisâ, 4/35.

bunu insanlara havale edip bu konuda görüş beyan etmeleri hususunda onlara herhangi bir emir vermiş değildir. O, hüküm koyduğu bir konuda emrini verip bitirmiş, kullara görüş beyan etmeleri hususunda herhangi bir imkân vermiş değildir. Örneğin zina edene yüz değnek vurulmasını, hırsızın elinin kesilmesini emretmiş ve bu konuda kullara hiçbir görüş beyan etmelerine imkân bırakmamıştır.”²⁰⁷

Hâricîler ile Abdullah b. Abbas arasında geçen diyaloglara bakıldığında Hâricîler’in fikir yapısının nasıl olduğu anlaşılmaktadır. Bu konuşmalardan sonra Abdullah b. Abbas, orayı terk ederek, Hz. Ali’ye durumu anlatmıştır. Hz. Ali durumun gittikçe kötüye gideceğini anlamış ve oraya giderek bizzat kendisi bu konuyla ilgilenmiştir. Hz. Ali, Hâricîler’le uzun bir müddet konuşmuş ve onların sorularına mantıklı cevaplar vererek onları sakinleştirmiştir.²⁰⁸ Hz. Ali’nin ısrarı ve konuşmalarından sonra Hâricîler, onun sözlerini mantıklı bularak, beraber Kûfe’ye geri dönmeye razı olmuşlardır. Yaşanılan bu hadiseye bakıldığında; binlerce insanın çok katı bir yol izleyip, inatçı bir yapıya sahip oldukları görülmektedir. Böyle bir zihniyette olan insanların, Hz. Ali’nin konuşmasından sonra düşüncelerinden vazgeçip, tekrar orduya katılmaları, oldukça düşündürücüdür. Hz. Ali’nin telkinleri belki onların, bir kısmı üzerinde etkili olmuştur, ama bu düşüncelerinden vazgeçemedikleri ise tekrar baş kaldırıp isyan etmelerinden anlaşılmaktadır.

Watt, bu insanların içinde bulundukları durumu şöyle özetlemektedir: “İslam sonrasına nedamet temelli psikolojik bir eylem olarak yansıyan bu özelliğin, zihinsel göçebelik olarak ortaya çıktığı görülmektedir.”²⁰⁹ Nitekim Hz. Ali döneminden itibaren cereyan eden olaylar karşısında bedevilerin sergilemiş oldukları bu tutarsız ve çelişik davranışlar, onların zihinsel göçebeliklerinin birer tezahürü olarak nitelendirilebilir.²¹⁰ Ayrıca Hâricîler, düşüncelerini kabul ettirmek için en çok gayret gösteren, genellikle en çok dindar görünen, en atılgan ve en sorumsuz davranan bir yapıya sahiptirler. “Onlar, düşüncelerini savunurken ve sorumsuzca davranışlara girişirken birtakım sözlerin zahirine sarılarak, onları kutsal bir din hüviyetine sokup, mümin bir insanın, bu sözlerden ayrılmayacağını zannederek hareket etmişlerdir.”²¹¹ Ebu Zehra’nın dediği gibi: “Hüküm, ancak Allah’ındır sözü,

²⁰⁷ İbnü’l Esîr, *el-Kâmil fi’t-Tarih*, 335.

²⁰⁸ Ebû Mansûr Abdülkâhîr b. Tâhîr b. Muhammed et-Temîmî el-Bağdâdî, *el-Fark Beyne’l-Fırak*, çev. Ethem Ruhi Fırlı (İstanbul: Kalem Yayınları, 1979), 56-57.

²⁰⁹ Watt, *İslam Düşüncesinin Teşekkül Devri*, 24.

²¹⁰ Akoğlu, “*Kebîre ve İman Bağlamında Haricîlik-Mu’tazile İlişkisi*”, 321.

²¹¹ Zehra, *Mezhepler Tarihi*, 71-77.

bunların aklını çeldi. Bu sözü kendilerine din edindiler.”²¹² Hâricîler'in benimsemiş oldukları bu tavır, belki de onların daha önce içinden geldikleri bedevi ortamlarından kaynaklanmaktaydı. Nitekim bu insanların, Kur'an ayetlerini düz mantıkla yüzeysel olarak yani ayetlerin zahiri manalarına bakarak hüküm vermeleri onların ne kadar safiyane düşündüğünü ortaya koymaktadır.

Nehrevan'da Hâricîler'in karşısına çıkan Hz. Ali, onlarla konuşup, şehit edilenlerin katillerinin teslim edilmesini istemişse de onlardan; “Onların katilleri hepimiziz” cevabını almıştır.²¹³ Bütün bunların etkisiyle Hâricîler'in içinde bulundukları bu katı yapılarının, benimsedikleri yanlış düşüncelerinin ve inatçı tavırlarının değişmeyeceğini anlayan Hz. Ali, ordusunu hazırlayarak onların üzerine yani Nehrevan'a gitmiştir. Hâricîler arasında ufak çapta bazı gruplaşmalar cereyan etmiş ve bu gruplardan bazıları, Hz. Ali ile savaşmanın doğru olmayacağını savunarak, Nehrevan bölgesini terk etmişlerdir. Kalan Hâricîler ise savaşı başlatarak olayın seyrini değiştirmişlerdir.²¹⁴ Neticede şiddetli bir çarpışmadan sonra Hâricîler'in büyük bir çoğunluğu katledilmiştir. Her ne kadar Nehrevan'da binlerce Hâricî öldürülse de sonuç olarak, oradan kaçıp kurtulanlar ve Nehrevan'da öldürülen Hâricîler'in akrabaları bu olayı unutamayarak Hz. Ali'ye kin ve nefret besleyeceklerdir. Bütün bunların etkisiyle yeniden yapılanmaya kalkışan Hâricî gruplar, Nehrevan'da yaşanan olaylardan dolayı Hz. Ali ve taraftarlarını büyük günahla itham ederek, kâfir olduklarına hükmetmişlerdir.

Hâricîler, tarih sahnesinde genellikle var olan yönetime karşı çıkmışlardır. Var olan yönetimi kabullenmeme ve yaptıkları isyanlar sonucunda da genellikle zarar görmüş ve çoğu zaman amaçları uğruna çok can kayıpları vermişlerdir. Aslında bütün toplumsal gruplar, kurallar koyarlar ve koydukları bu kuralları bazı zamanlarda ve koşullarda dayatmaya çalışırlar. “Dayatılan herhangi bir kuralın ihlalcisi varsayılan kişi; özel bir kişilik türüne sahip olarak görülebilir, ya da toplumsal grubun biat ettiği kurallar çerçevesinde yaşamak konusunda güvenilemeyecek biri olarak değerlendirilebilir. Kuralı ihlal eden kişi, harici olarak algılanır.”²¹⁵ Bu itibarla Hâricîler, tarih sahnesinde yönetim ve yönetim etrafındaki kişiler tarafından birçok eziyetlere maruz kalmışlardır. Nitekim onların, ortaya çıkmalarında ve

²¹² Zehra, *Mezhepler Tarihi*, 71-77.

²¹³ Taberî, *Tarih-i Taberî*, 4/50-55.

²¹⁴ Taberî, *Tarih-i Taberî*, 4/50-55.

²¹⁵ Becker, *Hariciler*, 21.

fırkalaşmalarında en büyük etkenin mürtekib-i kebîre olduğu ihtimal dâhilindedir. Bu itibarla Hâricîler'in benimsemiş oldukları mürtekib-i kebîre hakkındaki görüşlerine yer verilmesi konunun anlaşılmasını sağlayacaktır.

2.1.2.Hâricîler'in Mürtekib-i Kebîre Görüşleri

Hâricîler, genel olarak bulundukları çağda kendilerine taraftar bulup, kendilerince adil olmayan devlet başkanlarına karşı gelmişlerdir. Bu bağlamda onlar, Arap yarımadasında meskûn olan yerliler arasında, hayat anlayışları ve dünya görüşleri kendilerine özgü, çölde göçebe yaşayan bedevi bir kitleye mensup oldukları görülmektedir.²¹⁶ Benimsemiş oldukları bu yapılarından dolayı genellikle ya kendileriyle savaşıp birçoğu katledilmiş ya da bu olaylar neticesinde sürgün edilmişlerdir. Ayrıca Hâricîler, bu yaşanan olaylardan ve benimsemiş oldukları değişik düşüncelerden dolayı kendi aralarında da birliği sağlayamamışlardır. Fırkalarının ayrılıklarına rağmen genellikle Hâricîler; Hz. Ali, Hz. Osman, iki hakem, Cemel'e katılanlar ile iki hakemin hükmünü kabul eden herkesi ve büyük günah işleyenleri tekfir etme, ayrıca zalim imama karşı ayaklanmanın gerekliliği hususunda birleşmişlerdir.²¹⁷

Hâricîler arasında vuku bulan ilk bölünmelerde, her ne kadar itikadi konular üzerinde durulmuşsa da bölünmenin temelinde siyasi görüş farklılıklarının olduğu görülmektedir. Dolayısıyla tartışılan konular, hurûc etme ve bununla ilgili hususlar çerçevesinde ele alınmıştır.²¹⁸ Onlar, içinde bulundukları yapı, benimsedikleri düşünce, kurucuların ismi ve zaman gibi faktörlerden dolayı birçok fırkaya ayrılmışlardır. Her ne kadar bu fırkalar, kendi içlerinde birçok kola ayrılırsalar da her birinin kendisine has bir yapısı ve düşüncesinin olduğu da bilinmektedir. Hâricîler'in temel ve köklü fırkaları; Muhakkime-i Ūla, Ezarika, Necedat Aziriyye, Beyhesiyye, Acaride, Se'alibe, İbadiye ve Sufriye Ziyadiyye olmak üzere sekiz tane olarak bilinir.²¹⁹ Sözü edilen bu Hâricî fırkalar, ittifak ettikleri ve ihtilaf ettikleri konular itibarıyla birbirilerine farklılık arz etmektedirler.

²¹⁶ Akoğlu, "Kebîre ve İman Bağlamında Haricîlik-Mu'tezile İlişkisi", 320.

²¹⁷ Bağdâdî, *el-Fark Beyne'l-Fırak*, 56.

²¹⁸ Adnan Demircan, *Haricilerin Siyasi Faaliyetleri* (Konya: Selçuk Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Doktora Tezi, 1993), 20.

²¹⁹ Şehristânî, *el-Milel ve'n- Nihal*, 110-127.

Hâricîler'in ittifak ettikleri görüşleri daha çok hilafet meselesiyle alakalı olup siyasi bir mahiyet taşımaktadır. Rayyis'in dediği gibi; "Hâricîler arasındaki tartışmalar sırasında fıkıh akaidle, siyasal sorunlar lahuti durumlarla birlikte ele alınmış, iç içe irdelenmeleri yoluna gidilmiştir."²²⁰ Bu itibarla Hâricî fırkalarının görüşlerine bakıldığında, bu fırkaların görüşlerini siyasi ve itikadi olarak iç içe girdikleri ve karmaşık bir yapıya sahip oldukları görülmektedir. Ayrıca bu fırkalar arasında meydana gelen temel görüşler, her ne kadar mezhebin temellerini oluştursa da bütün Hâricî fırkaları arasında tamamen ittifak edilemeyen bir yapıdadır.²²¹ Bundan dolayı söz konusu fırkalar arasında da zaman zaman ihtilaflar baş göstermiştir. Meydana gelen ihtilaflar neticesinde bu fırkalar arasında tekfir hadisesi oldukça yaygınlaşmıştır. Hâricîler'in temel görüşleri etrafında şekillenen tekfir-mürtekib-i kebîre ilişkisi, onların nasıl bir siyaset izlediklerini ortaya çıkartmaktadır. Ayrıca bu fırkalarının, siyasi ve itikadi görüşlerine daha ayrıntılı bir şekilde yer verilmesi, mürtekib-i kebîre açısından önemlidir. Bu itibarla onların; İman, hilafet, emr bil-mâruf nehy an'il-münker ve mürtekib-i kebîre olmak üzere dört başlık altında incelemesi konunun anlaşılmasını sağlayacaktır.

Mürtekib-i kebîre meselesi, Hâricîler'in temel görüşlerinden biri olup bütün Hâricî fırkaları arasında ittifak edilemeyen bir niteliktedir. Bu mesele, Hâricîler'i hem yapı ve düşünce biçimi hem de takındıkları tavır olarak ön plana çıkarmaktadır. Ayrıca Hâricî mezhebinin ortaya çıkmasında temel noktalardan biri hatta en önemlisi, olması ihtimal dâhilindedir. Nitekim onların, bu konu etrafında ayetleri delil göstererek, görüşlerini kanıtlamaları ve katı bir tekfirci anlayışa sahip olmaları, ne kadar inatçı-taassup sahibi olduklarını göstermektedir. İlk Hâricîler'e bakıldığında, onların üzerinde durduğu ve anlayamadıkları veya anlam veremedikleri bazı olaylar olmuştur. Bu olaylar neticesinde Kur'an ve sünnete zahiri manalar vererek, mürtekib-i kebîre konusunda oldukça sert bir tavır sergiledikleri görülmektedir.

Yaşanılan bu ilk olaylara bakıldığında ise; bunların başında peygamberimizin vefat etmesi ile oluşan maddi ve manevi boşluk, Hz. Ebubekir ve Hz. Ömer'in yürüttüğü siyaset, Hz. Osman'ın hilafetinin özellikle son altı yılı, Cemel olayında Müslümanların neden Müslüman kanı döktüğü, klasikleşen hakem tahkim

²²⁰ M. Ziauddin Rayyis, *İslam'da Siyasi Düşünce Tarihi*, çev. Ahmed Sarıkaya (İstanbul: Nehir Yayınları, 1990), 23.

²²¹ Eş'arî, *Makâlâtü'l-İslâmiyyîn*, 110-113.

olayları, etkili olmaktadır. Ayrıca Hz. Ali'nin onlarla yapmış olduğu savaşlar, Emevi ailesinin yönettiği haksız siyaset gibi etkenler, Hâricîler'in mürtekb-i kebîre konusunda daha hassas olmalarına neden olmuştur. Hâricîler'in böyle katı bir yapıya sahip olmalarının bir diğer nedeni de daha önceki hayatlarıyla ilişkilendirilebilmektedir. Bu itibarla Hâricîler'e göre; kebîre işleyen kişinin imandan-kabile mantığı ile kabilesinden-çıktığı gibi, küfürle vasıflandırdıkları görülmektedir. “Nitekim böyle bir kimsenin ahiretteki durumu ise, elbette kabileye ihanetin bedelinde olduğu gibi, en ağır ceza ile ebedi cehennemde kalmak olacaktır.”²²²

Hâricîler'in mürtekb-i kebîre meselesi bağlamında en çok üzerinde durdukları küfür ve iman kavramları olmuştur. Onların ilk başkaldırısı, halife Hz. Osman'ın ölümüyle sonuçlanınca, bir Müslüman'ın öldürülüp öldürülmeyeceği sorusu gündeme gelmiştir. Bu konuda Demircan'ın: “Maktulün kâfir kabul edilmesi meseleyi hallediyordu” sözü konuyu özetlemektedir.²²³ Hâricîler daha sonraki zamanlarda ise bu görüşünü daha da kurcalayarak ve daha etkili kullanarak insanları kolayca tekfir ettikleri de görülmüştür. Benimsemiş oldukları düşünceler, siyasi bir mahiyet kazansa bile bu görüşlerine Kur'an ve sünnetten delil getirerek itikadi bir yapıya sokmak istemişlerdir. Onların, mürtekb-i kebîre ve tekfir görüşlerinden anlaşıldığı üzere, ameli imandan bir cü'z olarak gördükleri anlaşılmaktadır. Bu doğrultuda Hâricîler'in mürtekb-i kebîre meselesi hakkındaki görüşlerinin tam olarak anlaşılması için Hâricî fırkalarının görüşlerine yer verilmesi konunun anlaşılmasını kolaylaştıracaktır.

Hâricîler'in önemli fırkalarından olan Necedat, kendi taraftarlarından büyük günah işleyen birinin “kâfiri nimet” olduğunu ve onun hakkında “küfr'ü dine” hükmedilemeyeceğini ileri sürmektedir.²²⁴ Necedat fırkasının kurucusu Necd b. Amir, büyük günah işleyen kişinin durumu hakkındaki görüşlerinden dolayı çokça eleştirilere maruz kalmıştır. Necd, kendisine uyanlardan cezaları belli suçları işlemiş olan adamlarını, kendi himayesine almış ve “Belki Allah onları, günahlarından dolayı cehennem ateşinden başka bir yerde cezalandırır, sonra da cennete sokar” demiştir.²²⁵ Ayrıca o, dininde ona muhalefet eden kişinin cehenneme

²²²Fığlalı, “Hariciler”, 175-178.

²²³Demircan, *Haricilerin Siyasi Faaliyetleri*, 25-26.

²²⁴Bağdâdî, *el-Fark Beyne'l-Fırak*, 64.

²²⁵Bağdâdî, *el-Fark Beyne'l-Fırak*, 64.

gireceğini iddia etmiştir. Yine Necdet şunları dile getirmiştir; “Kim küçücük bir günah işler veya küçük bir yalan söyler ve bunlarda da ısrar ederse, o, kimse müşriktir. Fakat üzerlerinde ısrar etmeksizin zina eden, hırsızlık yapan ve içki içen biri inanışında kendisine uyanlardan olmak şartıyla Müslüman’dır” demiştir.²²⁶

Haricilerin Ezarika fırkasına bakıldığında ise; büyük günahlardan birini işleyen kimsenin kâfir olup, tamamıyla dinin dışına çıkmış olmasıdır. Bu kimse diğer kâfirlerle birlikte cehennemde ebedi kalacaktır. Bu konuda İblis’in küfrünü örnek göstererek “ İblis, Allah kendisine Âdem’e secde etmesini emrettiğinde imtina etti, başka bir kebîre işlemedi, yoksa o Allah’ın vahdaniyetini biliyordu” şeklinde istidlalde bulunmuşlardır.²²⁷ Hâricî fırkaları arasında mürtekib-i kebîre konusunda en şiddetli olan ve ayrıca çok katı bir yapıya sahip olan Ezarika fırkası, bu konuda daha da ileri giderek büyük günah işleyenleri müşrik olarak nitelemiştir.²²⁸ Bu doğrultuda Ezarika, Müslümanlara en büyük cezayı ve yaftalamayı uygun görmüştür. Nitekim Allah katında en büyük günah şirk olduğundan, onlar, bu nitelemeyi savunduklarından mürtekib-i kebîreyi en büyük suç ile cezalandırmayı uygun görmüşlerdir.

Hâricîlik, aşırı fikirleriyle tebarüz etmiş; “Hüküm Allah’ındır” şeklindeki Kur’ani düsturu bir slogan olarak dillendirip, önce hakem olayına razı olan Hz. Ali ve taraftarlarını sonra da bunların karşısında yer alan Muaviye ve taraftarlarını tekfir etmiştir.²²⁹ Ayrıca onların, büyük günah işleyen kişinin mümin olmayacağını ve bundan dolayı cehennemlik olduğunu savunarak, bu konudaki görüşlerini de bazı ayetlere dayandırıp ileri sürmeleri, büyük günah işleyeninin durumu hakkındaki tartışmaları farklı bir boyuta sürüklemiştir. Hâricîler’in tekfire dayalı bir diğer görüşleri ile ilgili olan “el-emru bil-ma’ruf ven nehyu anil-münker” anlayışıdır. Hâricîler, kendileri gibi düşünmeyen Müslümanların küfre düşeceklerini bu yüzden kendilerine, doğrunun anlatılıp, tövbeye davet edilmesinin zorunlu olduğunu savunmuşlardır. Bu itibarla bazı Hâricî gruplar, kâfir saydıkları ve öldürülmesini helal gördükleri kişilerin, buluş çağına gelmemiş çocuklarını, eşlerini, cariyelerini de onlarla birlikte kâfir kabul edip, bunların da öldürülmesini veya esir edilmesini helal

²²⁶ Bağdâdî, *el-Fark Beyne'l-Fırak*, 64.

²²⁷ Şehristânî, *el-Milel ve'n- Nihal*, 114.

²²⁸ Şehristânî, *el-Milel ve'n- Nihal*, 114.

²²⁹ Teftâzânî, *el-Makâsıd*, 718-722.

saymışlardır.²³⁰ Ayrıca Hâricîler, kendi yaşadıkları yerleri “dâru’l-hicre” olarak kabul ederden, Ezarika fırkası ise, muhaliflerinin yurtlarını “dâr-ı küfr” olarak görerek, orada ikamet edenlerin kâfir olduklarını hurûc etmeleri gerektiğini savunmuşlardır.²³¹ Hâricîler’in mürtekib-i kebîre meselesi etrafında şekillenen; hilafet, emr bi’l marûf nehy ân’il-münker ve hüküm verme gibi görüşlerinin incelenip değerlendirilmesi konuya açıklık getirecektir.

2.1.3. Hâricîler’in Hilafet Anlayışında Mürtekib-i Kebîre Görüşlerinin

Yansımaları

Hâricîler’in hilafet hakkındaki görüşleri, itikadi bir yapıya sahip olmasına rağmen özü itibariyle siyasi niteliktedir. Hilafet konusu, Hâricî fırkalarının en çok ittifak ettikleri konular arasındadır. Hâricîler’e göre imamet, Kureyş’e ait bir hak olmayıp, Kureyş’ten olabileceği gibi başka bir kabileden veya Arap olmayanlardan da seçilebilmektedir.²³² Bu konuda Muhakkime-i Ūlâ, İmametın Kureyş’e mensubiyeti bulunmayan bir kimse için de geçerli olmasını ileri sürerek, kendi görüşleri ile görevlendirdikleri, insanlara karşı adaletle muamele eden ve zulümden kaçınan herkesin imam olabileceğini belirtmiştir.²³³ Bu tür bir imama karşı isyan eden olursa, onunla savaşılmamasının gerektiği, eğer imam yönetim şeklini değiştirirse ve haktan ayrılırsa görevden uzaklaştırılması ve öldürülmesinin bir zorunluluk olduğunu benimsemişlerdir.²³⁴ Bütün bunlar gösteriyor ki ilk Hâricîler olarak tanımlanan ve diğer Hâricî fırkalara öncülük eden bu grubun, hilafet konusunda mürtekib-i kebîre meselesi etkisinde kaldığı görülmektedir. Nitekim Hâricîler’in masum imam, gûnahtan arınmış yönetici ve adaletten sapmayan idareci gibi kavramlar üzerinde birleşmeleri, onların büyük günah konusunda ne kadar hassas olduklarını göstermektedir. Bu itibarla onlar, adaletten sapan idareciyi mürtekib-i kebîre olarak vasıflandırarak, bu kişinin imamlık vasfını kaybedeceğini öngörmüşlerdir.

Hâricî mezhebinin fikir yapısını ve görüşlerinin temelini Ezârika, İbadiyye, Necdiyye ve Sufriyye oluşturmaktadır. Geri kalan fırkalar ise Sufriyye’nin görüşleri

²³⁰ Eş’arî, *Makâlâtü’l-İslâmiyyîn*, 146-150.

²³¹ Eş’arî, *Makâlâtü’l-İslâmiyyîn*, 146-150.

²³² Demircan, *Haricilerin Siyasi Faaliyetleri*, 22.

²³³ Şehristânî, *el-Milel ve’n- Nihal*, 110.

²³⁴ Şehristânî, *el-Milel ve’n- Nihal*, 110.

etrafında şekillenmektedir.²³⁵ Dile getirilen bu dört fırkanın görüşleri konunun anlaşılması açısından önemlidir. Ezârika fırkasının kurucusu Nafi b. El Ezrak el Hanefi de imamet konusunda, yukarıda dile getirilen böyle genel bir görüşü kabul etmektedir. Necedat veya Necdiyye fırkasının, ihtiyaç olmadığına imamın bulunmayabileceğine dair görüşleri, kendileri tarafından da uygulamaya konamamış ve teorik bir görüş olmaktan öteye gidememiştir.²³⁶ İbadiyye fırkası da imamet gerekliliğini kabul ederken, bunun yanında da muhtelif İbadi imamlarının muhtelif memleketlerde aynı zamanda mevcut olmalarını caiz görmüşlerdir.²³⁷ Görüldüğü üzere Hâricîler, her ne kadar kendilerine verilen bu isimden de anlaşılacağı üzere devlet otoritesine karşı gelen insanlar olsalar da onlar, genel olarak bir imamın veya halifenin varlığını kabul etmişlerdir. Onlar, imamın varlığını kabul etmiş ve bu konuda da imamın bazı şartlara ve ehliyetlere sahip olmasını istemişlerdir. Bunların başında da hiç kuşkusuz imamın adaletli olması gelmektedir.

İlk Hâricîler ve İbadiler'e göre; imamet için soyun hiç önemli olmadığı, asıl önemli olanın Allah'ın kitabı ve elçisinin sünnetini ayakta tutmaktır.²³⁸ Bundan dolayı Hâricîler, imamet görüşlerini ayet ve hadislerden yararlanarak geliştirmişlerdir. Nitekim onlar: "İmamınız Habeşli bir köle olsa bile, Allah'ın kitabına ve Resulünün sünnetine uydukça onu dinleyin ve itaat edin"²³⁹ hadisini de temel alarak görüşlerini meşrulaştırmışlardır. Her ne kadar bu hadis Ulü'l- Emre itaat gerekliliğini vurgulasa da onlar; bu hadisi, kendi düşünceleri doğrultusunda değerlendirmişlerdir. Hâricîler'in imamet ve hilafet görüşleri doğrultusunda, mürtekeb-i kebîre meselesinin onların izlediği siyaset açısından önemini ortaya çıkarmaktadır. Nitekim daha önceki konulara bakıldığında Hâricîler'in, vazgeçemedikleri, bırakamadıkları en büyük özellikleri, onların kabile asabiyetine sahip olmalarından kaynaklanmaktadır. Bu asabiyet veya kavmiyetçilik; onları, var olan düzene alışamamalarının en büyük nedeni olmuştur. Bunun neticesinde onlarda, mutlak bir imamet veya hilafet anlayışının olması düşünülemez. Çünkü tarihin her çağında içinde bulundukları devrin imamına karşı gelmiş ve bundan dolayı başkaları tarafından Hâricî denilmelerine neden olmuşlardır.

²³⁵ Eş'arî, *Makâlâtü'l-İslâmiyyîn*, 113.

²³⁶ Demircan, *Haricilerin Siyasi Faaliyetleri*, 24.

²³⁷ Demircan, *Haricilerin Siyasi Faaliyetleri*, 24.

²³⁸ Fırlı, *İbadiye'nin Doğuşu ve Görüşleri*, 113.

²³⁹ Buhârî, "Ahkâm", 4.

Hâricîler, ilk iki halifeyi meşru olarak kabul etmişlerdir. Hz. Osman'ın ilk 6 yıllık yönetimi döneminde meşru olduğunu, ancak son 6 yılda zulüm ve haksızlıklar yaptığı için küfre düştüğünü ve bu yüzden meşruiyetini kaybettiğini iddia ederler. Hz. Ali de onlara göre, tahkim olayına kadar meşru halifedir, ancak hakemi kabul etmesinden sonra küfre girmiş ve meşruluk vasfını kaybetmiştir.²⁴⁰ Bütün bunlardan çıkarılacak sonuç ise; Hâricîler'in düşünce yapılarındaki halife-yönetici vasıflandırması; saf, temiz, büyük günahlardan uzak ve adaletli bir kişilik olarak anlaşılmaktadır. Bunun neticesinde de onlar, yönetici ve idarecilerde bir sorun tespit ettiklerinde, onu hemen tekfir etme veya ona karşı gelme mekanizmalarını devreye sokmuşlardır. Dolayısıyla bırakamadıkları, değiştiremedikleri bu düşünce yapılarından dolayı da her devirde kendileriyle savaşıp, yok olmaya mahkûm edilmişlerdir.

2.1.4.Hâricîler'de Mürtekib-i Kebîre Bağlamında Emir bi'l-Ma'rûf Nehiy ani'l-Münker

Hâricîler'in savunduğu temel görüşlerinden olan iyiliği emredip kötülüklerden sakındırmak ilkesi, onların vazgeçemedikleri ve Hâricî fırkalar arasında ittifak edilen bir konudur. Kaynağı İslam'da olan bu görüş, bütün mezheplerce kabul edilmiş olmakla birlikte, en çok Hâricîler ile Mu'tezile müntesipleri bu umdeye değer vermişlerdir.²⁴¹ “Aslına bakılırsa söylenilen şey bir ilke olarak sabit olduğuna göre, iyiliği emretmek sadece yöneticilere hasredilemez; aksine bu her Müslüman'ın görevidir. Bunun delili de icmâdır.”²⁴² Hâricîler'e göre “Emir bi'l-Ma'rûf Nehiy ani'l-Münker” vacip olup, cihad etmek de imanın esaslarından biri olarak kabul edilmiştir.²⁴³ Onlar, kendileri gibi düşünmeyen Müslümanların küfre düşeceklerini, bu yüzden kendilerine doğrunun anlatılıp, tövbeye davet edilmesinin zorunlu olduğunu, diğer bir deyişle iyiliği emredip kötülük karşısında uyarmanın kendileri üzerine düşen bir gereklilik olduğunu düşünmüşlerdir.

Hâricîler, hak yolda olanlara ilişmezken, kendileri gibi düşünmeyen, Allah'ın yasakladıklarını yapanları uyarmışlardır. Hatta onlar, bu görüşlerinde bayağı

²⁴⁰ Şehristânî, *el-Milel ve'n-Nihal*, 110-117.

²⁴¹ İmâmü'l-Haremeyn Ebü'l-Meâlî Rüküddîn Abdülmelik b. Abdillâh b. Yûsuf el-Cüveynî, *Kitabü'l-İrşâd*, çev. Adnan Bülent Baloglu vd., (Ankara:TDV Yayınları, 2016), 298.

²⁴² Cüveynî, *Kitab'ül-İrşâd*, 298.

²⁴³ Demircan, *Haricilerin Siyasi Faaliyetleri*, 25.

ileri giderek Müslüman olmayanlar ve Müslüman olduğu halde Allah'ın yasaklamış olduğu fiilleri yapanları öldürmeye kadar gitmişlerdir. Ayrıca bazı Hâricî gruplar; kâfir saydıkları ve öldürmesini helal gördükleri kişilerin buluş çağına gelmemiş çocuklarını, eşlerini, cariyelerini de onlarla birlikte kâfir kabul ediyor ve bunların da öldürülmesi gerektiğini savunurken bazı Hâricî gruplar da bunların zimmî hükmünde oldukları ve bunların öldürülmeyip kendileri tarafından ganimet olarak değerlendirilmesini uygun görmüşlerdir.²⁴⁴ Cüveynî'nin (öl. 478/1085) bu konudaki görüşüne göre; "iyiliği emreden kişinin, büyük günah işleyen kimseyi, bundan fiilen alıkoyması gerekir. Sözüyle o kişiyi kötülükten vazgeçirmediği takdirde, bir kavgaya ve silah kullanımına kadar işi vardırılmaz kaydıyla, oradaki herkesin, bu kişiyi kötülükten menetmesi gerekir. Ancak iş buraya varırsa, bu otoriteye havale edilir ve mesele, böylece sadece otoritenin işi olur. Şayet zamanın idarecisi zalim olur, zulmünü ve adaletsizliğini ortaya koyar, yapmış olduğu fenalıktan vazgeçmesi yönündeki sözlü uyarılara da riayet etmezse, bu takdirde Ehl-i Hal vel-Akd'in gerektiğinde, silah kullanarak ve savaşarak da olsa onu alaşağı etme hakkı vardır."²⁴⁵

Hâricîler, bahsi geçen Emir bi'l-ma'rûf nehiy ani'l-münker görüşlerini uygulamaya aktarırken, şiddete başvurmaları ve bu konuda da katı bir yol izlemeleri sonucunda en çok zararı gören yine Müslümanlar olmuştur. Bu itibarla Hâricîler, bu görüşlerine sıkı ve katı bir şekilde bağlandıkları için birçok masum Müslüman'ın ölümüne neden olmuşlardır. Nitekim Hâricîler, iyiliği emrederken asıl amaçlarının, etrafında bulunan zümreleri büyük günah işlemekten alıkoymak olmuştur. Bu amaçlarını gerçekleştirmek için de iyiliği iyilikle emretmek yerine, zorbalığı ve katılığı seçmeleri, onların bu konuda yanlış bir yol izlediklerini göstermektedir. Ayrıca Hâricîler, iyiliği emretmek, kötülükten nehyetmek görüşleri doğrultusunda, kişi ve grupları, mümin-kâfir ikilemi içinde değerlendirmeleri de onların, bu görüşlerinin şekillenmesinde mürtebib-i kebîre konusuna yanlış anlamlar yüklediklerini göstermektedir. Hâricîler'in emir bi'l-ma'rûf nehiy ani'l-münker görüşleri başta olmak üzere diğer temel görüşlerini etkileyen "hüküm verme" görüşlerinde nasıl bir yol izledikleri de önem arz etmektedir. Bu nedenledir ki onların, hüküm verme görüşlerini, mürtebib-i kebîre bağlamında değerlendirilmesi konuya açıklık getirecektir.

²⁴⁴ Şehristânî, *el-Milel ve'n- Nihal*, 110-117.

²⁴⁵ Cüveynî, *Kitab 'ül-İrşâd*, 299.

2.1.5.Hâricîler'in Hüküm Verme Düşüncesinin Mürtekib-i Kebîre ile Olan İlişkisi

Hâricîler'in hüküm verme veya hüküm vermeye yetkili merci kimdir ve kimin hüküm verici olması gerekir? Dini bir mesele hakkında insanlar hüküm verebilir mi, ve hükmüne başvurulacak temel kaynağın ne olduğu gibi sorular etrafında şekillenen temel bazı görüşleri vardır.²⁴⁶ Hâricîler'in bu görüşlerinin tahkim olayında yaşadıkları olaylar çerçevesinde şekillenmiş olması ihtimal dâhilindedir. Onların benimsedikleri bu tutum sonucunda, farkında olmadan geliştirdikleri bir siyasi alt yapının temelini oluşturdukları da görülmektedir. Bunun etkisiyle Hâricîler, Ali b. Ebi Talib'in hakemi, kabul etmesinden dolayı halifeliğini meşru görmemişlerdir. Hâricîler, Hz. Ali'nin hilafetini başlangıçta kabul etmekle birlikte "Hüküm yalnızca Allah'ındır"²⁴⁷ sloganlarını temel alarak fikir değiştirmişlerdir. Onlar bu konuda, Hz. Ali ve yandaşlarının hak üzere savaştıklarını, dolayısıyla davalarında şüphelenmenin caiz olmayacağı gibi, insanların hakemliği de kabul edilemez görüşünü savunmuşlardır. Bunun etkisiyle hakem kabulünü, küfür sayıp tövbe ettiklerini açıklamışlardır.²⁴⁸ Hâricî mensupları, söz konusu görüşlerini itikadi olarak değerlendirseler de bu görüşlerinin siyasi bir yapıda olduğu anlaşılmaktadır. Nitekim daha sonra yaşadıkları şeyler, meydana gelen olaylar ve hakemlere karşı isyanları, onların siyasi bir çıkmaza girdiklerinin göstergesi olmuştur.

Hâricîler, kendi hareketini, "halkı zalim kentten çıkış" olarak görmüş, Hz. Ali ve Muaviye'nin saflarında kalan ve çıkmayan herkes, onlara göre kâfirdir.²⁴⁹ Onların bu görüşleri, Hz. Ali'nin hakemde direttiğini ve Ebu Musa el-Eşari'yi temsilcisi olarak gönderdiğini görünce önderlerinden biri olan Abdullah b. Vehb er-Rasibi'nin evinde toplandıklarında kararlaştırdıkları husustur.²⁵⁰ Hâricîler'in hüküm verme konusunda bu kadar katı bir yapıya sahip olması, mürtekib-i kebîre görüşlerinin de bu doğrultuda şekilleneceğinin göstergesi olmuştur. Şehristani'ye göre ilk Hâricî grup; hüküm vermek, Allah'a özgü iken, Hz. Ali'nin tahkim sonucu hüküm verme konusunda insanları görevlendirmekle hata ettiğini savunan ama bu topluluğun iki konuda Hz. Ali'ye yalan isnat ettiğini kaydetmiştir.

²⁴⁶Câbirî, *Arap Siyasal Aklı*, 361.

²⁴⁷el-En'âm, 6/57.

²⁴⁸Câbirî, *Arap Siyasal Aklı*, 361.

²⁴⁹Câbirî, *Arap Siyasal Aklı*, 361.

²⁵⁰Câbirî, *Arap Siyasal Aklı*, 361.

- Bu iftiraların ilki tahkim konusudur. Onların “Hz. Ali, kişileri hakem seçti, onlara hükmettirdi” şeklindeki sözleri doğru değildir, zira Hz. Ali’yi tahkime mecbur eden kendileridir.
- İkincisi ise, kişilerin tahkim yani hüküm vermek için görevlendirilmeleri mümkündür. Çünkü bu topluluk, kişiler olarak Hz. Ali’nin tahkimi kabul etmesinde hüküm verenlerdir. Hz. Ali bu sebeple “Bu doğru bir ifadedir, fakat yanlış kastedilmiştir” demiştir. Hz. Ali’yi hatalı bulan bu grup, biraz daha ileri giderek onu, Cemel ashabı ile savaşıp mallarını ganimet olarak almasından, Muaviye ve Şam ehli ile savaşarak mallarını ganimet olarak alıp, insanları köle yapmasından ve Nehrevan’da Hâricîlerle savaşıp onların da mallarına el koyup insanlarını esir etmesinden ve yaptığı savaşlardan dolayı lanetlemiştir.²⁵¹

Hâricîler’in tahkim konusundaki görüşleri ve hüküm vermede sergilemiş oldukları tutumları, Hâricî fırkaları arasında ittifak ettikleri bir konu olmuştur. Hâricîler, her ne kadar hakemi kabul etmeyip, hakem tayinine karşı çıksalar da Abdullah b. Vehb er-Rasibi’yi hakem seçmeleri ve Rasibi’nin verdiği kararlara göre hareket etmeleri, onların bu davalarında tutarsız bir yol izledikleri göstermektedir. Onların “Hüküm yalnız Allah’ındır”²⁵² ayet mealine sığınarak kendilerine yapısal bir zemin hazırladıklarından, hükmün yalnızca Allah’a ve Allah’ın kitabına ait olduğunu savunarak, herhangi bir insanın hakemliğini kabul etmedikleri görülmüştür. Hâricîler’in bu konudaki görüşlerini destekler nitelikte Şehristani’nin kaydettiği görüşler konuya açıklık getirmiştir. Nitekim Şehristani’nin dile getirdiği, Hâricîler içinde çekilen ilk kılıç, Urve b. Hudeyr’in Eş’as b. Kays’a yönelerek “bu aşağılanma nedir, bu tahkim nedir, sizlerden birisinin şartı, Allah’ın koyduğu şarttan daha mı sağlamdır” dediğinde çektiği kılıçtır.²⁵³

Bedevî düşünce dünyası ile Hâricî zihniyetin örtüşmesi tesadüfî değildir. İslam öncesinde Bedevînin, en büyük mal varlığı olan devenin yerini, İslam sonrasında Kur’an almıştı. Bu itibarla o, deveye nasıl bağlıysa Kur’an’a da aynı şekilde ve hatta daha bir coşkuyla bağlanmıştı. Anlamadan ve yorulmadan sadece yüzeysel olarak, Kur’an’ın lâfzî anlamı ile hareket etmişler, bu da kendilerinin

²⁵¹Şehristânî, *el-Milel ve’n- Nihal*, 110-111.

²⁵²el-En’âm, 6/57.

²⁵³Şehristânî, *el-Milel ve’n- Nihal*, 112.

radikalleşmeleri sonucunu doğurmuştur.²⁵⁴ Hâricîler'in böyle katı, anlayışsız tutumları ve Kur'an ayetlerine kaşı benimsedikleri yüzeysel çıkarımları, onları tarih sahnesinde yalnızlaştırmıştır. Onların tahkim konusunda hükmün sadece Allah'a ait olduğunu savunmaları neticesinde insanları tekfir etmeleri ve bu doğrultuda mürtekib-i kebîre görüşlerini şekillendirdikleri görülmektedir.

Mürtekib-i kebîre etkisiyle Hâricîler, Hakemi kabul ettiği için Hz. Ali ve taraftarlarını, Hakem olayında hükmü kabul eden herkesi günah işlediklerinden dolayı kâfir olmakla suçlamışlardır.²⁵⁵ Neticede onlar, kendileri gibi düşünmeyen, kendi kural ve ilkelerine uymayan kişi ve grupları kolay bir şekilde tekfir etmişlerdir. Ayrıca Hâricîler'in iman, tekfir ve mürtekib-i kebîre hakkındaki görüşleri, onların nasıl bir yapıya sahip olduğunu göstermektedir. Hâricîler'i daha iyi anlayabilmek ve düşünce yapılarının temelini kavrayabilmek için mürtekib-i kebîre hakkındaki görüşlerinin, diğer temel görüşleri eşliğinde değerlendirilmesinin etkili olacağı kanaatindeyiz. Temel Hâricî fırkalarının görüşleri değerlendirildikten sonra ılımlı yapısıyla günümüze kadar varlığını sürdürmüş olan İbâdiyye fırkasının temel görüşlerine ve mürtekib-i kebîre konusundaki hassasiyetleri araştırılarak değerlendirilecektir.

2.1.6. Mürtekib-i Kebîre Bağlamında İbâziyye Fırkasının Temel Görüşleri

Günümüze kadar varlığını sürdürebilen tek Hâricî fırka olma özelliği taşıyan İbâziyye, içinde bulunduğu zaman, çevre, kültür ve farklı mezheplerden etkilenme neticesinde ılımlı bir yol izleyerek varlığını sürdürmüştür. Özü itibarıyla ilk Hâricî grup olan Muhakkime-i Ula adlı fırkadan etkilense de daha sonra bazı konularda onlardan farklı bir yapıya bürünmüştür.²⁵⁶ İbâziyye, Mervan bin Hakem zamanında isyan eden Abdullah b. İbâz'ın mensuplarından oluşan mutedil bir fırka özelliği taşımaktadır.²⁵⁷ Dolayısıyla ismini kurucusunun isminden alan İbâziyye, mürtekib-i kebîre meselesindeki düşüncelerinde de mutedil bir yol izlemiştir. İbâziyye fırkasını imamet, iman ve mürtekib-i kebîre bağlamında değerlendirmek konunun bütünlüğü açısından önemlidir.

²⁵⁴ Öz, “İlk Dönem İslam Toplumunda Değişime Direnç Üzerine Teşhisi Bir Değerlendirme”, 86.

²⁵⁵ Bağdâdî, *el-Fark Beyne'l-Fırak*, 103.

²⁵⁶ Şehristânî, *el-Milel ve'n- Nihal*, 123.

²⁵⁷ Şehristânî, *el-Milel ve'n- Nihal*, 123.

İbâzıyye fırkasına göre İmamet; her ne kadar imamın gerekli olduğu ve adaletli bir imamın olmasının şart olduğu, önemli olsa da onlar, daha sonra Necedat fırkasının savunduğu “Eğer işlerini görüp, adaletle hükmedebiliyorlarsa, insanların bir imama ihtiyaçları yoktur” şeklindeki görüşünü savunmuşlardır.²⁵⁸ İbâzıyye mensupları; imamlığın, Müslümanların görüşlerine bağlı bir iş olduğunu savunarak, İmametın Ehli Sünnet’in sem’an, Mu’tezile’nin de aklen ve mantıken zaruri olması gerektiği düşüncesinde birleşirler.²⁵⁹ Ayrıca İbâzıyye, imamın seçimle belirlenmesi gerektiğini ve seçilecek olan imamın da imamlık vasıflarını taşıması gerektiğini savunmuştur. Bütün bunlar gösteriyor ki İbâzıyye, seçilecek olan imamın, büyük günahlardan uzak, masum ve bu konuda ehil olması gerektiği üzerinde durmaktadır. Bu itibarla imamın, mürtekib-i kebîre olarak nitelenmesinin doğru olmayacağı görüşü, İbâzıyye mensupları arasında ittifak konusu olmuştur.

İbâzıyye’nin iman hakkındaki görüşleri değerlendirildiğinde; onlara göre iman; ikrar, amel, niyet, sünnete uymak, imanda hiçbir kimse için illet tanımamak, hevâya meyletmemek ve takva yoluna uymaktır.²⁶⁰ Diğer bir taraftan onlara göre İslam imandandır, iman da İslam’dandır. İşte bundan dolayı İbâzıyye, İslam ve imanı ayrılmaz bir bütün olarak kabul ettikleri için, İslam’ın esaslarından ayrılan birinin kâfir olacağını iddia etmişlerdir.²⁶¹ Ayrıca İbâzıyye; kendilerine karşı çıkan Müslümanları, ne mümin ne de müşrik olarak niteleyip bunları, inkârcılar olarak tanımlamışlardır. Buna rağmen kendilerine karşı çıkan Müslümanların kanını akıtmanın haram olduğunu savunmuşlardır.²⁶² Görüldüğü gibi İbâzıyye, diğer Hâricî fırkalara nazaran muhaliflerine karşı biraz daha ılımlı davranmış ve orta yolu bulmuştur.

İbâzıyye’nin mürtekib-i kebîre hakkındaki görüşlerine göre; “Allah Rabbimiz, Muhammed nebimiz, Kur’an imamımız, Sünnet yolumuz, Allah’ın evi kiblemiz, imandan olan İslam da dinimizdir; emrettiklerini yapar, yasakladıklarından kaçırır”.²⁶³ Şehristânî de bu konuda onların bu görüşlerini şöyle ele almıştır: “Kabi’nin naklettiğine göre bu fırka, kebirelerden herhangi birini işleyen kimsenin, dini inkâr anlamında millet küfrü değil nimet küfrü işlemiş olduğu konusunda ittifak

²⁵⁸ Şehristânî, *el-Milel ve’n- Nihal*, 120-126.

²⁵⁹ Fırlalı, *İbadiye’nin Doğuşu ve Görüşleri*, 110.

²⁶⁰ Fırlalı, *İbadiye’nin Doğuşu ve Görüşleri*, 126.

²⁶¹ Şehristânî, *el-Milel ve’n- Nihal*, 120-126.

²⁶² Zehra, *Mezhepler Tarihi*, 1197.

²⁶³ Fırlalı, *İbadiye’nin Doğuşu ve Görüşleri*, 136.

etmişlerdir.”²⁶⁴ İbâziyye’nin bu görüşü, onları diğer Hâricî gruplardan ayırmıştır. Nitekim İbâziyye, diğer Hâricî gruplar gibi katı bir anlayışta olmayıp, insanları kolay bir şekilde tekfir etmekten kaçınmıştır. Ayrıca Fığlalı’nın dediği üzere; “onlar ne Allah’tan başka ilah yoktur diyen cennete girecektir görüşünü savunan Mürcie tarafında, ne de küçük veya büyük günah işlemek suretiyle Allah’a isyan eden kimsenin müşrik olduğunu iddia eden Marika tarafında olduğunu söylerler.”²⁶⁵ Sonuç olarak onlara göre büyük günah işleyen muvahhid, müşrik değildir; ancak büyük günahları inkâr ettiği takdirde müşrik olur. Ama bununla birlikte ne olursa olsun herhangi bir günahı işleme hususunda ısrar eden şirke girmiş olur.²⁶⁶ İbâziyye’nin mürtekib-i kebîre hakkında sahip olduğu bu fikirler, Vasıl b. Ata’nın fikirlerine benzer niteliktedir. Söz konusu olan bu konuya bakıldığında, Abdullah b. İbâz ile Vasıl b. Ata’nın yaşamış olduğu Basra şehri, konuya açıklık getirmektedir. Nitekim Basra, genelde Hâricîlik, özelde de İbâzilik açısından merkez olmakla birlikte, demografik yapısı içerisinde mevalinin yoğunluğu ve Mu’tezile’nin ilk kırılma noktasını oluşturan Vasıl’ın ve fikirlerinin ev sahibi olması itibarıyla dikkatleri üzerine çekmektedir.²⁶⁷ Bundan dolayı bu iki fırka taraftarlarının birbirinden etkilenmesi ve benzer bazı düşünceleri benimsemesi normal olarak karşılanmalıdır.

Hâricîliğin izleri günümüzde de bazı gruplar ve dini yapılanmalarda görülebilmektedir. Cihadi yönüyle günümüzdeki oluşumlara bakıldığında; onların, mürtekib-i kebîre konusundan etkilenmediğini söylemek imkânsızdır. Günümüzde varlığını sürdüren Cihadi yapılanmaların mürtekib-i kebîre bağlamında değerlendirilmelerine daha sonra yer verilecektir. Mürtekib-i kebîrenin Hâricîler’in oluşumlarına etkisi değerlendirildikten sonra, Mürcie mezhebinin meydana gelmesinde mürtekib-i kebîrenin rolü ele alınacaktır. Ayrıca Mürcie mezhebini, “İrcâ” anlayışı ile olan ilişkisi ele alınıp değerlendirilecektir.

2.2. Mürtekib-i Kebîre Bağlamında Mürcie Mezhebinin Ortaya Çıkışı

“Mürcie” tabiri, diğer mezhep isimlerine nazaran karmaşık ve çelişkili bir yapıdadır. Birçok araştırmacı Mürcie kavramının asıl anlamı üzerinden yola çıkarak,

²⁶⁴ Şehristânî, *el-Milel ve’n- Nihal*, 124.

²⁶⁵ Fığlalı, *İbadiye’nin Doğuşu ve Görüşleri*, 136.

²⁶⁶ Şehristânî, *el-Milel ve’n- Nihal*, 120-126.

²⁶⁷ Akoğlu, “Kebîre ve İman Bağlamında Hâricîlik-Mu’tezile İlişkisi”, 326.

farklı görüş ve tespitlerde bulunmuştur. “Mürciî” olarak isimlendirilen kimsenin bu isimle adlandırılması konusunda da farklı görüşler ileri sürülmüş, bununla birlikte dalciler, ircâ tabiri üzerinde durarak, Mürcie için “erteleme” manasına geldiği noktasında fikir birliğine varmışlardır.²⁶⁸ Bu konuda Şehristânî de Mürcie kavramını “İrcâ” olarak ele almış ve bu kavrama iki anlam yüklemiştir. Şehristânî’ye göre Mürcie kavramının türetildiği “ircâ” kelimesinin biri; tehir etmek geciktirmek, diğeri ise; ümit vermek anlamına gelen iki anlamı bulunmaktadır.²⁶⁹ İmam Mâtürîdî ise Mürcie’yi irca kavramıyla özdeşleştirip Mürcie’yi iki kısma ayırmıştır. Ona göre övgüye layık olan Mürcie; büyük günah işleyenler hakkındaki hükmü Allah’a havale ederek, onların cennetlik veya cehennemlik olduğuna hükmetmeyenler olarak tanımlamıştır. Yergiye müstahak olan Mürcie’yi de kula ait fiilleri Allah’a nispet etmesi bu konuda kula herhangi bir tesir tasarrufa yer vermeyen cebirci olarak tarif etmiştir.²⁷⁰

Bu tanımlardan anlaşılacağı üzere Mürcie; ameli, niyet ve inançtan sonraya bırakarak geciktirmiş olup, küfürle beraber taatın bir faydasının bulunmadığı gibi, imanla beraber masiyetin de zarar vermediği düşüncesinden dolayı bu isim ile anılmıştır.²⁷¹ Mâtürîdî ise Mürcie için şunları kaydetmektedir: “Hz. Ali ve Hz. Osman’ın durumlarını tehir eden ayrıca onların, iman ve küfürlerine şahitlik etmeyen kimselerdir.”²⁷² Mâtürîdî’nin bu görüşü, Mürcie mensuplarının, Hz. Osman dönemindeki siyasi karışıklıktan etkilendikleri ve bu doğrultuda hareket ettiklerini doğrulamaktadır. Ayrıca Nevbahtî,(öl.311/924) Mürcie için şunu kaydetmiştir: “Mürcie, Ehli Kible’nin tümünün zahirdeki imanları dolayısıyla mümin olduğunu iddia eden ve onların hepsi için Allah’tan mağfiret uman kimselerdir. Onlar herkesi dost edinirler.”²⁷³

Mürcie’nin ortaya çıkmasında en önemli etkenin mürtekib-i kebîre meselesi olduğu belirtilmektedir. Mürciî diye isimlendirilen bu kişiler, Hz. Osman’ın son yıllardaki halifeligi ve Hz. Ali’nin tutumlarından dolayı, bu iki halife hakkında yorum yapmayarak, bunların durumunu ahirete ertelemişlerdir. Onlar, bu görüşünden dolayı Ehli Sünnet âlimleri tarafından eleştiriye maruz kalsa da onların oluşumunu

²⁶⁸Mâtürîdî, *Kitâbü’t-Tevhîd*, 496.

²⁶⁹Şehristânî, *el-Milel ve’n-Nihal*, 129.

²⁷⁰Mâtürîdî, *Te’vilâtü’l Kur’ân*, 1/111-112.

²⁷¹Şehristânî, *el-Milel ve’n-Nihal*, 129.

²⁷²Mâtürîdî, *Kitâbü’t-Tevhîd*, 497.

²⁷³Ebû Sehl İsmâil b. Alî b. İshâk b. Ebî Sehl el-Fazl b. Nevbaht el-Bağdâdî en-Nevbahtî, *Kitab’u-Firaku’s-Şia* (İstanbul: Devlet Matbaası, 1931), 18.

hazırlayan en büyük etkenin, büyük günah işleyenlerin durumu hakkındaki görüşü olması ihtimal dâhilindedir. Mürciî olarak tanımlanan kişilerin, Hz. Osman'ın şehit edilmesinden sonra İslam âleminde ortaya çıkan karışıklıklardan etkilendikleri ve bu olaylar karşısında taraf tutmayarak, geri çekildikleri bilinmektedir. Nitekim Mürcie'nin ilk oluşumlarına bakıldığında ise; Hz. Osman'ın şehit edildiği dönemde Medine'de bulunmayan gaziler, Medine'ye dönünce Hz. Osman ve Hz. Ali ile taraftarları hakkında bir hüküm vermekten kaçınmışlardır. Bunlar hakkında verilecek hükmü Allah'a bırakmışlardır. Hz. Osman ve Hz. Ali hakkında verilecek kararı Allah'a bırakma yaklaşımı, Cemel ve Sıffin savaşlarına katılanlar hakkında da uygulanmış, ama o dönemde bu yaklaşımı benimseyenler için Mürcii²⁷⁴ tabiri kullanılmamıştır.

Mürcie'nin terim anlamına gelince, bu tabir etimolojik anlamından daha fazla tartışmalıdır. Bu tabir, yazardan yazara, mezhepten mezhebe, hatta asırdan asra farklı tanımlanmıştır. Mürcie ve İrcâ ile ilgili yapılan tanımlardan bazıları şunlardır:

- İrcâ; “Kesin bilgi olmayan bir hususta, zanla hüküm vermemek, bilinmeyen şeyin peşine düşmemektir.”²⁷⁵
- İrcâ; Amelleri imandan veya inançtan sonraya bırakmaktır.²⁷⁶
- İrcâ; “Ali(R.A)'ı,(hilafet sıralamasında) birinciden dördüncü sıraya bırakmak demektir.”²⁷⁷
- Mürcie, “Hâricîler'in en aşırı muhalifleridir. Çünkü onlar, devlete itaate önem verip dünyadaki idarecilerin tavırlarına pek aldırmayan bir mezheptir. Mürcie ismi bu tutuma delalet eder.”²⁷⁸
- İrcâ, “Helal, haram ve bizden önceki ümmetler hakkında bilmediğin konularda soru soranlar için en güzelini Allah bilir demektir.”²⁷⁹

Mürcie ve irca tabirleri hakkında yapılan bu tanımlar, mezhebin teşekkülünden sonra, büyük bir kısmı da muhalifleri tarafından yapılmış olduğundan zaman ve mekân açısından tutarlı ve gerçekliğinin anlaşılması açısından oldukça zordur.²⁸⁰ Mürcie mezhebini, yapılan bu ircâ tanımlamalarından ayrı olarak ele

²⁷⁴ Zehra, *Mezhepler Tarihi*, 148-150.

²⁷⁵ Ebû Hanîfe, *Kitabu'l Âlim ve'l Muteallim*, 78.

²⁷⁶ Şehristânî, *el-Milel ve'n- Nihal*, 129-132.

²⁷⁷ Kutlu, *Türklerin İslamlaşma Sürecinde Mürcie ve Tesirleri*, 49-52.

²⁷⁸ Watt, *İslam Düşüncesinin Teşekkül Devri*, 147.

²⁷⁹ Ebû Hanîfe, *Kitabu'l Âlim ve'l Muteallim*, 75.

²⁸⁰ Kutlu, *Türklerin İslamlaşma Sürecinde Mürcie ve Tesirleri*, 52.

almak daha faydalı olacaktır. Nitekim Sönmez Kutlu'ya göre Mürcie; “Allah dilerse onları cezalandırır, dilerse affeder”²⁸¹ ayetini delil olarak göstererek, Mürcie'nin siyasi ve dini bir temele dayandırılması gerektiğini savunmuştur.²⁸² Mürcie'nin, siyasi ve dini hareket olarak teşekkül tarihini, hemen hemen bütün Şîî, Mu'tezilî tarihçiler ve bazı Tarihi kaynaklar, Hz. Osman'ın ölümü üzerine, Hanbelî dokümanlardaki bazı rivayetler ise, Abdurrahman b. Muhammed b. el-Eş'as isyanının sonrasında, yani 82/701 tarihi sonrasında başlatmaktadır.²⁸³ Bu itibarla Mürcie mezhebinin sadece ircâ kavramıyla açıklamak gerçekten doğru bir tanımlama olmamaktadır. Çünkü bir mezhebi sadece bir kavramdan yola çıkarak o kavramın içine hapsetmek, o mezhebe yapılmış bir haksızlıktır. Ayrıca Mürcie mezhebi, sadece ircâ kavramıyla özdeşleşecek ise bu kavramın tarihsel bir açıdan ele alınması gerekmektedir. Bu açıdan değerlendirildiğinde ‘İrcâ’ tabirinin; Hz. Ali ve Hz. Osman'ın durumu, Cemel ve Sıffin'de savaşan Müslümanların durumu ve bu olaylara bir şekilde karışanların durumu hakkında herhangi bir görüş belirtmeyerek, tarafsız kalan insanlar için kullanıldığı görülmektedir. Kuşkusuz ele alınan tabiri sadece bu tarihe ve yaşanan olaylara hapsederek daraltmak, Mürcie mezhebinin anlaşılmasını zorlaştıracaktır.

Mürcie'nin daha iyi anlaşılması için ircâ kavramının ortaya atılmasından önceki tarihlere ve olayların seyrine göre daha sonraki zamanların değerlendirilmesi daha verimli olacaktır. İlk başlarda“erteleyenler” için kullanılan bu kavram daha sonraki dönemlerde mürtekib-i kebîre için kullanılmış ve bu çerçevede daha çok zikredilmiştir. Ebu Hanife de ircâ için daha farklı bir görüş kaydederek, ircâ kavramının aslına değinmiştir. Ebu Hanife, ircâ kavramının aslının meleklerden geldiğini savunmuştur. Ona göre, bu konuda Allah, meleklerle isimlerin delalet ettiği eşyayı göstererek: “Bana bunların isimlerini haber verin”²⁸⁴ buyurmuştur. Melekler hatadan ve ilimsiz olarak söz söyleyerek dalâlete düşmekten korkup duraklayarak: “Seni tenzih ederiz, senin öğrettiğinden başka bir bilgimiz yoktur”²⁸⁵ diyerek susmuşlardır. Böylece onlar, bilmediği şeyi soran, sorduğu konuda aldırmayıp konuşan, isabet etmezse hatalı, isabet ederse ilimsiz ve cahilce söylediği için

²⁸¹et-Tevbe, 9/106.

²⁸² Kutlu, *Türklerin İslamlaşma Sürecinde Mürcie ve Tesirleri*, 53.

²⁸³ Kutlu, *Türklerin İslamlaşma Sürecinde Mürcie ve Tesirleri*, 75.

²⁸⁴el-Bakara, 2/31.

²⁸⁵el-Bakara, 2/32.

övlmeyen kimse gibi bid'at işlememişlerdir.²⁸⁶ Ebu Hanife'nin bu konuda melekleri örnek göstererek, meleklerin bilmedikleri bir konuda Allah'a teslim olmalarını ilk ırcâ olarak tanımlaması, daha sonraki dönemlerde de Mürcie mezhebine delil olduğu görülmüştür.

Mürcie tabiri, sistematik olarak ilk defa hicri 60'lı yılların başından itibaren Hz. Osman ve Hz. Ali dâhil, büyük günah işleyen herkesin durumunu, onları mümin kabul ederek imanlı veya kâfir olduklarını tartışmadan Allah'a ırcâ eden ve onların cennetlik veya cehennemlik oldukları konusunda fikir beyan etmeyen kimseler için kullanılmaya başlanmıştır.²⁸⁷ Bu tanımlamalardan sonraki dönemlerde Mürcie tabiri, ırcâ fikrini kabul eden kişiler için dile getirilmiş ve Mürcii olarak nitelenen bu insanlar, çoğu zaman olumsuz eleştirilere maruz kalmışlardır. İrcâ tabirini benimseyip kişinin son durumunu yani mürtekib-i kebîrenin ne olacağı, akıbetinin nasıl olacağını Allah'a bırakanlar, ilk başlarda ayetleri delil göstererek yanlış karar vermekten kendilerini alıkoymuşlardır. İtikadi bir yol benimseyen, Mürcie olarak isimlendirilecek olan bu insanlar, daha sonraki dönemlerde siyasi manevralara sürüklenmişlerdir. Nitekim onların, ameli imandan bir parça olarak görmemesi siyasi olarak birçok iktidarın işine yaramıştır. Bu yönüyle Mürcie, dini bir yapılanma içerisinde olsa da siyasi ve kelami olarak değerlendirilmesi gerekmektedir.

Mürcie'ye yapılan tanımlamalar ve tespitler, onların birçok kişi tarafından benimsenmediği anlamına gelmektedir. Mürcie'nin kabul görmemesinin nedenleri arasında; ilk olarak, Hz. Peygamberin onlar hakkında söylemiş olduğu hadis gelmektedir. Nitekim Hz. Peygamber: "Ümmetimden Kaderiyye ve Mürcie olan iki zümreye şefa'atim ulaşmaz"²⁸⁸ hadisinden yola çıkarak birçok Müslüman tarafından eleştirilmiştir. Bu hadisin zayıf olduğu ve güvenilir olmadığı ise tartışma konusu olmuştur. Asıl olarak ele alınan konu bakımından bu hadisin zayıflığı veya sahililiğinden çok Hz. Peygamberin bunu hangi görüşteki insanlar için söylediğidir. Mâtürîdî, Hz. Peygamberin bu hadisteki Mürcie tabirini, Cebriyye için kullandığını kaydetmektedir.²⁸⁹ Mürcie'nin İslam uleması tarafından benimsenmemesinin bir diğer nedeni de onların, kişinin dini hayatıyla ilgili olarak fiil işlerken durumu

²⁸⁶Ebü Hanîfe, *Kitabu'l Âlim ve'l Muteallim*, 30.

²⁸⁷ Kutlu, *Türklerin İslamlaşma Sürecinde Mürcie ve Tesirleri*, 54.

²⁸⁸Sûyutî, el- Leâli'l- masnûa, 1/ 262.

²⁸⁹Mâtürîdî, *Kitâbü't-Tevhîd*, 731.

hakkında kararlılık göstermeyip duraksamaları²⁹⁰ ve bu konuda sessiz durmaları olmuştur. Yani onların, cumhur tarafından kabul görmemeleri, pasif bir tavır sergilemelerinden kaynaklanmaktadır. Bu konuda birçok araştırmacı Mürcie mezhebini farklı gruplara ayırmıştır. Söz gelimi M.Watt; Mürcie'yi ikiye ayırmıştır. Ona göre; Mürcie, sünnete uyan ve bid'atlere uyan olmak üzere iki kısma ayrılabilir. Sünnete uyan Mürcie, iman ve büyük günah konusunda Ehl-i sünnetle aynı görüştedir. Bid'atlere uyan Mürcie ise imanla birlikte günahın bir zarar vermediği görüşündedir.²⁹¹ Bu adlandırmaların en önemlileri ve Mürcie'nin sınıflandırılmasını içeren gruplamayı yapan ise Şehristânî'dir. Ona göre Mürcie; Kaderi Mürcie, Cebirci Mürcie ve Halis Mürcie²⁹² olmak üzere üçe ayrılmaktadır.

Mürcie'nin adlandırılmasına ve bu isimle anılmasının nedenlerine değinildikten sonra, ilerleyen sayfalarda bu mezhebin ilk teşekkül dönemine ve mürtekib-i kebîre ile ilişkisine yer verilecektir. Mürtekib-i kebîre meselesinin Mürcie açısından öneminin daha iyi anlaşılması için Mürcie fırkalarının bu konudaki görüşlerine yer verilmesi konunun anlaşılması açısından verimli olacaktır.

2.2.1. Mürcie'nin Mürtekib-i Kebîre Görüşü

Büyük günah işleyeninin durumu, Hz. Osman'ın öldürülmesini takip eden Cemel ve Sıffin savaşlarından sonra, Hâricîler'in, Hz. Osman'ı, Hz. Ali'yi, hakemleri, Muaviye'yi ve taraftarlarını tekfir etmeleri ve zalim imama karşı ayaklanmayı vacip görmeleri²⁹³ yüzünden tartışılmaya açılmış bir meseledir. Mürcie mensupları, imanın amel olmaksızın sadece söz olduğunu iddia etmiş ve küfürle beraber taatın bir faydası bulunmadığı gibi, imanla beraber masiyetin de zarar vermediği düşüncesinde ittifak etmişlerdir.²⁹⁴ Mürcie, kebire sahibinin dünyada iken cennetlik veya cehennemlik olduğu hakkında herhangi bir hüküm verilemeyeceği için, onun hükmünü kıyamet gününe bırakmanın daha mantıklı olacağını da savunmuştur.²⁹⁵ Ayrıca büyük günah işleyen kişinin durumunu ertelemiş, kendilerini bu konuda hüküm vermekten alıkoyarak, mürtekib-i kebîreyi, Allah'ın rahmeti ve adaletine bırakmışlardır. Kısacası Mürcie, sorumluluktan kaçıp kendilerini bu

²⁹⁰Mâtürîdî, *Kitâbü't-Tevhîd*, 731-732.

²⁹¹Watt, *İslam Düşüncesinin Teşekkül Devri*, 129.

²⁹²Şehristânî, *el-Milel ve'n-Nihal*, 129.

²⁹³Eş'arî, *Makâlâtü'l-İslâmiyyîn*, 54-55.

²⁹⁴Şehristânî, *el-Milel ve'n-Nihal*, 129.

²⁹⁵Şehristânî, *el-Milel ve'n-Nihal*, 129.

konuda hüküm vermekten sakındırmıştır. Bunların yanında Ebu Ali el Cübbai, Makalat’ında; Mürcie, “Allah Teâlâ’nın tövbe etmeyen kimseyi bağışlayacağını iddia edip, bu hiç tevili götürmeyecek muhkem, hükme bağlanmış, açık ve vazih ayetleri reddetmiş ve sanki uzak bir yerden sesleniliyor gibi va’idi ertelemişlerdir” görüşünü kaydetmiştir.²⁹⁶ Bu konuda Mürcie fırkalarının mürtekib-i kebîre hakkında görüşleri ise oldukça birbirlerine benzerlik arz etmektedir.

Mürcie’nin Yunusiyye fırkasına göre; İblis, Allah’ın vahdaniyetini yani bir olduğunu biliyordu, fakat Allah’a karşı kibir ve büyüklmesi sebebiyle kâfir olmuştur. “O, yüz çevirdi, büyüklük tasladı ve böylece kâfirlerden oldu”²⁹⁷ ayetinin ifadesine göre kalbinde Allah’a itaat, halis ve kesin bir şekilde muhabbet yerleşmiş olan kimse, bir masiyet işleyerek Allah’a muhalefet etmez. Eğer ondan bir masiyet sudur ederse, kesin inancı ve samimiyeti sebebiyle bu durum ona zarar vermez. Bundan dolayı mümin, cennete ameli ve taatı ile değil, ancak ihlâs ve Allah’a olan sevgisiyle girmektedir.²⁹⁸ Mürcie âlimlerinden Bîşr b. Gıyas el Merisi’de mürtekib-i kebîre konusunda; “büyük günah işleyenler ateşe girdiklerinde, günahlarınca azap gördükten sonra oradan çıkacaklardır, ebedi kalmak muhaldır ve adalete uygun değildir”²⁹⁹ dediği rivayet edilmiştir. Mürcie’nin Ubeydiyye fırkası ise bu konuda; “şirkten daha küçük olan günahların mutlaka affedileceği, kulun tevhit üzere öldüğünde ise işlediği günahlar ve kötülükler kendisine zarar vermediği”³⁰⁰ görüşünü kaydetmişlerdir. Ubeyd’in bu konudaki görüşlerine bakıldığında, onun büyük günahları hafife aldığı ortaya çıkmaktadır.

Gassan el Kûfi’nin kurucusu olduğu Gassaniyye fırkası da mürtekib-i kebîre konusunda tefrit noktasına varır derecede görüşler dile getirmiştir. Gassan’ın ihtiva ettiği görüşlere göre; imanın artıp, eksilmeyeceği ve amelin, imana zarar vermediği, görüşünde olduğu görülmektedir. “Hatta bir kimse Allah’ın Kâbe’de haccı farz kıldığını biliyorum, fakat Kâbe’nin nerede olduğunu bilmiyorum, belki de Hindistan’dadır derse bu kimse için de mümin denilmesi gerektiği savunmuştur.”³⁰¹ Gassan’ın bu görüşünün altında yatan niyet ve düşüncenin ne olduğu tam bilinmese

²⁹⁶ Ebû Ali Muhammed b. Abdilvehhâb b. Sellâm Cübbâî, *Kitabul Makalat- İtikadi Mezheplere Yönelik Klasik Bir Eleştiri*, çev. Yusuf Arıkaner, Özkan Şimşek (İstanbul: Endülüs Yayınları, 2019), 55.

²⁹⁷ el-Bakara 2/34.

²⁹⁸ Şehristânî, *el-Milel ve’n- Nihal*, 130.

²⁹⁹ Eş’arî, *Makâlâtü’l-İslâmiyyîn*, 149.

³⁰⁰ Şehristânî, *el-Milel ve’n- Nihal*, 130.

³⁰¹ Şehristânî, *el-Milel ve’n- Nihal*, 130.

de onun bu görüşünde Hâricî zihniyete karşı siyasi bir tavır sergilediği anlaşılmaktadır.

Mürcie'nin mürtekib-i kebîre görüşlerinde, tefrit noktasına varmalarının nedenleri arasında, onların, psikolojik olarak Hâricîler karşısında haklı bir duruş sergilemek istemelerinden kaynaklandığı görülmektedir. Mürcie'nin Sevbaniyye fırkası bu konuda; Allah, kıyamet günü herhangi büyük günah işleyen birini affederse, onun durumunda olan her âsi mümini affedeceği, eğer birini cehennemden çıkarırsa, onun durumunda olan herkesi çıkaracağı, görüşlerini kaydederek fikir beyan etmişlerdir.³⁰² Bu fırka, mürtekib-i kebîre hakkında, diğer Mürcie fırkalarından farklı bir görüş belirterek, Allah'ın adaletine sığınmıştır. Mürcie'nin Tumeniyye ve Salihîyye fırkaları da mürtekib-i kebîre konusunda diğer fırkalara benzer görüşlere sahiptir. Ayrıca nakledildiğine göre ileri gelen Mürcie bilginleri: "Hasan b. Muhammed b. Ebi Talib, Said b. Cubeyr, Talk b. Habib, Amr b. Mürre, Muharib b. Ziyad, Mukatil b. Süleyman, Zerr, Hammad b. Ebi Süleyman, Ebu Hanife, Ebu Yusuf, Muhammed b. Cafer'dir."³⁰³ Bütün bu âlimler, büyük günah işleyenleri işledikleri kebire sebebiyle tekfir etmemişlerdir. Bu doğrultuda Hâricîler ve Kaderiyye'nin aksine, cehennemde ebedi kalmayacaklarına hükmetmişlerdir.³⁰⁴

Mürcie mezhebinin mürtekib-i kebîre konusunda genel açıklaması şu şekildedir; Allah büyük günah işleyen mümini dilerse azap eder, dilerse affeder, küfürle birlikte iyilikler fayda vermediği gibi imanla birlikte günahla zarar vermez. Bu fikrin, Vasıl tarafından el menzile beyne'l- menzileteyn fikri ortaya atılınca kadar ümmet arasında genel dini akımın görüşü olduğu anlaşılmaktadır.³⁰⁵ Ayrıca Mürcie, büyük günah işleyen imanlı Müslümanlar için mümin tabirini kullanırken, aynı zamanda bu kişiler için "fâsık" tabirini de kullanmıştır.³⁰⁶ Bütün bunlara ek olarak birçok araştırmacı, Ebu Hanife'nin sahip olduğu düşünce ve ortaya koyduğu tavırlarıyla Mürcîî olarak nitelenmesini uygun görmüşlerdir. Ebu Hanife'nin iman-amel konusundaki düşüncelerine bakarak, onun Mürcîi olduğunu söylemek doğru bir yaklaşım olmamaktadır. Fakat Mürtekib-i kebîre konusunda, Ebu Hanife, Mürcie'ye yakın görüşler kaydetmiştir. Ebu Hanife, bu konuda; "Allah'ın şirk haricinde mutlaka cezalandıracağı günahlar hakkında bir şey bilmiyorum. Ehli kıbleden

³⁰²Şehristânî, *el-Milel ve'n- Nihal*, 131.

³⁰³Şehristânî, *el-Milel ve'n- Nihal*, 133.

³⁰⁴Şehristânî, *el-Milel ve'n- Nihal*, 133.

³⁰⁵ Kutlu, *Türklerin İslamlaşma Sürecinde Mürcie ve Tesirleri*, 139.

³⁰⁶Eş'arî, *Makâlâtü'l-İslâmiyyîn*, 152.

günahkâr olanların herhangi biri için şirkten başka işlediği günahlar hususunda, Allah onu mutlaka cezalandıracaktır, şeklinde şهادette bulunmam. Bildiğim şudur ki günahların bir kısmının affedileceğidir.”³⁰⁷ Bu görüşler doğrultusunda Ebu Hanife, bu konu hakkında bilgi sahibi olmadığını ve kişinin affedilip edilmeyeceğini Allah’a bırakılması gerektiğini savunmuştur. Bu itibarla söz konusu görüşlerinden dolayı Ebu Hanife Mürciî olarak nitelenmiştir.

Mürcie’yi mürtekib-i kebîre konusundaki görüşlerinden yola çıkarak bu isimlendirmeyi alması veya mezhebin şekillenmesi açısından böyle bir bakış açısına sahip olmasında dayandığı temel kaynaklar da etkili olmaktadır. Nitekim Mürcie açısından Nisa süresinde geçen şu ayet; “Allah şüphesiz kendisine şirk koşulmasını affetmez. Bundan başkasını dilediğini bağışlar”³⁰⁸ ahkâm konusu olan mürtekib-i kebîre görüşlerine dayanak olmuştur. Mürcie’nin bu ayet dışında çokça dile getirdiği ve mürtekib-i kebîre görüşlerine dayanak olduğu bazı ayetlerde bulunmaktadır. Nitekim “Ey inananlar, Allah’a yürekten tövbe edin. Umulur ki Rabbiniz, sizin kötülüklerinizi örter ve Allah’ın, peygamberi ve onunla beraber iman edenleri utandırmayacağı günde, sizi altlarından ırmaklar akan cennetlere sokar...”³⁰⁹ Ve “Eğer inananlardan iki grup savaşılırsa onların arasını düzeltin; şayet biri ötekine saldırırsa, Allah’ın buyruğuna dönünceye kadar saldıran tarafla savaşın, dönerse artık adaletle onların arasını düzeltin ve adil olun, Allah adaletli davrananları sever”³¹⁰ bu ayetler onların nasıl bir yol izlemesine katkıda bulunmuştur. Bu ayetler birbiri ile savaşan grupları, Allah’ın tekfir etmediğini ve Müslümanların günah işlediğinde, tövbe etmesi gerektiğini vurguladığından Mürcie, bu ayetleri muhaliflerine karşı delil olarak sunmaktan geri kalmamıştır.

Mürcie’nin mürtekib-i kebîre bağlamında irca görüşünün temelinde yatan etkenlerden biri de Mâverâünnehir ve Fas gibi bölgelerde yaşayan İslam diniyle yeni tanışmış toplulukları, İslam ümmetinin birer vatandaşı olduklarını göstermek ve onları ötekileştirici tavırlara karşı kucaklamak fikri olmuştur.³¹¹ Nitekim yeni Müslüman olmuş bu insanlar, İslam’ın emrettiği hayatı tam olarak anlayıp benimseyemediklerinden Mürcie’nin iman-amel kavramlarına getirmiş olduğu yorum, onlar için İslam-mümin sınıflamasından, hiyerarşisinden kurtulmak anlamına

³⁰⁷ Ebû Hanîfe, *Kitabu’l Âlim ve’l Muteallim*, 22.

³⁰⁸ en-Nisâ, 4/48.

³⁰⁹ et-Tahrîm, 8/66.

³¹⁰ el-Hucurât, 49/9.

³¹¹ Yunus Eraslan, “Klasik Kelam İlminde İmanın Sosyal Boyutu”, 78-79.

gelmektedir. Bu itibarla meseleye içtimai yönden ve ameli imanın bir sonucu olarak gören Mevali eksenli Mürcie görüşü, kapsamlı bir iman tanımıyla yeni Müslüman olmuş bölgeleri de içine alan geniş bir kitleye hitap etmiştir.³¹²

Mürcie taraftarlarını eleştiren ve onlardan farklı görüşlere sahip olan Hariciler, Mu'tezile taraftarları ve genel olarak Arap eksenli düşünen gruplar, iman-amel konusundan yola çıkarak Mevali olan halka karşı ötekileştirme politikasını benimsemişlerdir. Bu gruplara Ashâbu'l-hadîsi de ekleyecek olursak; yeni Müslüman olup, amel ve ibadet noktasında eksikleri olan fertleri ve grupları ötekileştirerek, İslam toplumunun bir üyesi olarak görmemişlerdir.³¹³ Bu itibarla mevali eksenli din anlayışında tasdik ve ikrarı yerine getiren herkes eşit kabul edilip, İslam ümmetinin bir üyesi olarak kabul edilmiştir.³¹⁴ Buna ek olarak Arap kökenli yani ameli imana dâhil eden gruplar nezdinde ise amel olmadan kişinin İslam toplumunun üyesi olmayacağı ve benimsedikleri birlik kimliğine sahip olunamayacağı görüşü hâkim olmuştur.

Genel olarak Mürcie, günah işlememiş veya ölmeden önce tövbe etmesi sonucu günahları affedilmiş bir mümin için cennetlik, küfür üzere ölen birisi için cehennemlik olduğuna şahitlik edilebilir görüşünde ittifak etmişlerdir.³¹⁵ Bu olaydan farklı olarak büyük günah işleyen bir mümine gelince, onun cezalandırılması veya mükâfatlandırılması ile ilgili verilecek karar, Allah'a bırakılır. Allah dilerse affeder, dilerse azap eder. Bu görüş daha sonraları Ehl-i Sünnet'in bütün çevrelerince temel bir esas olarak benimsenmiştir.³¹⁶ Mürcie'nin mürtekib-i kebîre meselesi hakkındaki görüşlerine yer verildikten sonra, bu meselenin, onların ortaya çıkmasında etkili olan tarafları üzerinde durulacaktır.

2.2.2 Mürcie Mezhebinin Teşekkülünde Mürtekib-i Kebîrenin Etkisi

Mürcie mezhebinin ilk teşekkülüne bakıldığında, benimsemiş olduğu tavır ve sahip olduğu düşünce yapısı ile çok az kişiyi temsil ettiği görülmektedir. Bu görüşü temsil edenler, her ne kadar dini bir bakış açısı ile olayları değerlendirse de netice itibarıyla siyasi bir yol benimsedikleri de aşîkârdır. Nitekim Muaviye'nin

³¹² Yunus Erşlan, "Klasik Kelam İminde İmanın Sosyal Boyutu", 82.

³¹³ Yunus Erşlan, "Klasik Kelam İminde İmanın Sosyal Boyutu", 80.

³¹⁴ Yunus Erşlan, "Klasik Kelam İminde İmanın Sosyal Boyutu", 87.

³¹⁵ Eş'arî, *Makâlâtü'l-İslâmiyyîn*, 227-228.

³¹⁶ Kutlu, *Türklerin İslamlaşma Sürecinde Mürcie ve Tesirleri*, 153.

başlatmış olduğu, Hz. Ali'yi lanetleme ve Hz. Osman'ı övme kampanyası, Haşimi olsun veya olmasın pek çok kimsenin tepki göstermesi sonucu, Hz. Ali ve Hz. Osman hakkında ircâ fikrini benimsemek, hicri birinci asrın ortalarından itibaren, bizatihi siyasi bir tavrın işareti haline gelmiştir.³¹⁷ İnsanların bu konuda fikir birliğine varması ve Mürcie'nin birçok kişi tarafından benimsenip taraftar bulması, onların böyle bir siyasi zemine sahip olmalarından kaynaklanmaktadır. Siyasi ve dini bir tavır içinde oldukları için Mürcie mezhebi ve taraftarları, Emevi ailesi, Şiiler, Hâricîler, Mu'tezile ve birçok sahabi tarafından eleştirilmişlerdir. Bu itibarla Mürcie'nin teşekkülünü, Hz. Ali ve Hz. Osman'ın durumlarının Allah'a ircâ edilmesi fikrinin, büyük günah işleyenler için uygulamaya konularak, Kible Ehli'nden hiç kimsenin tekfir edilemeyeceği, ayrıca cennetlik veya cehennemlik olduğuna hüküm verilemeyeceği şeklinde, genelleştirilmesiyle başlamıştır.³¹⁸

Hz. Osman'ın vefatından sonra meydana gelen fitnelerden etkilenen Hâricî zihniyetinde olan kişiler, kendileri gibi düşünmeyen Müslümanları kolay bir şekilde tekfir etmişlerdir. Ayrıca mürtekib-i kebîrenin cehennemlik olduğunu savunmaları ve bu konuda çok katı bir tutum benimsemeleri ortalığı oldukça karıştırmıştır. Böyle bir ortamda, Hâricî zihniyete ve Hz. Ali'ye aşırı bağlanan kişilere karşı, bir duruş sergilemek zorunda olan insanlar, daha sonra Mürcie olarak adlandırılmışlardır.³¹⁹ Bu itibarla Mürcie, tarafsız bir bakış açısıyla incelendiğinde, ilk başta sergilemiş oldukları düşüncelerde ne kadar haklı oldukları ortaya çıkmaktadır. İlk ircâ fikirlerini savunanlar, davalarında ne kadar haklı olsalar da daha sonra onların isimlerini kullanarak, ircâ fikrini suiistimal edenler de olmuştur. Mürcie, ilk teşekkülünden sonra, oldukça taraftar bulmuş ve fikirleri birçok ülkeye yayılmıştır.

Mezhep, doğuşundan kısa bir süre sonra Medine, Mekke, Basra, Kûfe, Şam gibi birçok İslam ülkesinde taraftar bulmuştur.³²⁰ İlkesi, tarafsızlık olarak ortaya çıkan Mürcie'nin, kısa sürede bu kadar taraftar bulması oldukça şaşırtıcıdır. Ayrıca ircâ fikrinin daha fazla insana ulaşması, bu düşünceye eklemelerin ve çıkarmaların daha çok olmasına neden olmaktadır. Nitekim Mürcîî fikrini benimseyenler arasında söz konusu edilen konu gerçekleşmiş, bazı insanlar ortaya çıkararak; büyük günah işleyen kimse hakkında ileri giderek, iman bulunduğu sürece, günahın hiçbir

³¹⁷ Watt, *İslam düşüncesinin Teşekkül Devri*, 155.

³¹⁸ Eş'arî, *Makâlâtü'l-İslâmiyyin*, 223-224.

³¹⁹ Kutlu, *Türklerin İslamlaşma Sürecinde Mürcie ve Tesirleri*, 115.

³²⁰ Kutlu, *Türklerin İslamlaşma Sürecinde Mürcie ve Tesirleri*, 115.

zararının olmayacağına hükmetmişlerdir.³²¹ Buna benzer düşünce de olan insanlar, iman-amel konusunda daha da ileri giderek, iman; ikrar, tasdik, itikat ve bilgiden ibarettir. Bunların bulunmasıyla birlikte, günahların hiçbir zararı olmayıp, imanın amelden tamamen farklı olduklarını kaydetmişlerdir.³²² Mürcie hakkında ortaya çıkan böyle görüşler, mezhebin yanlış anlaşılmasına ve çokça eleştiri almasına neden olmuştur.

İlk başlarda halis bir niyet ile ircâ fikrini savunan ve mürtekb-i kebîrenin tekfir edilemeyeceği konusunda, Hâricîler karşısında bir tavır alan kişilerden oluşan Mürcie, daha sonra başkaları tarafından tekfir edilebilir dereceye ulaşan fikirlere sahip olmuştur. Mürcie'nin böyle eleştiriye maruz kalması ve kendileri hakkında bu kadar ihtilafın olması, onların sağlam kaynaklara sahip olmadıklarını göstermektedir. Bir mezhebin sistemleşmesini sağlayan en önemli etkenlerin başında; mezhebin görüşlerinin yer aldığı özgün bir kitap ve o mezhebin kurucusunun olması gibi unsurlar gelmektedir. Mürcie mezhebi incelendiğinde ise, mezhebin kurucusunun kim olduğu ve hangi kitaptan faydalandıkları bilgisine ulaşmanın oldukça zor olduğu görülmektedir. Hal böyle olunca bu mezhep hakkında yalan yanlış, taraflı tarafsız birçok detaya rastlamak mümkün olmaktadır. Bunların yanı sıra onların, sistemleşmesinde en büyük paya sahip olan Hasan b. Muhammed ve bu konuda yazmış olduğu Kitabü'l- İrcâ adlı kitabı akla gelmektedir.³²³ Bu kitap Mürcie mezhebi için temel bir kitap sayılmasa da mezhebin daha iyi anlaşılması açısından oldukça önemlidir.

Mürcie mezhebinin ne zaman ortaya çıktığı konusunda, tarihi bir veriye ulaşmak oldukça zordur. Her ne kadar Mürcie'nin ilk nüvelerinin, Hz. Osman'ın şahadetinden sonra ortaya çıkan olaylara dayandırılması mümkün olsa da onlar hakkında kesin bir tarih söylemek imkânsızdır. "Mürcie, Hâricî fikirleri benimsemeyen Müslümanlara, kâfir muamelesi yaparak onların mallarını ve kanlarını helal görme şeklindeki Hâricî zihniyet karşısında, iman ve amel konusunda kendisine has görüşler ileri sürerek bu zihniyete karşı gelen ilk fırka olma özelliğine sahip olarak ortaya çıkmıştır."³²⁴ Bu konuda yapılan araştırmalar incelendiğinde, Mürcie'nin ortaya çıkmasında iki temel etkenin etkili olduğu görülmektedir. Bu

³²¹ Zehra, *Mezhepler Tarihi*, 1308.

³²² Zehra, *Mezhepler Tarihi*, 1309.

³²³ Ebü'l-Ferec Muhammed b. Ebî Yakub İshak b. Muhammed b. en-Nedîm, *el-Fihrist*, çev. Ramazan Şeşen (İstanbul: Türkiye Yazma Eserler Kurumu Başkanlığı Yayınları, 2019), 525-530.

³²⁴ Kutlu, *Türklerin İslamlaşma Sürecinde Mürcie ve Tesirleri*, 136.

etkenlerden ilki, Hz. Osman ve Hz. Ali hakkında verilecek hükme karışmayarak, bu konuda yorumdan kaçarak sonucunu ahirete, Allah'a bırakmaktır. İkinci etken ise; büyük günah işleyenlerin durumunun nasıl olacağı, cennete mi yoksa cehenneme mi gidecekleri hakkında, hüküm vermeyerek sonucu Allah'a bırakmaları olmuştur.

Mürctie gibi büyük bir mezhebin oluşmasında en büyük etken, büyük günah işleyenlerin akıbetinin nasıl olması gerektiği olmuştur. Mürtekib-i kebîre olarak tanımlanan bu mesele, Müslümanlar arasında tartışma konusu olmuştur. Tartışılan bu mesele, her ne kadar dini (itikadi) bir yapıya sahip olsa da insanların benimsemiş oldukları tavır ve bu konu bağlamında ayrışmaları, bu meselenin siyasi bir zemin teşkil ettiğini göstermektedir. Sonuç olarak Mürctie'nin ilk yapılanmalarına bakıldığında, onların ortak noktaları olan konular, genellikle mürtekib-i kebîre konusu, iman-amel ilişkisi ve bir Müslüman'ın bu konuda tekfir edilip edilmemesi olmuştur. Bu düşünceler etrafında kümelenen, daha çok taraftar bulabilen Mürctie, kimi mezhep tarafından oldukça sert eleştirilere maruz kalırken, kimi fırkalar tarafından da desteklenmiştir. Teşekkülünü tamamlayan Mürctie, mezhebin sistemleşmesinde önemli katkılar sağlayan birçok fırkalara ayrılmıştır.

Halis Mürctie olarak bilinen bu fırkalar incelendiğinde; ilk olarak Yunus bin Avn en Nümeiri'nin kurucusu olduğu Yunusiyye fırkası gelmektedir. Daha sonra mezhebin sistemleşmesinde büyük pay sahibi olan, Ubeyd el Mükteb'in görüşleri etrafında toplanan Ubeydiyye fırkası gelmektedir. Gassan el Kufi'nin başında bulunduğu Gassaniyye, Ebu Sevban'ın kurucusu olduğu Sevbaniyye, Ebu Muaz et Tümen'in de mensubu olduğu Tumeniyye ve son olarak Salih bin Ömer etrafında toplanan Salihîyye grupları da Mürctie'nin en önemli fırkalarındandır.³²⁵ Mürtekib-i kebîrenin Mürctie'nin ortaya çıkmasındaki etkisi değerlendirildikten sonra, bu konunun Mürctie taraftarlarında psikolojik olarak etkisi üzerinde durulacaktır.

2.2.3. Mürctie'de Mürtekib-i Kebîre Etkisinin Psikolojik Yansımaları

İslam düşüncesinde ortaya çıkan siyasi ve itikadi birçok fırkanın ilk uzantıları Hz. Osman'ın son zamanları ve onun ölümüyle meydana gelen fitnelere kadar dayanmaktadır. Mürctie mezhebinin de asıl çekirdeği Hz. Osman zamanına dayanmaktadır. Fitnelerin çoğaldığı böyle bir dönemde sahabilerden bir kısmı susmayı tercih etmiş ve Müslümanlar arasında meydana gelen ve onların

³²⁵Şehristânî, *el-Milel ve'n- Nihal*, 130-133.

bölünmelerine neden olan bu fitneye katılmamayı daha uygun bulmuşlardır.³²⁶ Nitekim sahabeden bazıları, Hz. Peygamberin; “Yakında büyük fitneler olacak, o fitnelerde oturanlar ayaktakilerden, ayaktakiler yürüyenlerden, yürüyenler koşanlardan, daha hayırlı olacaktır. Kim o fitne içinde bulunmuş olursa, ondan uzak dursun. O zaman bir iltica yeri, sığınacak mekân bulursa ona sığınsın”³²⁷ hadisini hatırlayarak kendilerini böyle durumlardan uzak tutarak bu fitnelere bulaşmak istememişlerdir. Meydana gelen olaylar karşısında tarafsız kalan ve sessizliği tercih eden sahabilerin dayandıkları ve benimsemiş oldukları düşünce yapısı, böyle davranmalarının daha hayırlı olduğu kanaatine neden olmuştur. Nitekim sözü edilen bu kişiler, ayetleri ve hadisleri herkesten daha çok bilen ve anlayan kişilerdi. Ayrıca Hz. Peygamberin hayat tecrübesinden faydalanan sahabe, hangi kararı vereceklerini, vicdanlarından çok delillere dayanarak hareket etmişlerdir. Bu itibarla söz edilen sahabe, tarafsız kaldıkları için, ilk Mürciî mensupları olarak nitelendirilmişlerdir.

Hz. Osman’ın şehit edilmesinden sonra Medine’ye dönen ve “Şüpheciler”(Şükkâk) olarak bilinen gaziler, Medine’deki karışıklığı gördüklerinde çok şaşırılmışlardır. Meydan gelen bu karışıklık sonucunda gaziler, Hz. Osman ve Hz. Ali hakkında;“Biz onların hiçbirinden nefret etmez ve aleyhlerinde şahitlikte bulunmayız. Onların durumlarını ircâ ederiz. Allah kıyamet gününde o ikisi arasında hükmedecektir.”³²⁸Gazilerin bu tavırları, Hz. Osman’ın şahadetinin hemen ardından meydana gelmesi, fitnelerin bu olaydan önce de var olduğunu göstermektedir. İlk ircâ fikrini ortaya atan ve daha sonra da Mürciî olarak tanımlanacak olan kişilerin hem nefret söylemlerinden uzak durması hem de dünya malı için Müslüman kardeşiyle savaşmaması vicdanen mantıklı bir durumdur. Tarafsız kalan bu insanların böyle olaylar karşısında göstermiş oldukları tavır, onların psikolojik alt yapılarından kaynaklanmaktadır. Taraf tutma, mürtekib-i kebîre ve savaşa katılma gibi konuların psikolojik olarak değerlendirilmesi oldukça önemlidir. Tartışılmaya uygun olan bu konular kişiden kişiye değişiklik arz etmektedir. Bu doğrultuda tarafsız kalan, ircâyı savunan kişilerin de kendi açılarından haklı kabul edilmesi oldukça mantıklıdır.

Abdullah b. Ömer, Hz. Ali ile Muaviye b. Ebû Süfyan arasındaki kavganın sırf dünya malı ve sultanlık için olduğunu iddia ederek bunlardan hiçbirini

³²⁶Zehebi, *Mezhepler Tarihi*, 1304.

³²⁷Buhârî, “*Kitabu’l Fiten*”, 9.

³²⁸Kutlu, *Türklerin İslamlaşma Sürecinde Mürcie ve Tesirleri*, 75.

desteklemediğini açıklamış. Buna ek olarak bunda bir karşılık ve fazilet varsa onu terk ettiğini, dalalet ve sapkınlık söz konusu ise ondan kurtulduğu söyleyerek bu davranışı dolayısıyla pişmanlık duymadığını dile getirmiştir.³²⁹ Ayrıca Abdullah b. Ömer'in, Hz. Ali ile Muaviye hakkındaki düşünceleri ve duruşu, mürtekib-i kebîre konusundaki düşüncelerinden dolayı, ırcâ fikrini benimseyen birçok insana da örnek olmuştur. Abdullah b. Ömer, farkında olmadan Mürcie'nin ilk tohumlarını serpmiş ve tarafsız kalan kişilere örnek olarak fitneden uzak durmaya, büyük günah işleyen kişinin durumuna düşmemeye gayret etmiştir. Abdullah b. Ömer gibi tarafsız kalanlar arasında bulunan en önemli isimlerden biri de Sa'd b. Ebû Vakkâs'tır. Sa'd b. Ebû Vakkâs, iktidarı ele geçirmeye çalışan Muaviye'yi eleştirerek şu sözleri söylemiştir: "Hz. Ömer, Kureyş'in hilafete hak sahibi olanlarını şûraya tayin etti. Onların birbirlerine üstünlüğü yoktur, kimin üzerinde icma edilirse o tercih edilir. Hz. Ali'ye gelince bizde olan meziyetler onda da vardır, ama onda olan bizde yoktur. Sonra biz bu işi önce de sonra da sevmedik. Talha ve Zübeyr'e gelince, köşelerine çekilselerdi daha iyi olurdu. Hz. Aişe ise, onun yaptıklarını Allah affedecektir."³³⁰ Sa'd b. Ebi Vakkâs'ın kaydettiği bu cümlelerden de anlaşılacağı üzere, tarafsız kalmanın daha hayırlı olacağı ve kişinin bu fitneden uzak durması gerektiği savunmuştur.

Olaylar karşısında tarafsız kalan, fikir beyan etmeyen veya bir eylemde bulunmayan kişileri, bir düşünce yapısı içine sokmak veya bir fırkaya dâhil etmek oldukça zordur. Bu itibarla ırcâ fikrini savunan insanlar, bir araya gelerek bu görüşü benimseyen kişiler değildir. Tarafsız kalan bu insanlar, birbirlerinden habersiz ve sistemsiz bir şekilde, bu düşüncelerine dayanak oluşturmaya çalışmışlardır. Ayrıca sözü edilen bu kişilerin İrcâ tabirini akli açıdan değerlendirilmeleri de mümkün olmuştur. Nitekim ırcâ bir duraksamadır, taraftarlarının kendi fiilleri olan konuda, Mu'tezile'nin kebire işleyen kimseyi ne mümin ne de kafir diye nitelemesi de bir nevi ırcâdır.³³¹ Psikolojik olarak dindar bir mümin, büyük günah işlemekten ve kendisini fitneye götürecek davranışlardan uzak durmaya çalışır. Mürcie'nin ilk nüveleri olan ve daha sonra Mürcie mezhebini savunan kişilerin örnek aldığı Abdullah b. Ömer, Sa'd b. Ebi Vakkâs, Muhammed b. Mesleme, Usâme b. Zeyd, Ka'b bin Malik, Ebu Said el Hudrî ve Hasan b. Muhammed gibi önemli şahsiyetler

³²⁹ Kutlu, *Türklerin İslamlaşma Sürecinde Mürcie ve Tesirleri*, 79.

³³⁰ Kutlu, *Türklerin İslamlaşma Sürecinde Mürcie ve Tesirleri*, 78.

³³¹ Mâtürîdî, *Kitâbü't-Tevhîd*, 732.

yapılan bu savaşları ve yaşanan bu olayları hoş karşılamamışlardır.³³² Söz konusu olan bu görüşteki insanlar, dünya ve menfaat için yapılan karışıklardan uzak durarak daha münzevi bir hayat yaşamayı tercih etmişlerdir. Onlar, bu fitneye bulaşan Müslümanların durumu hakkında hüküm vermekten kendilerini alıkoyarak, bu kişileri Allah’a havale etmişlerdir. Genel olarak bu düşünceye sahip insanların yapılarına bakıldığında ise; çok ılımlı bir yapıya sahip oldukları ve psikolojik olarak büyük günah işlemekten korktukları anlaşılmaktadır. Mürcie mezhebinin mürtekib-i kebîre bağlantısının tam olarak belirtmek için, onların, “İman-Amel” ilişkisi görüşlerinin ele alınması, konunun anlaşılması açısından önemlidir.

2.2.4. Mürtekib-i Kebîre Bağlamında Mürcie’nin İman-Amel İlişkisi

Klasik dönem kelam düşüncesindeki fırkaların iman konusundaki görüşlerini, sosyal açıdan değerlendirdiğimizde temel ayrım noktasının iman-amel ilişkisi dâhilinde gerçekleştiğini görmek mümkündür.³³³ İslam düşüncesinde amellerin imanın özüne dâhil edilip edilmemesi konusunda iki farklı görüş ileri sürülmüştür. Söz konusu bu görüşlerden ilki; Hâricîler, Şia ve Hadis Taraftarlarının çoğunluğunun benimsediği, amellerin imanın özüne dâhil edilmesi; diğeri de amellerin imanın özüne dâhil edilmemesi şeklindeki Mürcie’nin temel görüşüdür.³³⁴ Mürcie, amellerin imandan olmadığını, iman ile amelin farklı olduğunu ve amel ile iman kavramlarının mahiyetlerinin benzer olmadığı görüşünü savunmuştur. Mürcie’nin bu konudaki yaklaşımı iman ile amel arasındaki farka değinerek, Müslüman olan fertler için güvenli bir sosyal statü kazandırmak olmuştur. Bu itibarla Müslüman topluluğuna üye olmanın ve güvenli bir şekilde hayat sürmenin en alt koşulu iman etmek olmuştur.³³⁵ Mürcie fırkaları arasında da bu düşünceyi destekler nitelikte birçok görüş geliştirilmiştir. Mürcie mezhebinin bu konudaki düşüncelerini genellemekten ziyade, birden fazla Mürcîî fırkasının görüşlerinin ele alınması, konunun anlaşılmasını kolaylaştıracaktır.

Mürcie, iman mahiyeti konusunda 12 fırkaya ayrılmıştır.³³⁶ İman konusunda bahsi geçen 12 fırkanın arasından “Halis Mürcie” diye anılan fırkaların görüşlerinin değerlendirilmesi yeterli olacaktır. Nitekim söz konusu fırkalardan Salihîyye

³³² Kutlu, *Türklerin İslamlaşma Sürecinde Mürcie ve Tesirleri*, 75-76.

³³³ Yunus Eraslan, “Klasik Kelam İliminde İmanın Sosyal Boyutu”, 77.

³³⁴ Kutlu, *Türklerin İslamlaşma Sürecinde Mürcie ve Tesirleri*, 154.

³³⁵ Mehmet Evkuran, *Sünni Paradigmayı Anlamak* (Ankara: Ankara Okulu Yayınları, 2019), 76-78.

³³⁶ Eş’arî, *Makâlâtü’l-İslâmiyyîn*, 139.

fırkasına göre; iman, sadece Allah'ı bilmek, küfr ise O'nu bilmemektir.³³⁷ Yunusiyye fırkasına göre ise iman; Yüce Allah'ı bilmek, O'nu sevmek, O'na boyun eğmek ve O'nun varlığını ve birliğini dil ile ikrar etmektir.³³⁸ Bir diğer Mürcie fırkası olan Gassaniyye fırkasına göre ise; iman, ikrar veya yüce Allah'a muhabbet, O'nu ululamak ve O'na karşı kibirlenmeyi terk etmektir.³³⁹ Mürcie'nin Sevbaniyye fırkası, bu konuda şunları kaydetmektedir; iman, Allah'ı, peygamberleri ve aklen yapılması caiz olmayan her şeyi bilip ikrar etmektir.³⁴⁰ Son olarak Tûmeniyye fırkasına göre iman; insanı küfürden koruyan şey demektir.³⁴¹ Görüldüğü gibi halis Mürcie diye tanımlanan bu fırkalar, genellikle iman bahsi için; iman, bilmektir(marifet) tanımlamasında bulunarak, ameli imandan bir cüz saymamışlardır.

Mürcie, genellikle imanı, ilk sıraya aldığı ve imanın amelden daha değerli olduğunu vurgulamıştır. Nitekim Mürcie'nin iman-amel ilişkisi ele alınırken, delil olarak gösterilebilecek birçok ayetin değerlendirilmesi elzemdir. Nitekim “İman edip salih amel işleyenleri, and olsun, iyilerin arasına koyarız.”³⁴² Bahsi geçen bu ayetle ilgili Mürcie'nin ileri gelenleri, ayette geçen iman ve amel tabirlerinin ayrı zikredildiğini ve bundan dolayı, eğer iman ile amel aynı olsaydı, Allah bu iki kavramı ayırmazdı görüşlerine yer vererek, iman ile amelin farklı şeyler olduğunu dile getirmişlerdir. Ayrıca buna benzer birçok ayette de iman ile amelin ayrı ele alındığını dile getiren Mürcie âlimleri, eğer bu ayetlerde geçen iman ve amel lafızları aynı anlama gelseydi, onların tekrarının anlamsız olduğunu kaydetmişlerdir.³⁴³

Mürcie'nin, amellerin imandan sayılmasıyla doğacak bazı tehlikelerden endişe etmeleri de amelleri imanın dışında başka farzlar olarak kabul etmeye sevk etmiştir.³⁴⁴ Çünkü onlara göre; ameller, imandan sayılsa idi yapılmayan, yerine getirilemeyen her amel için kişinin imanının da sıkıntılar oluşturacaktır. Misal olarak, eğer namaz, iman olursa bir defa bile terk edenin, imanını terk etmiş sayılması gerekecektir.³⁴⁵ Mürcie'nin bu tutumundan dolayı, herkesin imanının eşit olduğunu ve imanının artıp, eksilen bir şey olmadığını savunan görüşleri de ortaya çıkmıştır. Bu

³³⁷ Eş'arî, *Makâlâtü'l-İslâmiyyîn*, 139.

³³⁸ Bağdâdî, *el-Fark Beyne'l-Fırak*, 147.

³³⁹ Bağdâdî, *el-Fark Beyne'l-Fırak*, 148.

³⁴⁰ Şehristânî, *el-Milel ve'n-Nihal*, 131.

³⁴¹ Şehristânî, *el-Milel ve'n-Nihal*, 132.

³⁴² el-Ankebût, 69/9.

³⁴³ Kādî Abdülcebbar, *Şerh'ul-Usûli'l-Hamse*, 729.

³⁴⁴ Kutlu, *Türklerin İslamlaşma Sürecinde Mürcie ve Tesirleri*, 154.

³⁴⁵ Kādî Abdülcebbar, *Şerh'ul-Usûli'l-Hamse*, 727.

görüş muhtemelen şu fikirden çıkarılmıştır: “İman, bir kimseyi ümmetin mensubu kılan bir şeydir ve ümmete mensup olmakla olmamak arasında bir orta mekan yoktur.”³⁴⁶ Bu itibarla mevâlî kesimin yaşadığı bölgede imanda artma ve eksilme gibi doktrinler kabul edilmeyerek bu konuda tek kriterin kalpteki tasdik ile ikrarı olması bu bağlamda önemlidir.³⁴⁷ Ayrıca Mürcie, iman konusunda getirmiş olduğu yeni bakış açısıyla kendisine özgü bir birey anlayışı geliştirmiştir. Özellikle yeni Müslüman olmuş gruplar için bu yaklaşım, Müslüman topluma katılma ve tanınma imkânı tanımıştır.³⁴⁸ Onlar, bu görüşlerinden dolayı Ehl-i Hadis taraftarları ve birçok İslam âlimi tarafından eleştirilere maruz kalmıştır. Nitekim İbn Teymiyye, Mürcie’nin iman ile amel ilişkisi görüşlerine karşı gelerek şunları kaydetmiştir: “Gerçekten onların (Mürcie) herkesteki imanı birbirine eşit sayan görüşü, düşülebilecek hataların en büyüklerinden biridir. Bunu tam tersi olarak insanlar, ne “tasdik” ne “sevgi” ne “korku” ne de “bilgi ve tanıma derecesi” bakımından eşit değildirler, bu bakımdan insanlar birbirinden farklıdırlar.”³⁴⁹ Bütün bunlar gösteriyor ki Mürcie’nin, mürteb-i kebîre görüşlerinin şekillenmesinde, iman-amel görüşlerinin etkili olduğu görülmektedir.

Ebu Hanife, Mürcie’nin iman ile amel görüşlerini destekler nitelikte birçok görüş kaydetmiştir. Nitekim Ebu Hanife, Allah Kur’ân-ı Kerîm’de: “İman edip, salih amel işleyenler”³⁵⁰ ve “Kim Allah’a iman eder ve salih amel işlerse”³⁵¹ buyurur. Bu âyetlerin birçok benzerleri Kur’ân’da mevcuttur. Buna göre ameli işlemeyen tasdiki kaybetmiş olmaz, amel olmadan da tasdik mevcut olur. Ameli terk eden kimse, ameli terkenden dolayı tasdiki kaybetmiş olsaydı, iman ismi ve hürmetinden de çıkmış olurdu.³⁵² Ebu Hanife’nin bu konuda, iman ile ameli birbirinden ayırması, her ne kadar Mürcie mezhebi ile aynı görüşe sahip olsa da, ona bu görüşünden dolayı Mürcî denilmesi tartışılır bir konudur. Ayrıca Ebu Hanife’nin, iman ile amelin ayrılmasının gerekliliğini savunması, iman ile ibadet dengesinin korunmasından dolayı ortaya çıkmaktadır. Çünkü ona göre; müminler, imanlarından dolayı namaz kılar, oruç tutar, zekât verir, hacca gider ve Allah’ı zikrederler. Bu da onların iman

³⁴⁶ Watt, *İslam Düşüncesinin Teşekkül Devri*, 166.

³⁴⁷ Yunus Eraslan, “Klasik Kelam İlminde İmanın Sosyal Boyutu”, 85.

³⁴⁸ Mehmet Evkuran, *Sünni Paradigmayı Anlamak*, 77.

³⁴⁹ Ebü’l-Abbâs Takıyyüddîn Ahmed b. Abdilhalîm b. Mecdiddîn İbn Teymiyye, *İman* (İstanbul: Tevhid Yayınları, 1996), 120-122.

³⁵⁰ el-Bakara, 2.25.82.

³⁵¹ et-Talâk, 65/11.

³⁵² Ebû Hanîfe, *İmâm-ı Azamın Beş Eseri*, 78.

ettikten sonra amel işleme durumlarını ortaya koyar. Farzları işlemeleri de iman etmiş olmalarından dolayıdır. Yoksa onların imanı, farz olan şeyleri yaptıklarından dolayı değildir.³⁵³ İşte Mürcie’de bu görüşte olup; amel imanın gereğidir, bir kimse amel etmediği zaman imanı yok olmaz. Dolayısıyla namazın farziyetine inanmakla, namazın kılınması olayı farklıdır görüşlerini kaydederek, ameli ikinci plana atmışlardır.³⁵⁴ Mürcie’nin iman ile ameli birbirinden ayırarak, kişi, her ne kadar büyük günah işlese de cehenneme gitmeyeceği anlayışına farklı bir açıdan bakılacak olunursa, Câbirî’nin bu konudaki görüşleri oldukça düşündürücüdür.

Câbirî, Mürcie’nin böyle bir iman tanımlamasında bulunmasının asıl nedenini; Emevilerin siyasetini, meşrulaştırmanın yanında, siyasi biçimde İslam’a boyun eğmiş bulunan yeni Müslümanların vatandaşlık hakkı vermek olduğunu savunmuştur.³⁵⁵ Ayrıca Arapça da bilmeyen bu yeni Müslümanların İslam’a daha kolay alışabilmeleri için böyle bir iman tanımının yapılması gerektiğinin kaçınılmaz olduğunu vurgulamıştır.³⁵⁶ Dolayısıyla Mürcie’nin bu konudaki görüşlerini Kur’an ve Hadis metinlerindeki özel kişi ve olaylardan ziyade herkesi kucaklayan genel ifadeler üzerinde durması, metodoloji açısından daha doğru bir yol izlediğini göstermektedir.³⁵⁷ Aslında Mürcie’nin iman ile ameli birbirinden ayrı görmeleri, Hâricîlere karşı sergilemiş oldukları siyasi tavırlarından kaynaklanmaktadır. Ayrıca iman-amel konusunda bu kadar abartılı düşüncelere sahip olmasının nedeni, Hâricîler’in büyük günah işleyenleri tekfir etmelerinden kaynaklanmıştır. Çünkü Mürcie, iman-amel ayrımı fikrini, Müslümanların siyasi ve toplumsal hayatlarında içine düştükleri bunalımdan, onları kurtarmak için ortaya atmıştır.³⁵⁸ Hâricîler’in ameli, imandan bir cüz sayarak, Müslümanları kolay bir şekilde tekfir etmeleri ve kendileri gibi düşünmeyen Müslümanları bile küfür ile suçlamaları, Müslümanlar arasında oldukça tartışılır bir konu olmuştur. Hâricîler’in amelleri çok önemseyerek Müslümanları böyle kolayca dışlamalarından dolayı, Mürcie de bunlara karşı amelleri, ikinci plana atmak zorunda kalmıştır.

Mürcie’nin iman-amel ilişkisinin, mürtebib-i kebîre konusunu doğrudan ilgilendirdiği ve bu konuda en son varılacak noktanın yine mürtebib-i kebîre olması

³⁵³ Ebû Hanîfe, *İmâm-ı Azamın Beş Eseri*, 28-29.

³⁵⁴ Kutlu, *Türklerin İslamlaşma Sürecinde Mürcie ve Tesirleri*, 160.

³⁵⁵ Câbirî, *Arap Siyasal Aklı*, 376.

³⁵⁶ Câbirî, *Arap Siyasal Aklı*, 376.

³⁵⁷ Metin Özdemir, “İslam Kelamcılarının İman Anlayışlarının Dışlayıcılık Değerlendirilmesi”, *İslami Araştırmalar Dergisi*, 19/4 (2006), 608.

³⁵⁸ Kutlu, *Türklerin İslamlaşma Sürecinde Mürcie ve Tesirleri*, 154.

oldukça düşündürücüdür. Nitekim Mürcie'nin amelleri imandan saymamasının asıl nedeni, Hâricîler'in büyük günah işleyen kişileri, amellerinden dolayı imandan çıkarmaları olmuştur. Aslında Mürcie, “neticede İslam toplumuna üyeliğin şartının amel değil, iman olduğunu kabul ederek sahabe arasında yaşanan iç savaşlara katılanları ve daha sonra görülen ahlaki kayıtsızlığa düşmüş insanları tekfir ederek, İslam'ın dışına atmayı amaçlayan tekfir zihniyetine son vermek istemiştir.”³⁵⁹ Mürcie'nin Hâricî zihniyete karşı sergilemiş olduğu bu tutum, onların yeni bir savaşma ideolojisi geliştirdiklerini gözler önüne sermektedir. Nitekim tarihi süreç içerisinde bu olaylardan etkilenerek, birbirlerine temas etmeden, birbirlerine karşı kılıç kullanmadan üstünlük kuran, düşünme ve fikir savaşları meydana gelmiştir. Mürcie, kısa zamanda birçok farklı grup ve bölge insanı tarafından benimsenen görüşleri neticesinde güçlü bir ağ kurmuştur. Onların bu kadar çok taraftar bulması, elbette ki ılıman yapılarından ve insanları dışlamamalarından kaynaklanmaktadır. Ayrıca benimsedikleri bu tavır, Müslüman olmayanlar üzerinde de oldukça önemli bir etkiye neden olmuştur. Nitekim Hâricîler'in sert ve kaba yapılarından bunalan insanlar, Mürcie'nin bütüncül yapılarına kapılarak yeni bir zihniyet kazanmışlardır.

Sonuç olarak Mürcie'nin ortaya çıkmasında; dini, siyasi, iktisadi ve içtimai birçok etken etkili olmuştur. Bu etkenlerden ziyade Mürcie'nin ilk nüveleri ve ilk yansımalarının, mürtekib-i kebîre meselesi etrafında şekillenmesi, onların, ortaya çıkmasında en önemli nedenin bu olması, konuyu özetler niteliktedir. Onların; siyasi, sosyal ve itikadi tutumlarının temelinde mürtekib-i kebîre konusunun olduğunu ve bundan dolayı mezhebin teşekkülünün en önemli etkeni olduğu da söylenilebilir. Mürtekib-i kebîre bağlamında Mürcie mezhebi ele alınıp değerlendirildikten sonra, bu meselenin, Mu'tezile mezhebinin ortaya çıkmasındaki etkisine yer verilecektir. Mu'tezile mezhebinin ortaya çıkışını ele almadan önce onların, bu isimle anılmasının nedenleri üzerinde durulacaktır.

2.3. Mürtekib-i Kebîre Bağlamında Mu'tezile Mezhebinin Ortaya Çıkışı

Mu'tezile, sözlükte “ayırarak, uzaklaştırmak” anlamlarına gelen “azl” kökünden türemiş olan ve “ayrılmak, uzaklaşmak, bir köşeye çekilmek” anlamlarına gelen “i'tizal” masdarından ism-i fail³⁶⁰ olarak ortaya çıkmıştır. Mu'tezile adının

³⁵⁹ Kutlu, *Türklerin İslamlaşma Sürecinde Mürcie ve Tesirleri*, 154.

³⁶⁰ Kādî Abdülcebbâr, *Şerh'ul-Usûli'l-Hamse*, 11.

kim tarafından ve ilk olarak ne zaman ortaya atıldığı ise ihtilaf konusu olmuştur. Bu isimlendirmenin kimler için kullanıldığı ve ilk olarak ne zaman ortaya çıktığı ile ilgili farklı görüşler kaydedilmektedir. Söz konusu olan görüşlerin bir kısmına göre; Mu'tezile adlandırılmasının ilk olarak, Hz. Ali ile Muâviye arasında cereyan eden olaylarda tarafsız kalanlara verilmiş olduğu düşünülmektedir.³⁶¹ Bu itibarla Mu'tezilî diye adlandırılan bu kişilerin, siyasi olarak ortaya çıkan olumsuz olaylardan uzaklaşmak istediklerinden dolayı bu isimle anıldıkları görülmektedir. Ayrıca ele alınan bu meselede, İsmâil b. Ali Nevbahtî'de (öl. 311/924) benzer bir görüş ortaya koymuştur. Nevbahtî; Mu'tezile isminin siyasi bir hareketin içerisinde olmayanlar için kullanıldığı ve bundan dolayı bu kesim insanların Mu'tezile'nin öncüleri olduğunu kaydetmiştir.³⁶²

Mu'tezile'nin, büyük günah işleyenleri, kâfir ve mümin dışında fâsık olarak tanımlaması³⁶³ sebebiyle bu isimle anıldığını kaydeden görüşler de mevcuttur. Dolayısıyla ele alınan bu görüşler neticesinde onların, bu şekilde isimlendirilmesinde mürtekib-i kebîrenin ne kadar etkili olduğu görülmektedir. Ayrıca onların başlıca görüşlerinin temelinde mürtekib-i kebîre meselesinin olması konuyu özetler mahiyettedir. Mu'tezile'nin bu isimle anılmasının en önemli nedenlerinden biri de bu lakabı, kendileri tercih etmelerinden kaynaklanmaktadır. Nitekim onlar, “Sizi ve Allah'tan başka taptıklarınızı terk ediyorum”³⁶⁴, “Onların söylediklerine katlan ve uygun bir şekilde onlardan uzaklaş”³⁶⁵ ayetlerinden hareketle bu ismi kendilerine layık gördükleri ve kendilerine Mu'tezile ile beraber “el-Adliyye ve'l Muvahhide”³⁶⁶ denilmesini uygun görmüşlerdir. Ayrıca onlar, “Kim şerden uzaklaşırsa hayırda kendini bulur” ve Ümmetim yetmiş küsur gruba ayrılacaktır. Onların en doğru ve takvalısı Mu'tezile fırkasıdır”³⁶⁷ rivayetlerinden yola çıkarak, kendilerini doğru yolda olduklarını kanıtlamışlardır. Mu'tezile, isimlerinin i'tizal kökünden geldiğini savunarak, bu konuda da ayet ve hadislere dayanarak, kendilerine verilen ismi meşrulaştırmışlardır. Onların delil olarak getirdikleri hadisler, sahih hadis

³⁶¹ Kādî Abdülcebbâr, *Şerh'ul-Usûli'l-Hamse*, 11.

³⁶² Nevbahtî, *Kitab'u-Firaku's-Şia*, 18.

³⁶³ İlyas Çelebi, “Mu'tezile”, *Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi* (İstanbul: TDV Yayınları, 2006), 31/391-401.

³⁶⁴ Meryem, 19/48.

³⁶⁵ el-Müzzemmil, 73/10.

³⁶⁶ Ahmed b. Yahyâ b. el-Murtazâ, *el-Munye ve'l Emel*, çev. Hüseyin Maraz (İstanbul: Endülüs Yayınları, 2018), 23.

³⁶⁷ İbnü'l Murtazâ, *el-Munye ve'l Emel*, 24.

kategorisinde olmayan zayıf hadisler olmasına rağmen ısrarla bu hadisleri delil olarak göstermeleri de oldukça düşündürücüdür.

Mu‘tezile’nin bu isimle anılmasının bir diğer nedeni ise; Mu‘tezile adının, dışarıdan verilen bir lakap olduğu³⁶⁸ görüşüdür. İbn Kuteybe (öl. 276/889) bu konuda; Amr b. Ubeyd ve arkadaşlarını temel alarak, onların kader görüşüne sahip oldukları ve bundan dolayı “Hasan ve arkadaşları, onlardan i’tizal ettiler. Bu sebeple onlara Mu‘tezile adı verildi”³⁶⁹ demiştir. İbn Kuteybe’nin kaydettiği bu husus, Bağdadi ve Şehristani gibi birçok düşünür tarafından da dile getirilmiştir. Söz konusu olan görüşe bakıldığında da ilk Mu‘tezilî ayrışmaların yine büyük günah işleyenler hakkında yapılan tartışmalar neticesinde şekillendiği görülmektedir. Bundan dolayı Mu‘tezile’nin hem isimlendirilmesi hem de ortaya çıkmasında mürtekb-i kebîrenin etkisinin oldukça önemli olduğu görülmektedir. İ’tizal kavramının, Mu‘tezile’nin adlandırılmasındaki önemine değinildikten sonra, Mu‘tezile’nin benimsemediği, karşıt düşüncedeki kişiler tarafından onlara nispet edilen adlandırmalara yer verilmesi konunun anlaşılmasını kolaylaştıracaktır.

Bu adlandırmalar, şöyle sıralanılabilir: “Onlar, kaderi tartışmaya açıp inkâr ettikleri veya kulun kendi fiillerini yaratmaya kâdir olduğunu söyledikleri için Kaderiyye³⁷⁰, Cehm b. Safvan’dan etkilendikleri için Cehmiyye,³⁷¹ Allah şerri yaratmaz dedikleri için Seneviyye ve Mecusiyye,³⁷² tövbe etmeden ölenlerin bağışlanmayacağını söyledikleri için Vaidiyye”³⁷³ diye anılmışlardır. Mu‘tezile mensupları, sözü edilen adlandırmaları kabul etmese de benimsemiş oldukları düşüncelerinden dolayı bu adlandırmalara maruz kaldıkları görülmektedir. Ayrıca Allah’a bazı kadim sıfatları nisbet etmekten kaçındıkları için Muattıla³⁷⁴ olarak da adlandırılmışlardır. Mu‘tezile bu isimlendirmeleri kabul etmeyerek, kendilerini “ashabu’l-adl ve’t-tevhid”, “adliyye”, “Ehl-i adl”, “Ehl-i hak” ve “el-Fırkatü’n-

³⁶⁸Kādî Abdülcebbar, *Şerh ‘ul-Usûli’l-Hamse*, 13.

³⁶⁹Ebü Muhammed Abdullah b. Müslim b. Kuteybe ed-Dîneverî, *El Maârif*, çev. Hasan Ege (İstanbul: Şelale Yayınları, 1976), 336.

³⁷⁰Şehristânî, *El-Milel ve’n-Nihal*, 57.

³⁷¹Zühdi Hasan Carullah, *el- Mu‘tezile* (Beyrut: 1974), 16.

³⁷²Ebü’l-Hasen Ali b. İsmâil b. Ebî Bişr İshâk b. Sâlim el-Eş‘arî, *El-İbane an Usulü’d-Diyane*, çev. Ramazan Biçer (İstanbul: Gelenek Yayınları, 2010), 73.

³⁷³Ebü’l-Hüseyn Abdürrahîm b. Muhammed b. Osmân el-Hayyât, *el- İntisar*, çev. Yüksel Macit (İstanbul: Endülüs Yayınları, 2018), 126.

³⁷⁴Carullah, *el- Mu‘tezile*, 14.

naciye”³⁷⁵ gibi isimlerle zikretmiştir. Netice olarak Mu'tezilî zümreleşmeyi, özel bir olay sonucunda beliren bir durum olmaktan ziyade, tarih ve toplumun gerçekçi bakış açısının bir karşılığı olarak görmek daha doğru bir yaklaşımdır.³⁷⁶ Bu ise i'tizali hareketin birden ortaya çıkmadığını, gelişen olaylar neticesinde şekillendiğini göstermektedir. Kısacası i'tizal, tarihi referansları olan; dini-itikadi, sosyo-kültürel ve siyasi etkenlere bağlı olarak gelişen ve bu çerçevede tarihi süreç içerisinde birçok taraftar bulan bir oluşumdur.³⁷⁷

Mu'tezile'nin isimlendirilmesi konusu, tarihi süreç içerisinde ne zaman ve kimler tarafından ortaya çıktıkları hakkında ipuçları vermektedir. Mu'tezile mezhebin doğuşunda ve devam eden yıllarda mezhebin ilk ilkesi olan büyük günah işleyen kişinin durumu meselesi oldukça etkilidir. Söz konusu olan bu mesele, Hâricî ve Mürcie de olduğu gibi Mu'tezile'nin de ortaya çıkmasındaki en önemli etken olmuştur. Bu itibarla Mu'tezile'nin bu isimle anılması ve ortaya çıkışındaki etkenler incelendiğinde, mürtekib-i kebîre meselesinin bu konuda çok etkili olduğu görülmektedir. Bundan ötürü mürtekib-i kebîre bağlamında Mu'tezile mezhebinin değerlendirilmesi konunun anlaşılmasını kolaylaştıracaktır.

2.3.1. Mu'tezile'nin Ortaya Çıkmasında Mürtekib-i Kebirenin Rolü

Mu'tezile mezhebinin ortaya çıkışı konusunda farklı görüşler olmakla beraber, ilk olarak ne zaman ve nerede teşekkül ettiği hususunda kesin bir bilgiye ulaşmak oldukça zordur. Mu'tezile'nin hızlı bir şekilde gelişen bir olay üzerine mi yoksa tedrici bir hareket olarak mı zuhûr ettiği tartışılan konular arasındadır.³⁷⁸ Bu konuda ileri sürülen tezlerden biri, Teftâzânî tarafından sunulmuştur. Buna göre: “Siyasetle ilgisi bulunmayan Mu'tezile gibi bir mezhebin ortaya çıkışının, büyük günah işleyen kimsenin dini hükmü ve iman-amel münasebeti gibi bir sebebe bağlanması oldukça mantıklıdır.”³⁷⁹ Mu'tezile mezhebinin ortaya çıkmasında yaygın olan bu görüş, birçok araştırmacı tarafından kabul görürken, bazı araştırmacılar tarafından da eleştirilip kabul görmemiştir. Ayrıca Mu'tezile'nin ortaya çıkmasında,

³⁷⁵ Mehmet Bağcı, *İslam Mezheplerinde iman ve Büyük Günah Problemi* (İstanbul: Marmara Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Yüksek Lisans Tezi, 2008), 35.

³⁷⁶ Hüseyin Maraz, “Mu'tezile'nin El- Menzile Beyne'l Menzileteyn Savunusu ve Doğuşu İle İlişkisi”, *Kelam Araştırmaları Dergisi*, 14/1 (2016), 1-33.

³⁷⁷ Maraz, “Mu'tezile'nin El- Menzile Beyne'l Menzileteyn Savunusu ve Doğuşu İle İlişkisi”, 1-33.

³⁷⁸ Maraz, “Mu'tezile'nin El- Menzile Beyne'l Menzileteyn Savunusu ve Doğuşu İle İlişkisi”, 1-33.

³⁷⁹ Teftâzânî, *Şerhu'l- Akâid*, 11.

bundan farklı olarak birden çok görüşe yer verilmesi konunun anlaşılması açısından önemlidir.

Mu'tezile konusunda araştırmalar yapan birçok araştırmacı, Mu'tezile'nin ilk teşekkülünü, Hz. Ali'nin halife seçiminde tarafsız kalan, bir köşeye çekilen kişiler³⁸⁰ ile başladığını kaydederek oldukça geriye götürmüşlerdir. Bir başka görüşe göre ise; Mu'tezile'nin teşekkülü, onların, Emevi saltanatına karşı çıkmalarından ve bu konuda kendi görüşlerini ortaya atarak, birçok taraftar bulup, farklı bir düşünce sistemi geliştirdiklerinden kaynaklanmaktadır.³⁸¹ Kadi Abdülcebbâr, bu konuda farklı görüş kaydederek, olayı özetlemiştir. O, bu konuda; Hâkim el Cüşemi ve İbnü'l Murtaza, Vasıl b. Ata ile Amr b. Ubeyd'in, Muhammed b. el- Hanefiyye'nin oğlu olan Ebu Haşim'in öğrencileri olduklarını ve i'tizali düşünceleri onlardan aldıklarını ileri sürerek bu hareketin Muhammed b. Hanefiyye ve Hz. Ali kanalıyla Hz. Peygambere dayandığını savunmaktadır.³⁸² Ayrıca yapılan araştırmalar neticesinde birçok düşünürün ittifak ettiği husus; Mu'tezile'nin ilk kurucularının Vasıl bin Ata ile Amr bin Ubeyd olduğudur. Bu iki isim etrafında toplananlar kısa sürede yaygınlık kazanmış, mezhebin şekillenmesi ve isminin duyulmasını sağlamışlardır. Mu'tezile'nin ortaya çıkmasında ve ekolleşmesinde önemli olayların ve faaliyetlerin etkili olduğu görülmektedir. Söz konusu olan olay ve faaliyetlere bakıldığında şunlarla karşılaşılmaktadır.

- Mu'tezile'nin tercüme faaliyetlerinden çok etkilendiği ve görüşlerinin bu doğrultuda şekillendiği anlaşılmaktadır.³⁸³
- Mu'tezile'nin ortaya çıkmasında İran dinleri, Yahudilik, Hristiyanlık ve Yunan Felsefesi'nin etkili olduğu görülmektedir.³⁸⁴
- Mu'tezile, Mürtekeb-i kebîre, Allah'ın sıfatları, iradî fiiller, Kur'an'ın mahlûk oluşu vb. tartışmalar üzerinde içteki siyasî ve fikrî ihtilâfların etkisiyle ortaya çıktığı görüşü yaygınlık kazanmıştır.³⁸⁵

³⁸⁰ Kādî Abdülcebbâr, *Şerh 'ul-Usûli'l-Hamse*, 15.

³⁸¹ Kādî Abdülcebbâr, *Şerh 'ul-Usûli'l-Hamse*, 16.

³⁸² Kādî Abdülcebbâr, *Şerh 'ul-Usûli'l-Hamse*, 15; İbnü'l Murtaza, *el-Munye ve'l Emel*, 27.

³⁸³ Kemal Işık, *Mu'tezile'nin Doğuşu ve Kelâmî Görüşleri* (Ankara: Ankara Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Yayınları, 1967), 28-45.

³⁸⁴ H. Austryn Wolfson, *Kelam Felsefesine Giriş*, çev. Kasım Turhan (İstanbul: Kitabevi Yayınları, 1996), 73-84.

³⁸⁵ İlyas Çelebi, "Mu'tezile", *Türkiye Diyanet İslam Ansiklopedisi* (İstanbul: TDV Yayınları, 2006), 31/391-401.

- Mu‘tezile’nin teşekkülünde; varlığın mahiyeti, cevher, araz, hareket, sükûn gibi konular üzerindeki dış etkenlerin etkili olduğu görülmüştür.³⁸⁶

Vasıl bin Ata ile hocası Hasan-ı Basrî arasında geçen rivayet, Mu‘tezile’nin ortaya çıkması bağlamında oldukça önemlidir. Şehristânî ve Bağdadî gibi önemli düşünürler kitaplarında bu olaya yer vermişlerdir. Nitekim Hasan-ı Basrî’nin meclisine gelen bir kişi, büyük günah işleyen kişi hakkında, kendisinin görüşünü sorması üzerine, Hasan-ı Basrî, cevap vermeden öğrencisi Vasıl, büyük günah işleyen kişinin iman ile küfür arasında bir yerde olduğunu söyleyince, Hasan’ın “Vasıl bizden ayrıldı”³⁸⁷ demesiyle, Vasıl ve ona uyanlar Mu‘tezile diye anılmaya başlanmıştır. Bağdâdî de buna yakın bir rivayet nakletmektedir. Hasan Basri’den ayrılan Vasıl’a, Amr bin Ubeyd de katılmıştır. Söz konusu yaşanan bu olaydan ötürü halk arasında kendilerine “ayrılanlar” anlamında, Mu‘tezile denilmiştir.³⁸⁸ Netice olarak Hasan-ı Basrî’nin meclisinden ayrılan Vasıl’ın bu yaklaşımı ile hicri 2.yüzyıl başlarında Mu‘tezile mezhebi oluşmaya başlamıştır.³⁸⁹ Ayrıca Vasıl’ın, o dönemde benimsemiş olduğu yeni görüşler, Mu‘tezile mezhebinin kurulmasında mihenk taşları niteliğindedir. Söz konusu olan görüşler incelendiğinde Vasıl şunları kaydetmektedir; “Allah’a zatından bağımsız olarak ilim, kudret ve hayat gibi sıfatlar nisbet edilemez. Kulun fiilleri kendi eylemidir. Büyük günah işleyen, imanla küfür arasında bir yerdedir. Cemel ve Sıffın savaşlarındaki taraflardan hangisinin hatalı olduğu bilinemez.”³⁹⁰

Mu‘tezile’nin, Vasıl b. Ata ile başladığını savunarak ve Mu‘tezile gibi bir mezhebi, sadece yaşanan bir olaya hapsederek ortaya çıktığını söylemek, tartışmaya açık bir konudur. Bu itibarla Vasıl bin Ata’nın, aniden kalkıp, hocası Hasan-ı Basrî dururken böyle bir cevaplama bulunması, rivayetin sıhhati açısından düşündürücüdür. Nitekim Vasıl gibi bir öğrencinin, hocasından izin almadan böyle bir fetvada bulunması da ayrıca düşünülmesi gereken bir konudur. Kadî Abdülcebbâr, bu konuda büyük günah işleyen müminin ismi üzerinde ittifakın

³⁸⁶ İlyas Çelebi, “Mu‘tezile”, 391-401.

³⁸⁷ Şehristânî, *El-Milel ve’n-Nihal*, 59.

³⁸⁸ Şehristânî, *El-Milel ve’n-Nihal*, 56.

³⁸⁹ Kadî Abdülcebbâr, *Şerh’ul-Usûlî’l-Hamse*, 15.

³⁹⁰ Bağdâdî, *Mezhepler Arasındaki Farklar*, 85-87.

olduğu görüşünü aktararak; Vâsıl'ın üzerinde durduğu el-menzile beyne'l menzileteyn savunusunun birden ortaya çıkmadığı, gelişen olaylar etrafında şekillendiğini ortaya koymuştur.³⁹¹ Bundan anlaşılacağı üzere Vâsıl, i'tizali düşüncelere, bu olay gerçekleşmeden önce de hâkimdi. Bu itibarla Mu'tezile'yi tam olarak böyle bir rivayetten yola çıkarak, ortaya çıktığına inanmak gerçekçi olmayabilir. Genel olarak Mu'tezile söz konusu olduğunda, objektif bir değerlendirmenin her zaman mümkün olmayacağı da bir gerçektir.

Mu'tezile adına konuşmaların genelde Ehl-i Sünnet uleması tarafından yapılması buna neden olan faktörlerden birisidir. Nitekim kendisini haktan sapmış bir fırka olarak gösterilmesine neden olan bir olay ile ilişkilendirilmeyi, Mu'tezile dâhil hiçbir fırkanın kabul etmeyeceği aşikârdır. Oysa Mu'tezile, tüm mezheplerin ortak bir kararı olarak el-menzile/fâsık isimlendirmesini kabul etmektedir.³⁹² Ayırışmanın sebebi ise onlara göre teorik olarak zihinlerde yerleşmiş olan bu ismin, pratikte ciddi fikrî ve itikâdî farklılaşmalara neden olmasıdır. Nitekim Vâsıl bin Ata görüşleri etrafında şekillenen ve ilk halini alan Mu'tezile, daha sonra yapılan araştırmalarda; Vâsıl'ın, bazı önemli görüşlerini başka kaynaklardan aldığı görülmektedir. Watt'ın kitabında yer verdiği şu bilgiye göre; Vâsıl'ın bu fikirleri, Ebû Hâşim b. Muhammed b. el- Hanefiyye'den, o da babası Muhammed b. el-Hanefiyye'den, o Hz. Ali'den, o da Allah'ın Resûlü'nden almıştır. Buna göre bunu Hz. Peygambere, Cebrâil aracılığıyla Allah'tan getirmişti.³⁹³

Netice olarak Hasan-ı Basrî'nin ders halkasında, Hâricîler'in ve Mürcie'nin büyük günah ile ilgili görüşleri konuşulmuş ve bu mesele, Vâsıl ve Amr gibi bazı öğrencilerinin farklı düşüncelerine neden olmuştur. Bu itibarla bu meselenin tartışılması ve bu konuda yeni fikirlerin ortaya atılması, Mu'tezile'nin çekirdeğinden çatlamasını beraberinde getirmiştir. Bütün bunlar gösteriyor ki; "Vâsıl'ın, içinde yaşadığı kültürel ortamın etkisiyle hareket ettiğini, düşünce kalıplarını bu etkiyle şekillendirdiğini göstermektedir. Hatta onun ileri sürdüğü bu görüş ile içinde bulunduğu kültürün etkisi altında Hâricilik ve Mürcie arasında bir uzlaşma sağlama çabası içerisinde olduğu da iddia edilebilir."³⁹⁴ Bu etkenler doğrultusunda, İslam

³⁹¹Kādî Abdülcebbar, *Şerh 'ul-Usûli'l-Hamse*, 88.

³⁹²Watt, *İslam Düşüncesinin Teşekkül Devri*, 256.

³⁹³Watt, *İslam Düşüncesinin Teşekkül Devri*, 256.

³⁹⁴Akoğlu, "Kebîre ve İman Bağlamında Hâricilik-Mu'tezile İlişkisi", 331.

düşünürlerinin büyük bir çoğunluğu, Mu'tezile'nin ortaya çıkmasında, Vâsıl'ın, Hasan-ı Basrî'nin meclisinden ayrılmasıyla olduğu görüşündedirler. Bu da gösteriyor ki Mu'tezile'nin doğuşunu mürtekib-i kebîre ile özdeşleştirmişlerdir. Sözü edilen konunun daha iyi anlaşılması ve ele alınan araştırma gereği, Mu'tezile'nin bütün yönlerini ele almaktan ziyade mürtekib-i kebîre meselesiyle ilgili olan görüşlerine yer verilmesi daha faydalı olacaktır.

2.3.2. Mürtekib-i Kebîre Bağlamında el-Menzile Beyne'l Menzileteyn

Mu'tezile, büyük günah işleyeninin durumunu el-Esma ve'l-Ahkâm başlığı altında incelese de “el menzile beynel menzileteyn” diye adlandırılması çoğunluk tarafından daha uygun görülmüştür.³⁹⁵ Kādî Abdülcebbar, bu konuda şunları kaydetmektedir: “Bu konu, esma ve ahkâm hakkındadır. Başka bir ifadeyle büyük günah işleyen için kâfir-mümin arasında bir hüküm olduğu hakkındadır. Bu kişinin adı ne kâfirdir ne de mümindir; ona fâsık denilir. Aynı şekilde onun hakkında verilecek hüküm, ne kâfirin hükmüdür ne de müminin hükmüdür.”³⁹⁶ Mu'tezile, bu durumda olan kişi için üçüncü bir hüküm vererek, büyük günah işleyen kişiyi fâsık diye nitelendirmiştir. Aslında Mu'tezile “Kim bir mümini kasten öldürürse cezası ebedi kalmak üzere cehennemdir”³⁹⁷ mealindeki ayet ve buna benzer ayetleri kendilerine delil getirerek, büyük günah işleyen kişi için mümin tabirini kullanmamıştır.³⁹⁸ Aynı şekilde bu kişi için doğrudan kâfir tabirini de kullanmaktan kendilerini sakındırmışlardır. Çünkü bir müminin ebedi olarak cehennemde kalmayacağını bildikleri için kâfirin göreceği azapla, müminin görebileceği azabı kıyaslamamışlardır. Bunun için üçüncü bir hüküm, Mu'tezile'nin görüşlerine daha uygun olmuştur.

Büyük günah işleyeninin fâsık olarak isimlendirilmesine gelince; Kādî Abdülcebbar, bu konuda meseleyi iki fasıl olarak kaydetmektedir. Bunlardan birincisi; Mürcie'nin söylediğinin zıddına, mürtekib-i kebîrenin mümin olarak isimlendirilmeyeceği, ikincisi ise Hâricîler'in söylediği şekilde onun kâfir olarak isimlendirilmeyeceğidir.³⁹⁹ Mu'tezile, mümin ve kâfir tabirlerinin asıl manalarına değinilmesi gerektiğini ve bu iki tabirin gerektirdiklerini yerine getirilmesi

³⁹⁵Kādî Abdülcebbar, *Şerh 'ul-Usûli'l-Hamse*, 617.

³⁹⁶Kādî Abdülcebbar, *Şerh 'ul-Usûli'l-Hamse*, 617.

³⁹⁷en-Nisâ, 4/93.

³⁹⁸Çelebi, “Mu'tezile”, 391-401.

³⁹⁹Kādî Abdülcebbar, *Şerh 'ul-Usûli'l-Hamse*, 620.

gerektiğini vurgulamıştır. Bundan dolayı büyük günah işleyen kişiyi mümin kategorisinde değerlendirmenin, müminlere haksızlık olarak değerlendirmişlerdir. Mu‘tezile, büyük günah işleyeni, kâfir olarak değerlendirmemesini ise şu şekilde gerekçelendirmektedir: “Kâfir kelimesi din dilinde, büyük azabı hak eden; nikâh, miras, Müslüman mezarlığına defnedilme gibi hususlarda bazı özel hükümlere tabi tutularak bunlardan mahrum bırakılan kimseye denilmektedir.”⁴⁰⁰ Bundan dolayı Mu‘tezile, mürtekib-i kebire için kâfirin maruz kaldığı cezalar ve kısıtlamaları hak etmediğinden, ona kâfir denilmesinin doğru olmayacağını savunmaktadır.

Mu‘tezile’nin, iman ve imansızlık tariflerinden hareketle, iman; Allah’a bağlılığın bir göstergesi ise bunun zıddı ise imansızlıktır. Bundan ötürü Mu‘tezile ile Hâricîler’in mürtekib-i kebire konusundaki ihtilafları, hem lafız hem de mana yönündendir. Çünkü Mu‘tezile, lafız olarak ele aldığı mürtekib-i kebire konusunu; büyük günah işleyen kişinin, kâfirin hak ettiği cezaya maruz kalınamayacağı bağlamında ele almaktadır. Mana yönünden ise; büyük günah işleyene karşı tavrın; sahabenin bu kişiye karşı sergilemiş olduğu tavır olması gerektiği görüşüne bağlamaktadır.⁴⁰¹ İşte bundan dolayı büyük günah işleyen kişiye kâfir değil de fâsık denilmesini uygun görmüşlerdir. Netice olarak onlara göre; Hz. Osman’ın büyük günah işlemiş biri olarak görmek ve ayrıca kâfir olduğuna inanmak, Emevîlere karşı fiili bir muhalefet demektir. Hâlbuki bir mümin olarak, onun durumunu irca edildiğini kabul etmek de Emevîleri desteklemek anlamına gelmektedir.⁴⁰² Bundan dolayı Vâsıl’ın, orta bir yol bulmak için böyle bir düşüncüyü ortaya attığı ihtimal dâhilindedir. Ayrıca bu söylem, pratikte ahlaki bir tavrı da barındırmaktadır. Bu açıdan herkesin bu dünyada yaptığı ile yüzleşmesi gerektiğini vurgulayan, aynı zamanda toplum içerisinde ahlakın yaygınlaşmasını sağlayan bir ilke görünümü vermektedir.⁴⁰³

Mu‘tezile’nin el-menzile beyne’l menzileteyn görüşlerine sahip olmasının bir diğer nedeni de şu şekilde açıklamak mümkündür; Mu‘tezile, Hz. Ali’nin büyük günah işleyen kişiler hakkındaki yaklaşımından yararlanmıştır. Nitekim Hz. Ali’ye Hâricîler hakkında “onlar kâfir midir?” Sorusu sorulduğunda Hz. Ali “Hayır onlar küfürden kaçmışlardır” demiştir. Yine “onlar Müslüman mıdır?” denildiğinde ise Hz.

⁴⁰⁰Kādî Abdülcebbâr, *Şerh’ul-Usûli’l-Hamse*, 636.

⁴⁰¹Kādî Abdülcebbâr, *Şerh’ul-Usûli’l-Hamse*, 636.

⁴⁰²Watt, *İslam Düşüncesinin Teşekkül Devri*, 270.

⁴⁰³Maraz, “Mu‘tezile’nin El- Menzile Beyne’l Menzileteyn Savunusu ve Doğuşu İle İlişkisi”, 28.

Ali; “Eğer onlar Müslüman olsalardı, onlarla savaşmazdık” cevabını vermiştir.⁴⁰⁴ Bu doğrultuda Mu‘tezile, sözü edilen meselede, Hz. Ali’nin bu tutumunu örnek alarak düşüncelerine dayanak oluşturmuştur. Ayrıca büyük günah işleyen kimseye küfür vasfını nispet etmeyen Mu‘tezile’nin, “Kâfirler zümresinden başka Allah’ın rahmetinden kimse ümit kesmez”⁴⁰⁵ mealindeki ilahi beyana rağmen, rahmeti ilahiden ümit kesme kavramlarını bir arada zikretmiştir. Dolayısıyla birinin varlığını benimseyen kimse için diğerinin de mevcudiyeti gerekli hale gelmektedir.

Ehli-Sünnet ve Mu‘tezile’ye göre; mürtekib-i kebîrenin, kâfir olmadığı görüşü yaygınlık kazanmıştır. “Nitekim yaygın gelenek açısından küfür, tekzip demektir, kebîre işleyen kimse ise tasdik anlayışı içinde affedilmesini uman, azaba maruz kalmaktan korkan bir durumda olup, kendisini rabbinin rahmetinden mahrum kalacağını söyleyen, dalaletle saplanmış ve ilahi gerçeklerden habersiz biri olduğuna kanidir.”⁴⁰⁶ Ayrıca Mâtürîdî, bu konuda kitabında şu bilgilere de yer vermektedir: “Mu‘tezile âlimlerinden olan Ka’bi, kebire işleyen kimseden küfür vasfını da iman vasfını da nefyetmenin gereği hakkında istidlalde bulunmak istemiştir.”⁴⁰⁷ Mürcie ile Hâricîler ittifak ettikleri üzere dil kuralları çerçevesinde kıyas yapmak suretiyle iman vasfının ispat edilmesi mümkün değildir. Burada kullanılacak yöntemin nakil olduğunu, dolayısıyla küfür veya iman vasıflarıyla kişiyi isimlendirmek ancak mütevatir nakil veya icma ile mümkündür.⁴⁰⁸ Bu itibarla bir kimseyi kafîr olarak adlandırmanın temel şartı ve dayanağı, Kur’an ve sünnet bağlamında mütevatir rivayetlerdir. Nitekim Mu‘tezile, mürtekib-i kebîre hakkındaki görüşlerini temellendirirken, akıl-nakil dengesi bağlamında orta bir yol arama çabasına girdiği görülmektedir. Mu‘tezile’nin mürtekib-i kebîre konusundaki görüşünün iyice anlaşılabilmesi için Mu‘tezile fırkalarının bu konudaki görüşlerine yer verilmesi araştırmaya kolaylık sağlayacaktır.

2.3.3. Mu‘tezile Fırkalarının el-Menzile Beyne’l Menzileteyn Görüşleri

Mu‘tezile, benimsemiş olduğu görüşler ve sahip olduğu kültürel farklılıklardan ötürü hem kendi içerisinde hem de dıştan gelen birçok faktörün etkisiyle orta yol bulma çabasına girmiştir. Bu süreçte akıl-nakil dengesini iyi

⁴⁰⁴Kādî Abdülcebbar, *Şerh ‘ul-Usûli’l-Hamse*, 637.

⁴⁰⁵Yûsuf, 12/87.

⁴⁰⁶Mâtürîdî, *Kitâbü’t- Tevhîd*, 638.

⁴⁰⁷Mâtürîdî, *Kitâbü’t- Tevhîd*, 638.

⁴⁰⁸Mâtürîdî, *Kitâbü’t- Tevhîd*, 674.

kurabilen bir yapıya sahip olduğundan, bu etkiyi temel görüşlerine de yansıtmayı becermiştir. Bu doğrultuda Mu'tezile, mürtekb-i kebîre konusunda orta yolu bulma çabası, hem başka mezhepleri hem de kendi fırkaları arasında, eleştirilmesine neden olmuştur. Bu itibarla Mu'tezile'nin kendi taraftarları arasında ihtilafli konularda sorun yaşaması, tarihi süreçte birden fazla fırkaya ayrılacağının göstergesi olmuştur. Nitekim Mu'tezile fırkaları (Vâsiliyye, Hüzeyliyye, Nazzâmiyye, Hâbitiyye, Bişriyye, Muammeriyye, Murdâriyye, Sümâniyye, Hişâmiyye, Câhızıyye, Hayyâtıyye, Ka'biyye, Cübbâiyye ve Behşemiyye)⁴⁰⁹ incelendiğinde sözü edilen konuyu destekler mahiyette bir süreç içerisinde oldukları görülmektedir.

Mu'tezile fırkalarının büyük çoğunluğu, Vâsıl'ın büyük günah işleyenlerin durumu hakkındaki görüşünü benimsemişlerdir. Bu görüşe göre; büyük günah işleyen kimse ne kâfirdir, ne de mümindir, bu kişi Allah'a ve peygambere karşı geldiğinden "fâsık" tır.⁴¹⁰ Bu kişi hayattayken hatasını anlayıp tövbe etmezse ahirette cehenneme girecektir. Fakat cehennemdeki azabı, gayri Müslimlerin ki gibi şiddetli olmayacaktır. Bu konuda Allah'ın tövbe eden kişinin tövbesini kabul etmesi vaciptir görüşünü savunmuşlardır.⁴¹¹ "Nitekim ameli, iman olarak gören bir düşünce okulunun büyük günah işleyen bir kimseye, bakış açısının bu doğrultuda olacağı pekâlâ malumdur."⁴¹² Bu doğrultuda Mu'tezile'nin önemli fırkalarının bu konudaki görüşlerinin ele alınıp değerlendirilmesi, Mu'tezile'nin, mürtekb-i kebîre ile olan ilişkisinin anlaşılmasını kolaylaştıracaktır. Sözü edilen konuda Mu'tezile'nin bütün fırkalarından ziyade Vâsiliyye, Hüzeyliyye, Cübbâiyye ve Hayyâtıyye fırkalarının görüşlerine yer verilmesi yeterli olacaktır.

Mu'tezile'nin Vâsiliyye fırkası incelendiğinde bu fırkanın oluşumunu hazırlayan en önemli etken, Hasan-ı Basrî ile Vâsıl bin Ata arasında geçen ve tarihe geçmiş olan meşhur olayın etkili olduğu görülmektedir. Nitekim Vâsiliyye mezhebinin kurucusu Vâsıl b. Ata'nın, bu konuda yaklaşımı şöyle olmuştur; ona göre İman, bir takım iyi huylardan ibarettir, bu iyi huylara sahip biri için mümin tabiri kullanılır. Kötülük yapan ise, iyi huyları kendinde olmadığından bunun mümin olarak vasıflandırılmasını doğru bulmamıştır. "Bu kimse kâfir olmadığı, inkâr edilemeyecek şekilde şahadet ve diğer hayırlı ameller kendisinde bulunduğu için

⁴⁰⁹Şehristânî, *El-Milel ve'n-Nihal*, 59-79.

⁴¹⁰Eş'arî, *Makâlâtü'l-İslâmiyyîn*, 252-256.

⁴¹¹Eş'arî, *Makâlâtü'l-İslâmiyyîn*, 252-256.

⁴¹²Kâdî Abdülcebbar, *Şerh'ul-Usûli'l-Hamse*, 478.

kâfir ismiyle de anılamaz.”⁴¹³ Ayrıca Vâsıl, sözü edilen kişiyi, fâsık olarak isimlendirmiş, eğer tövbe etmezse ebedi olarak cehennemde kalacaktır düşüncesinde ısrar etmiştir.

Mu‘tezile fırkalarından olan Hüzeyliyye fırkası, mürtekib-i kebîre konusunda kurucularının kaydettiği görüşü benimsedikleri görülmüştür. Sözü edilen meselede Ebü’l-Hüzeyl el-Allâf; (öl.235/849-50) insanın fiillerini, itaat ve günah olarak vasıflandırmakla birlikte, büyük günahların bazılarının küfür, bazılarının da küfür olmadığını ifade etmektedir. Onun fiillerle ilgili bu net ve kesin tavrı, el-menzile beyne’l menzileteyn konusunda kendine özgü bir fikre sahip olduğunu göstermektedir.⁴¹⁴ Ayrıca Mu‘tezile’nin çoğunluğu, tek bir büyük günahın, ne kadar çok olursa olsun taatlerin sevaplarını geçersiz kıldığını kabul etmiştir. Cübbâiyye fırkasının kurucuları olan Ebû Ali Cübbâî(öl.303/916) ve oğluna göre ise;“suçlar, taatlerden fazla ise onların sevabını yok eder. Şayet taatler, fazla ise kötülükleri giderir ve yok eder.”⁴¹⁵ Bu görüşlerden ziyade Watt, farklı bir görüş ortaya koymuştur. Ona göre, bir kişinin mümin mi yoksa kâfir mi olduğunu bilmemek ve bu kişi için iki yer arasında bir yeredir demek; kendisini ne onunla bir tutmak ne de tamamen ondan uzak tutmak olduğunu dile getirmiştir.⁴¹⁶ Bu itibarla Mu‘tezile’nin bu tavırda olması ve büyük günah işleyen kişinin durumu hakkında tam bir karar vermemesi, onların dolaylı olarak ircâ fikrini benimsediklerini göstermektedir. Nitekim Vasil ve Mu‘tezile’nin büyük çoğunluğu, Cemel ve Sıffin savaşlarına katılanlardan, mutlak olarak hangi tarafın haklı olduğunu belirtmeden bir tarafın haksız olduğunu kaydetmeleri, ele alınan konuya dayanak oluşturmaktadır.⁴¹⁷ Lakin Mu‘tezile’yi sırf bu konuda karar vermediklerinden dolayı Mürcie’ye yakın görmek doğru değildir. Çünkü onlar, mürtekib-i kebîre meselesi ve buna benzer birçok olay doğrultusunda Mürcie’yi oldukça sert bir şekilde eleştirmişlerdir.

Mu‘tezile, ilk başlarda büyük günah işleyenlerin durumu hakkında, kesin bir tutum sergileyerek tarafsız kalmış gibi bir yapıya bürünmüştür. Bundan dolayı her ne kadar Mürcie mezhebini tasvip edip benimsemese de bu tutumundan dolayı

⁴¹³ Şehristânî, *El-Milel ve’n-Nihal*, 60.

⁴¹⁴ Osman Aydın, *İslam Düşüncesinde Aklileşme Süreci Mut‘ezile’nin Oluşumu ve Ebul- Hüzeyl Allaf* (Ankara: Ankara Okulu Yayınları, 2. Basım, 2013), 169.

⁴¹⁵ İmâmü’l-Haremeyn Ebü’l-Meâlî Rüknuddîn Abdülmelik b. Abdillâh b. Yûsuf el-Cüveynî et-Tâî en-Nîsâbü’rî, *Kitabul – İrşad*, çev. Adnan Bülent Baloğlu, Sabri Yılmaz vd., (Ankara: TDV Yayınları, 3.Basım, 2016), 316.

⁴¹⁶ Watt, *İslam Düşüncesinin Teşekkül Devri*, 258-262.

⁴¹⁷ Şehristânî, *El-Milel ve’n-Nihal*, 60.

Mürchie gibi ırcâ tabirinin arkasına sığınmıştır. Çünkü Mu‘tezile’nin, mümin ile kâfir arasında üçüncü bir hüküm olarak ileri sürdüğü el-menzile beyne’l menzileteyn ilkesi, “politik bir tutum olarak siyasi gruplar arasında tarafsızlığın düşünsel zemini şeklinde değerlendirilmiştir.”⁴¹⁸ Bütün bunlara ek olarak Vâsıl ile başlayan ve Mu‘tezile mezhebin temel taşlarından olan el-menzile beyne’l menzileteyn savunusu, ilk başlarda dini bir yapıya sahip olsa da zamanla gelişen siyasi manevralar neticesinde siyasi bir yapıya bürünmüştür. Bu bağlamda Mu‘tezile’nin, bu konudaki görüşlerini, siyasi olarak içtimai hayatlarına yansıtmaları, onları kimi zaman otorite karşısına çıkarırken, çoğu zamanda otorite yanlısı bir çıkar ilişkisine dönüştürmüştür. Belki de Vâsıl, bu yeni görüşü ile İslam toplumunda meydana gelen karışıkları, uzlaşmacı bir tutum ile birleştirerek yeni bir çözüm arayışındadır. “Ne yazık ki daha sonraki süreçte bu duruşun, katı bir itikadi doğmaya dönüşmesi ise İslam ümmeti tarafından haklı bir tepkiyle karşılanmasına neden olmuştur.”⁴¹⁹ Sözü edilen bu tepki, kendi mezhep taraftarları arasında da zaman zaman vuku bulup, yaygınlık kazanmıştır.

Mürtekib-i kebîre konusunda görüşlerine yer verilen bir diğer fırka ise Hayyâtıyye fırkası olmuştur. Nitekim sözü edilen fırkanın kurucusu olan Ebü’l-Hüseyin Hayyât,(öl.300/913) büyük günah işleyen kişinin durumu hakkında, Vâsıl ve taraftarlarının benimsemiş oldukları görüşlere farklı bir yorum getirmiştir. Nitekim o, hâlihazırda mürtekib-i kebîre için yapılan üç tane yorumun dışında; “Vâsıl geldi ve hakkın bu üç görüşün dışında olmadığı üzerine icma olduğu halde icmadan çıktı ve büyük günah işleyen namaz ehlinin ne mümin ne kâfir ne münafık olduğunu iddia etti.”⁴²⁰ Hayyât’ın kaydettiği gibi Vâsıl ve ona inananlar, çoğunluğun üzerinde birleştiği konuda, çok daha farklı bir bakış açısı geliştirerek, kendilerine özgü bir görüş üretmişlerdir. Bunun devamı olarak, Vâsıl b. Ata ile Amr b. Ubeyd ve onlardan sonra gelen birçok Mu‘tezilî düşünür, el-menzile beyne’l menzileteyn görüşleri doğrultusunda mezhebi sistemleştirmiştir. Ayrıca benimsemiş oldukları dini, içtimai ve siyasi düşüncelerine de dayanak sağlamışlardır. Nitekim Mu‘tezile mezhebinin temel görüşleri ve onların anayasası olan “Usûl-i Hamse” görüşlerinin ortaya çıkmasında da en önemli etkenin mürtekib-i kebîre meselesi olduğu tahmin

⁴¹⁸Abdulnasır Süt, *Basra ve Mu‘tezile* (İstanbul: Endülüs Yayınları, 2018), 135.

⁴¹⁹Maraz, “Mu‘tezile’nin El- Menzile Beyne’l Menzileteyn Savunusu ve Doğuşu İle İlişkisi”, 1-33.

⁴²⁰Hayyât, *el- İntisar*, 185.

edilmektedir. Onların, sözü edilen beş temel prensibin mürtekib-i kebîre bağlamında değerlendirilmesi, konunun anlaşılması açısından önemlidir.

2.3.4. Mu‘tezile’nin Usûl-i Hamsesinde Mürtekib-i Kebîre Yansımaları

Mu‘tezile mezhebinin temel taşlarından olan ve mezhebin sistemleşmesini sağlayan “usûl-i hamse”, Mu‘tezilî çevrelerin büyük çoğunluğu tarafından kabul görmüştür. Bu itibarla Ehl-i Sünnet kelâmcılarının iman esaslarını; ilâhiyyât, nübüvvât ve sem’iyyât şeklinde ayırmalarına karşılık, Mu‘tezile âlimleri, bunlardan farklı olarak, inanç esaslarını; tevhid, adalet, va’d ve vaîd, el-menzile beyne’l-menzileteyn ve emir bi’l-ma’rûf ve nehiy ani’l-münker olmak üzere beş esas halinde ortaya koymuştur.⁴²¹ Beş temel esastan oluşan bu prensipler, mezhebin iskeletini oluşturur niteliktedir. Nitekim Ebü’l Hüseyin el-Hayyât, bu konuda şunları kaydetmektedir: “Beş prensibin hepsini kabul etmedikçe hiçbir kimse Mu‘tezile ismine hak kazanamaz. Bir insanda bu beş haslet tamam oldu mu o Mu‘tezilîdir.”⁴²²

Hayyât ve birçok Mu‘tezilî düşünür, usûl-i hamseyi o kadar benimsemişlerdir ki bir nevi onların anayasaları haline gelmiştir. Dolayısıyla Mu‘tezile’nin bütün görüşlerini kategorize edip sınıflandırmayı sağlayan bu beş prensip, onların görüşlerinin sistematik bir şekilde analizinin yapıldığını göstermektedir. Ebu Huzeyl tarafından sistemli bir hale getirilen bu beş esasın aslına bakılırsa; bu görüşlerin büyük çoğunluğunun Vâsıl ve Amr gibi mezhebin ilk kurucularının dile getirdiği görüşler olduğu görülmektedir.⁴²³ Ayrıca Mu‘tezile’nin bu beş esasının şekillenmesinde, en büyük etkenin mürtekib-i kebîre konusu olması ihtimal dâhilindedir. Nitekim onların usûl-i hamse esasları arasında ilk olarak dile getirilen esasın, el-menzile beyne’l-menzileteyn olması, konuya açıklık getirmektedir. Bu doğrultuda mezhebin teşekkülünün gerçekleşmesi de tesadüfi bir durum değildir. Ele alınan bu beş temel prensibin mürtekib-i kebîre bağlamında değerlendirilmesi, Mu‘tezile’nin anlaşılmasını kolaylaştıracaktır.

Mu‘tezile’nin beş esasına bakıldığında sistematik sırada tevhid konusu olduğu görülmektedir. Konunun anlaşılması ve amacının dışına çıkmaması adına Mu‘tezile’nin tevhitle ilgili görüşlerinin tamamı yerine, büyük günah işleyen kişinin

⁴²¹ İlyas Çelebi, “Usûl-i Hamse”, *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi* (İstanbul: TDV Yayınları, 2012), 42/211; Eş’arî, *İlk Dönem İslam Mezhepleri*, 404.

⁴²² Hayyât, *el- İntisar*, 9.

⁴²³ İlyas Çelebi, “Usûl-i Hamse”, 211.

durumu ile sınırlamak daha doğru olacaktır. Mu‘tezile mensupları, bu hususta icma ederek; Allah’ın bir ve tek olduğunu, O’nun eşi ve benzeri olmadığı konusunda ittifak etmiştir.⁴²⁴ Nitekim Mu‘tezile düşünürleri, el-menzile beyne’l menzileteyn görüşlerinde, büyük günah işleyen kişiyi, mümin olarak değerlendirmemiş ve bu kişinin tövbe etmeden Allah’ın rahmetine nail olmayacağını dile getirmişlerdir. Bu düşünürlerin böyle bir görüşü savunmalarının nedenleri arasında, tevhid görüşlerine dayanak olacak etkenlerde mevcuttur. Bundan dolayı kişinin büyük günah işlemesi, Allah’ın bir ve tek olma görüşüne riayet etmemesi ve bundan dolayı tevhid ilkesinin zedelenmesiyle bağlantılı olarak değerlendirmişlerdir.

Mu‘tezile, “Allah kendisine ortak koşulmasını asla bağışlamaz, bundan başkasını dilediği kimse için bağışlar”⁴²⁵ mealindeki ayete farklı yorum getirmiştir. Onlara göre bu ayet, müşrik olmayanlar hakkında, durup düşünmeyi gerektiren bir ayettir. Ayrıca sözü edilen ayeti Allah’ın bağışlamasını dilemesiyle ilişkilendirilse de bunun kapalı ve ihtimali bir durum olduğu da ortaya çıkmaktadır.⁴²⁶ Başka bir ayette ise, affetmeyi, dilediği kişinin, büyük günahlardan uzak duranlar, olduğunu beyan etmiştir. Nitekim “Eğer yasakladığımız büyük günahlardan kaçınırsanız, sizin küçük günahlarınızı örteriz”⁴²⁷ mealindeki ayet de Mu‘tezile’ye bu konuda kaynaklık etmektedir. Mu‘tezile’nin bu ve buna benzer ayetlerden yola çıkarak büyük günah işleyen kişiler hakkında herkesten farklı bir tutum içerisinde olması, onların kendilerine özgü bir yapıya sahip olduğunu göstermektedir. Görüldüğü gibi onların el-menzile beyne’l menzileteyn görüşleri doğrultusunda, büyük günah işleyenlerin psikolojik alt yapısında, tevhid fikirlerinin gelişmesine katkı sağladığı görülmektedir. Ayrıca bu görüşlerine dayanak olacak şekilde Mu‘tezile’nin “adalet” görüşlerinin şekillenmesinde mürtekib-i kebîre etkisinin ele alınması konunun bütünlüğünü sağlayacaktır.

Mu‘tezile’nin temel görüşlerinden olan “Adl” prensibinin mürtekib-i kebîre bağlamında değerlendirilmesi yapıldığında; onların, böyle bir düşünce yapısına sahip olmasında en önemli etkenlerin başında yine insan fiillerinin neticesinde meydana gelen olaylar olduğu görülmektedir. Nitekim Mu‘tezile’ye göre adalet, Allah’ın, her türlü günah sayılabilecek işten, maslahata aykırı ve çirkin yolla kulluğa çağırmaktan

⁴²⁴Eş’arî, *Makâlâtü’l-İslâmiyyîn*, 236.

⁴²⁵en-Nisa, 4/48.

⁴²⁶Kadî Abdülcebbâr, *Mu‘tezile’de Din Usûlü*, çev. Murat Memiş(İstanbul: İz Yayıncılık, 2019), 144.

⁴²⁷en-Nisâ, 4/31.

uzak olduğu, ayrıca bütün fiillerinde; hikmet, adalet ve isabet sahibi olmasıdır.⁴²⁸ Dolayısıyla Mu‘tezile, insanların işlediği zulüm ve haksız fiillerinin, Allah tarafından yaratılmadığını, insanların yapmış oldukları kötü fiillerinin onlara cezayı hak edecek şekilde olması gerektiğini savunmuştur. Bundan dolayı adalet ilkesine göre Allah, güzel ve faydalı olanı yaratır, kötü ve şer olanı yaratmaz. Kişi yapmış olduğu eylemlerde özgürdür ve yaptığı şeylerden sorumlu tutulmuştur. Eğer Allah insanları belli başlı fiilleri yapmaya zorlayarak bunları farz kılarsa, Allah’ın o fiillerden dolayı bir insanı cezalandırması zulüm olur.⁴²⁹ Bu itibarla Mu‘tezile’nin adalet ilkesinin dayanakları ve delilleri incelendiğinde; adalet fikirlerinin gelişmesinde ve bu doğrultuda kararlar almasında en önemli etkenlerden biri mürtekib-i kebîre olduğu görülmektedir. Ayrıca Mu‘tezilî düşünürler; Allah, yapılmaması gereken şeyleri açıkça bildirmiş, bunlara uymayan kişilerin işledikleri günahlardan dolayı kaderi ve mutlak iradeyi sorumlu tutmamaları gerektiği üzerinde ittifak etmişlerdir.⁴³⁰

Mu‘tezile’nin adalet prensibi, siyasi görüş bakımından da önemlidir. Nitekim onlar, halka zulmeden hükümdarların, Allah katında sorumlu olacakları ve Allah’ın adaleti gereği ahirette yaptıklarının cezasını göreceklerini savunmuşlardır.⁴³¹ Bu itibarla onların, ilk başta siyasi olarak savundukları bu mesele, daha sonra mezhebin temel esaslarından olup dini bir yapıya bürünmesine vesile olmuştur. Ayrıca Mu‘tezile’nin adalet ilkesi gereği, mürtekib-i kebîrenin akıbeti hakkında; Allah’ın adaletinin gereği olarak, onların tövbe etmemesi durumunda cehenneme gidecekleri olmuştur. Adalet ilkesi gereği Mu‘tezile’nin temel beş esasını bir bütün olarak incelenmesi ve mürtekibi kebîrenin şekillendirdiği diğer temel prensiplerin değerlendirilmesi konuya açıklık getirecektir.

Mu‘tezile’nin “Va‘d” ve “Va‘îd” prensibine bakıldığında ise; onların, bu görüşlerinde mürtekib-i kebîre meselesinin çok önemli bir yer edindiği görülmektedir. Bu iki kavramdan ilki olan va‘d, birisine gelecekte dokunacak bir faydanın veya ondan uzaklaştırılacak bir zararın önceden haber verilmesi olarak tanımlanmıştır.⁴³² Va‘îd ise; birinin başına ileride herhangi bir zararın gelebileceğini veya onun müstakbel bir faydadan mahrum kalacağını bildiren her türlü haber olarak

⁴²⁸ Kādî Abdülcebbar, *Şerh ‘ul-Usûli ‘l-Hamse*, 32.

⁴²⁹ Eş‘arî, *Makâlâtü ‘l-İslâmiyyîn*, 296-299.

⁴³⁰ Işık, *Mutezile’nin Doğuşu ve Kelâmî Görüşleri*, 69.

⁴³¹ Teftâzânî, *el-Makâsîd*, 610-612.

⁴³² Kādî Abdülcebbar, *Şerh ‘ul-Usûli ‘l-Hamse*, 218.

nitelendirilmiştir.⁴³³ Bu tanımlamalar neticesinde Mu'tezile'nin va'd ve va'îd prensibi, iyi işler işleyen ahirette mükâfata nail olması, kötü amelde bulunanların ise ahirette ceza görmesi anlamına gelmektedir.⁴³⁴ Bu doğrultuda Allah'ın, ahirette kötü fiiller işleyen kişileri cezalandırması ve iyi fiiller işleyenleri mükâfatlandırması, O'nun adaletinin gereğindendir.⁴³⁵ Mu'tezile'nin bu prensibi, mürtekb-i kebîre bağlamında değerlendirmeye alınırsa; onların böyle bir esası kabul etmesinin altında yatan nedenin büyük günah işleyen kişinin akıbetinin nasıl olması gerektiği görüşü olmuştur. Nitekim Mu'tezile'nin mürtekb-i kebîre hakkında savundukları görüşlerinden yola çıkarak, büyük günah işleyen kişiler tövbe etmeden vefat ederse cehenneme gidecektir tezlerinin dayanağı da Allah'ın insanları, ayetlerle sık sık uyarması olmuştur.

Va'd ve Va'îd prensibinden çıkarılacak bir diğer anlam da amel-iman ilişkisidir.⁴³⁶ Bunun doğal yansıması, iman ile amel arasında zorunlu bir bağın var olmasıdır. Dolayısıyla "Mu'tezile, imanı, amele; ameli, va'd ve va'îd ilkesine bağlayarak aksiyonel bir itikadi söylem oluşturmuştur."⁴³⁷ Mu'tezile, bu konuda büyük günah işleyenlerin ahirette ceza görmesini bir gereklilik olarak görmüş ve mürtekb-i kebîre meselesinin temelinde, Allah'a karşı aşırılığa gidildiğini öngörmüştür. Ayrıca Allah'ın insanları daha önceden uyarması ve gelecekte olan şeyler hakkında ihtarda bulunması, Mu'tezile'nin va'd ve va'îd ilkesi ile mürtekb-i kebîre konularının birbirini etkilediğini göstermektedir. Bu itibarla Mu'tezile'nin büyük günah işleyenlerin durumu hakkında diğer mezheplerden farklı olarak bir fikir beyan etmeleri, onların va'd ve va'îd prensibinin ortaya çıkmasına vesile olmuştur.

Mu'tezile'nin "Emr bi'l- Mar'ûf ve'n-Neyh ani'l-Münker" prensibi mürtekb-i kebîre bağlamında ele alınarak değerlendirildiğinde konunun anlaşılması kolaylaşacaktır. Mu'tezile, imkân ve güç ölçüsünde dil, el ve kılıç ile iyiliği emretmenin ve kötülükten sakındırmanın vacip olduğu konusunda icma etmiştir.⁴³⁸ Onlar, bu konuda insanları kötü fiil ve işlerden uzak tutmanın her Müslüman'ın yerine getirmesi gereken bir görev olduğunu savunmuşlardır. Mu'tezile, "Emir bi'l-mar'ûf nehiy ani'l-münker" prensibini benimsemesinde, mürtekb-i kebîre

⁴³³ Kādî Abdülcebbar, *Şerh 'ul-Usûli'l-Hamse*, 218.

⁴³⁴ Şehristani, *El-Milel ve'n-Nihal*, 57.

⁴³⁵ Eş'arî, *Makâlâtü'l-İslâmiyyîn*, 400-402.

⁴³⁶ Işık, *Mutezile'nin Doğuşu ve Kelâmî Görüşleri*, 71.

⁴³⁷ Maraz, "Mu'tezile'nin El- Menzile Beyne'l Menzileteyn Savunusu ve Doğuşu İle İlişkisi", s.1-33

⁴³⁸ Eş'arî, *Makâlâtü'l-İslâmiyyîn*, 234.

meselesinden çok etkilendiğini göstermektedir. “Emri bi’l ma’rûftan maksat, marûfu yerleştirmek; münkerden sakındırmaktan maksat ise, münkeri ortadan kaldırmaktır.”⁴³⁹ Mu‘tezile’nin benimsemiş olduğu bu tutum, büyük günah işleyenleri, yaptıkları fiillerinden vazgeçirmek veya onları doğru yola iletmek olduğu aşikârdır. Emr bi’l-Mar’ûf ve’n-Nehiy ani’l-Münker anlayışı, her ne kadar bütün mezheplerde var olan bir esas olsa da diğerlerine nazaran bu konuda Mu‘tezile, daha hassas bir yol izlediği de ihtimal dâhilindedir. Onların, söz konusu görüşlerinin ortaya çıkması, mürtekib-i kebîre konusunda ne kadar ısrarcı olduklarını göstermektedir. Ayrıca Mu‘tezile’nin, büyük günah işleyen kişileri, kâfir veya mümin olarak isimlendirmemesinin nedenleri arasında, sahip olduğu söz konusu düşünce yapısının ne kadar etkili olduğu görülmektedir.

Mürtekib-i kebîre bağlamında Mu‘tezile mezhebi incelendiğinde; söz konusu meselenin, Mu‘tezile’nin her alanında etkili olduğu görülmektedir. Mu‘tezile mezhebinin ortaya çıkmasında, mihenk taşlarından olan bu mesele, daha sonra onların; siyasi, dini ve içtimai alanlarında da etkinliğini sürdürecektir. Buradan hareketle mürtekib-i kebîre bağlamında ortaya çıkan, Mu‘tezile’nin el-menzile beyne’l menzileteyn esası, onları hem diğer mezheplerden ayırarak özgünleştirmiş, hem de tarihi seyirde yalnız bırakarak yalnızlaşmaya ve yok olmalarına neden olmuştur. Sonuç olarak Mu‘tezile, el-menzile beyne’l menzileteyn esası başta olmak üzere, benimsemiş olduğu temel görüşlerinin ortaya çıkmasında ve şekillenmesinde, mürtekib-i kebîrenin çok önemli bir paya sahip olduğu ortaya çıkmaktadır. Mürtekib-i kebîrenin, Mu‘tezile’nin temel görüşlerinin oluşmasındaki etkisinin daha iyi anlaşılması için onların; bu meselede sahip oldukları görüşlerinin dini ve sosyal açıdan değerlendirilmesi, konunun anlaşılmasını sağlayacaktır.

2.3.5. Mu‘tezile’nin Mürtekib-i Kebîre Görüşlerinin Dini ve Sosyal Dayanakları

Mu‘tezile’yi mürtekib-i kebîre bağlamında değerlendirirken onların, tarihi süreçte geçirmiş olduğu merhalelere bakmakta gerekmektedir. Çünkü söz konusu olay ve gelişmelere yer verilmesi, onların, dini ve sosyal açıdan daha iyi tanınmalarına öncülük edecektir. Nitekim Hicri ikinci asırla birlikte ortaya çıkan Mu‘tezile’nin en önemli gelişmesi Abbasiler devrinde, özellikle Me’mun, Mu’tasım

⁴³⁹Kādî Abdülcebbar, *Şerh ‘ul-Usûli’l-Hamse*, 234.

ve Vâsık dönemlerinde olmuştur.⁴⁴⁰ Bu halifelerden sonra Mütevekkil, iktidara gelince, devlet desteğiyle yıldızı parlayan, altın çağlarını yaşayan Mu'tezile'nin yükselişi durmaya başlamıştır.⁴⁴¹ Ayrıca Eş'ari'nin onlardan ayrılıp, karşı bir cephe kurması, Mu'tezile için bir darbe niteliği taşımıştır. İktidara gelen halifelerin etkisiyle zaman zaman yükselen ve dağılan Mu'tezile, Eş'arilik mezhebinin yayılmasıyla oldukça zarar görmüştür.⁴⁴² Nitekim tarihi süreç içerisinde eleştirilere maruz kalan ve oldukça benimsenmeyen Mu'tezilî anlayışın günümüzde farklı mezheplerce benimsenmesi de oldukça düşündürücüdür.

Mu'tezile'nin, akıl-nakil bağlantısını iyi kurmaları, cedel yöntemini etkili bir şekilde kullanmaları ve kelâm ilmine katkılarından dolayı, önemli bir yer edindiği herkesçe aşîkârdır. Onların bu yöntemleri kullanarak İslam'ın müdafaasını yapmaları ve bu uğurda oldukça önemli gelişmelere imza atmaları göz ardı edilemeyecek niteliktedir. Bu itibarla, insan kaynakları açısından diğer fırkalardan bir hayli farklılık gösteren Mu'tezile, entelektüel yapı itibariyle de bir farklılığı bünyesinde barındırmaktadır.⁴⁴³ Nitekim Mu'tezilî düşünürlerin sahip olduğu felsefi donanım neticesinde, Müslüman dünyasında felsefi hareketliliğe öncülük ettiği ve felsefi eserlerin tercümesinde rol alarak entelektüel farklılığı ortaya koydukları görülmektedir.⁴⁴⁴ Mu'tezile'nin bu faaliyetlerine rağmen karşıt taraflı kişi ve gruplar tarafından eleştirilip, yalnızlaştırma potasına sokulduğu da bilinmektedir.

Mu'tezile'nin yıkılışının gerçek sebeplerini araştırırken, bu sebepleri dışarıda aramak yerine, kendi içlerinde aramanın daha doğru bir yol olduğunu kabul etmek gerekir.⁴⁴⁵ Çünkü Mu'tezile, benimsemiş olduğu akılcı yapılarından dolayı kendileri gibi düşünmeyen kişi ve grupları, oldukça sert eleştirmiştir. Bundan dolayı İslam tarihinde sonucu üzücü olaylarla biten mihne denilen dönem, Mu'tezile'nin benimsemiş olduğu düşünce yapısından dolayı ortaya çıkmıştır.⁴⁴⁶ Mu'tezile'nin sahip olduğu bu yapı ve düşünce biçimi, birçok insanı rahatsız etmiş ve bundan dolayı aynı yöntem ve tekniği kullanarak, Mu'tezile'yi yıkmak isteyen insanların başvurduğu bir hal almıştır. Kısacası Mu'tezile, farkında olmadan kendi silahıyla vurulmuştur. Her ne kadar onlar, olumsuz olarak çok eleştirilere maruz kalıp dışlansa

⁴⁴⁰ Kādî Abdülcebbâr, *Şerh 'ul-Usûli 'l-Hamse*, 18.

⁴⁴¹ Kādî Abdülcebbâr, *Şerh 'ul-Usûli 'l-Hamse*, 18.

⁴⁴² Işık, *Mu'tezile'nin Doğuşu ve Kelâmî Görüşleri*, 64.

⁴⁴³ Akoğlu, "*Kebîre ve İman Bağlamında Haricilik-Mu'tezile İlişkisi*", 320.

⁴⁴⁴ Akoğlu, "*Kebîre ve İman Bağlamında Haricilik-Mu'tezile İlişkisi*", 320.

⁴⁴⁵ Işık, *Mu'tezile'nin Doğuşu ve Kelâmî Görüşleri*, 66.

⁴⁴⁶ Işık, *Mu'tezile'nin Doğuşu ve Kelâmî Görüşleri*, 66.

da İslam düşüncesine çok faydaları olduğu da unutulmamalıdır. Ayrıca günümüz İslam dünyasında Mu‘tezilî fikirlere bağlı olan ve bu görüşleri savunan birçok düşünürün olduğu da bilinmektedir. Yaşanılan bu zamanda Mu‘tezile mezhebi, tarihe karışıp, varlığını yitirse de bu mezhepten çekinen ve Mu‘tezile denilince hemen karşı cephe alan kişi sayısı da oldukça fazladır.

Mu‘tezile, mürtekib-i kebîre konusunda, Hâricî ve Mürcie mezheplerinden farklı bir görüş benimseyerek, diğer mezheplere nazaran daha yapıcı bir tutum sergilemiştir. Nitekim büyük günah işleyeni Hâricîler kâfir, Hasan-ı Basrî münafık, bir kısım Mürcie âlimleri de onu mümin olarak vasıflandırırken, Mu‘tezile, bu konuda daha farklı bir tanımlamada bulunmuştur.⁴⁴⁷ Onlara göre bu kişi, imandan çıkar, fakat küfre girmez, tövbe etmeden öldüğü takdirde ebedi olarak cehennemde kalır.⁴⁴⁸ Ayrıca büyük günah işleyen kişiyi isimlendirirken, kâfir ve mümin tanımlamalarından ziyade fâsık tabirini kullanmayı tercih etmişlerdir. Mu‘tezile’nin mürtekib-i kebîreye kâfir ile mümin arasında yer alan bu isimlendirmeyi uygun bulmasının nedenlerinin, dini ve sosyal açıdan araştırılıp değerlendirilmesi konuya açıklık getirecektir. Onların ‘el-menzile’ gibi oldukça önemli olan görüşlerinin birden ortaya çıkması ve yaygınlık kazanması, gelişen olaylar neticesinde düşündürücü bir etkiye sahiptir.

Mu‘tezile’nin, mürtekib-i kebîre konusundaki düşüncelerinin temelini oluşturanın, Vâsıl b. Atâ olduğunu daha önce değinilmişti. Vâsıl’ın böyle bir esası, Mu‘tezile’ye kazandırması oldukça önemli bir olaydır. Bu meselenin Vâsıl tarafından hangi nedenler ışığında ortaya atıldığı ve bu meselenin ortaya çıkmasındaki etkenlerin neler olduğu konusu ise daha da önemlidir. Bilindiği üzere; “toplumsal yapılarda, bireyler arasındaki ilişkilerin etkilediği ve bu etkiler neticesinde bireyin bilinç dünyası ve psikolojik yapısına tesir ettiği bir gerçeklik olarak kabul edilmektedir.”⁴⁴⁹ Bu doğrultuda Basra kültür atmosferinin, Hâricîlik ile Mu‘tezile arasındaki ilişki ve etkileşimin sosyal akışkanlık vasıtasıyla çok daha geniş ve etkin boyutlara ulaşmasına zemin hazırladığını, iddia etmek mümkündür.⁴⁵⁰ Söz konusu olan bu çıkarımlar, Vâsıl’ın, mürtekib-i kebîre meselesi hakkındaki

⁴⁴⁷ Mâtürîdî, *Kitâbü’l- Tevhîd*, 628.

⁴⁴⁸ Sâbûnî, *Maturidiyye Akaidi*, 167.

⁴⁴⁹ Akoğlu, “*Kebîre ve İman Bağlamında Haricilik-Mu‘tezile İlişkisi*”, 326.

⁴⁵⁰ Aydın, *Düşüncesinde Aklileşme Süreci Mu‘tezile’nin Oluşumu ve Ebul- Hüzeyl Allaf*, 26.

düşüncelerinin temelinde; içinde yaşadığı toplumsal çevre, yaşamış olduğu zihinsel bunalımlar ve itikadi olarak tartışılan güncel konuların etkili olduğu söylenebilir.

Vâsıl'ın, tarihi seyirde tartışıla gelen bu konuda, kendisine özgü bir fikir ortaya koyması ve büyük günah işleyenin akıbetini, akıl ve nakil noktasında değerlendirip orta yolu bulması, onun uzlaşmacı bir tutum içerisinde olduğunu göstermektedir. Bu itibarla Vâsıl'ın kıvrak bir zekâyâ sahip olması ve sosyal ilişkilerinin oldukça iyi olması, onun bu fikirlerinin ortaya çıkmasında etkili olan faktörlerdendir.⁴⁵¹ Nitekim itikadi olarak iyi bir seviyede olan ve takva ehli olarak bilinen birinin, üzerinde tartışılan bir konu hakkında, kötü niyet gözeterek dine zarar verecek fikirler üretmesi ihtimali oldukça düşüktür. Bundan dolayı Vâsıl'ın bu görüşlere sahip olmasındaki en önemli etken; toplumda dillendirilen Hâricî ve Mürcie gruplarının mürtebib-i kebîre hakkında ileri sürdükleri görüşleri olmuştur. Bu etkenler neticesinde; Vâsıl'ın, tartışılan bu ortamdan ve konuşulan bu olaydan rahatsız olduğu görülmektedir. Bunun sonucunda ise meşhur olan hadisede; Vâsıl'ın, Hasan-ı Basrî'nin ders halkasında tartışılan konu hakkında dayanamayıp patlaması, onun psikolojik olarak haklı isyanını göstermektedir. Sosyal mecrada çoğu kişi tarafından tartışılan ve üzerinde düşünülen bu konunun, birçok mezhebin ortaya çıkışının patlama noktası olduğu da ihtimal dâhilindedir.

Fert ve toplumların düşünce yapılarında, davranış ve eylemlerinin şekillenmesinde, içinden çıktıkları toplumsal yapıların belirleyici önemi vardır.⁴⁵² Bu itibarla Vâsıl b. Atâ'nın, mürtebib-i kebîre hakkındaki düşüncelerinin şekillenmesinde; Amr b. Ubeyd ve Basra'da yaşayan mevalilerin etkili olduğu görülmektedir.⁴⁵³ Ayrıca Onun, bu görüşlerinin temelinde ise sahip olduğu düşünce yapısı ve İslam âleminde yaşanmış olan olumsuz olayların etkisi de oldukça önemlidir. Bu olayların etkisiyle birçok mezhebin ortaya çıktığı da göz ardı edilmemelidir. Mu'tezile'nin de bu olaylardan etkilenip ortaya çıkması ihtimal dâhilindedir. Onların ortaya çıkmasının en can alıcı olayı ise; hiç kuşkusuz mürtebib-i kebîre meselesi olmuştur. Bu konuda Mu'tezile'nin mürtebib-i kebîre için fâsık tanımlamasında bulunmasının dini delillerine yer verilmesi konunun anlaşılmasını sağlayacaktır. Nitekim Mu'tezile'nin, büyük günah işleyenleri fâsık olarak tanımlamasının dayanaklarını, ayetler ve hadisler oluşturmaktadır. Bahsi geçen

⁴⁵¹ Akoğlu, "Kebîre ve İman Bağlamında Haricilik-Mu'tezile İlişkisi", 331-335.

⁴⁵² Akoğlu, "Kebîre ve İman Bağlamında Haricilik-Mu'tezile İlişkisi", 335.

⁴⁵³ Akoğlu, "Kebîre ve İman Bağlamında Haricilik-Mu'tezile İlişkisi", 331.

konunun delillerle desteklenip, dini alt yapısının sağlam temellere bağlanması, onların sosyal hayatta da iyi sonuçlar elde etmesini kolaylaştırmıştır. Çünkü fâsık ismi, kâfir veya mümin bütün itikadi hükümlerin dışında fakat bir açıdan bunlara ait ortak özellikleri taşıyan bir isim olarak ‘el-menzile’ söylemiyle ilkeleşmiştir.⁴⁵⁴ Ayrıca onların bu düşüncelere sahip olmasında farklı kültürlerin etkisi olduğu da göz ardı edilmemelidir.

Mu‘tezile’nin, mürtebib-i kebîre hakkındaki görüşlerini Yunan filozoflarından aldıkları da söz konusudur. Nitekim bu filozofların, ahlaki ilke olarak “altın orta” tabirini kullanmaları, Mu‘tezilî âlimlere de dayanak olacak nitelikte olmuştur.⁴⁵⁵ Sözü edilen bu dayanak sadece bir varsayım olduğu için bunun doğruluğu, kanıtlanamayacak derecede zordur. Bu itibarla Mu‘tezile’nin mürtebib-i kebîre ve fâsık hakkında, ele almış oldukları ayet ve hadislerin incelenmesi daha uygun olacaktır. Mu‘tezile’nin mürtebib-i kebîre delilleri ve bu konudaki dayanaklarının şöyle sıralanması mümkündür. Bunlar;

- Söz konusu olan orta yolun çağrısı ise şu ayette zikredilmektedir: “İşte böylece, siz insanlara şahit olasınız diye sizi vasat bir ümmet yaptık.”⁴⁵⁶
- “İşlerin en hayırlısı en mutedil olanıdır.”⁴⁵⁷
- “Allah söz konusu olduğunda her türlü büyük günahattan kaçınmak vaciptir”.⁴⁵⁸
- “Fâsık ile müminin mükâfat ve cenneti hak etmede eşit olmadığı, dolayısıyla aralarında uhrevi bir ayrımın mutlaka olması gerekmektedir.”⁴⁵⁹
- “Yasakladığımız büyük günahlardan kaçınırsanız küçük günahlarınızı örteriz.”⁴⁶⁰
- “Haberiniz olsun Allah’ın laneti zalimler üzerinedir.”⁴⁶¹
- “Facirler ise cehenneme girecektir.”⁴⁶²

⁴⁵⁴ Hayyât, *el- İntisar*, 167.

⁴⁵⁵ Carullah, *el- Mu ‘tezile*, 56.

⁴⁵⁶ el-Bakara, 2/143.

⁴⁵⁷ Beyhâki, Şuâbu’l-İman, 5/396.

⁴⁵⁸ Eş’arî, *Makâlâtü’l-İslâmiyyîn*, 213.

⁴⁵⁹ Kādî Abdülcebbar, *Şerh ‘ul-Usûli’l-Hamse*, 223-226.

⁴⁶⁰ en-Nisa, 4/31.

⁴⁶¹ Hûd, 11/18.

⁴⁶² el-İnfîtâr, 82/14.

- “Namuslu kadınlara zina isnadında bulunup, sonra dört şahit getirmeyenlere seksener sopa vurun ve artık onların şahitliğini hiçbir zaman kabul etmeyin. Onlar tamamen fâsıklardır.”⁴⁶³
- “Zina eden kimse, zina ettiği sırada mümin değildir.”⁴⁶⁴
- “İman etmiş kimse, günaha batmış kimse gibi olur mu? Bunlar elbette eşit değildirler.”⁴⁶⁵
- “Allah kendisine ortak koşulmasını asla bağışlamaz; bundan başkasını dileği kimse hakkında bağışlar. Allah’a ortak koşan kimse büyük bir günah işleyerek iftira etmiş olur.”⁴⁶⁶
- “Artık kim Allah’a ve Resulüne karşı gelirse bilsin ki içinde ebedi kalacakları cehennem ateşi onu beklemektedir.”⁴⁶⁷
- “Ancak tövbe eden, iman eden ve iyi davranışta bulunan kimseler böyle değildir. Bunlar hiçbir haksızlığa uğratılmaksızın cennete; çok esirgeyici olan Allah’ın, kullarına vaad ettiği, onların idraklerini aşan adn cennetlerine gireceklerdir. Şüphesiz O’nun vaadi yerine gelecektir.”⁴⁶⁸
- “Kim bu haksız davranışından sonra tövbe eder ve halini düzeltirse bilsin ki Allah onun tövbesini kabul eder. Şüphe yok ki Allah çok bağışlayıcı, çok esirgeyicidir.”⁴⁶⁹
- “Büyük günah işleyene, mümin veya kâfir nitelenmesinin yapılması caiz değildir.”⁴⁷⁰
- “Bir insanın aynı anda hem övülen hem de zemmedilen, hem iyi hem de kötü, hem Allah’ın düşmanı hem de O’nun dostu olması imkânsızdır.”⁴⁷¹
- “Fâsık, iyi huyları kendisinde toplamadığı için övülmeye hak kazanamaz ve mümin ismini alamaz. İnkâr edilemeyecek şekilde iman ve hayırlı amellerinden dolayı kâfir ismiyle de anılmaz.”⁴⁷²
- “Büyük günahlar, küfür ve fık cinsindendir. Zira onlardan bazılarını işleyenin cezası ancak tövbeyle kalkar.”⁴⁷³

⁴⁶³Nûr, 24/4.

⁴⁶⁴Müslim, “İman”, 22

⁴⁶⁵es-Secde, 32/18.

⁴⁶⁶en-Nisa, 4/31.

⁴⁶⁷el-Cin, 72/23.

⁴⁶⁸Meryem, 19/60.

⁴⁶⁹el-Mâide, 5/39.

⁴⁷⁰Kādî Abdülcebbâr, *Şerh’ul-Usûli’l-Hamse*, 228.

⁴⁷¹İbn Hazm, *El-Fasl*, 2/850.

⁴⁷²Şehristanî, *El-Milel ve’n-Nihal*, 60.

⁴⁷³Kādî Abdülcebbâr, *Mu’tazile’de Din Usûlü*, 123.

- “Allah’ın kitabında müminlerle ilgili hükümler ondan kalktığı için mümin değildir, kâfirlerle ilgili hükümler onda olmadığı için kâfir de değildir.”⁴⁷⁴
- “...Kim Allah’ın indirdiği ile hükmetmezse işte onlar zalimlerdir.”⁴⁷⁵
- “...Kâfirler zalimlerin ta kendileridir.”⁴⁷⁶

Mürtekib-i kebîre ve fâsık için başvuru olan bu delil ve dayanaklar, Mu‘tezile’nin bu konudaki görüşlerinin birden ortaya çıkmadığını ortaya koymaktadır. O halde Mu‘tezile’ye göre hem ümmetin bu isimde icması, hem de Allah’ın kitabında bu ad ile zikredilmesi bu kimsenin fâsık olduğunun delilidir.⁴⁷⁷ Nitekim bu deliller, Vâsıl’ın, mürtekib-i kebîre hakkındaki görüşlerinin şekillenmesinde de etkili olmuştur. Aslında O, bu düşüncesiyle dünyada Hâricîler’e kıyasla daha mutedil, ahirette de Mürcie’ye oranla daha katı bir portre çizmiştir.⁴⁷⁸

Vâsıl’ın mürtekib-i kebîre düşüncesinde orta yolu benimsemesinin nedenleri arasında; İslam coğrafyasında Hâricîler’in benimsemiş olduğu katı-tekfirci zihniyeti ortadan kaldırarak, Müslümanların doğru anlaşılmasını sağlama çabası içerisinde olması düşünülmektedir. Bunun yanında, Mürcie’nin (yerilen, bid’atçı) benimsemiş olduğu ve İslam toplumunda ahlaki çöküntülere neden olacak görüşlerine karşı, yeni bir düşünce yapısının oluşmasına zemin hazırlamaktadır. Her ne kadar Mu‘tezile gibi önemli bir mezhebin ortaya çıkmasını sadece mürtekib-i kebîre olayı ile sınırlandırmak doğru olmasa da onların teşekkülünde kırılma noktası olduğu da gözden kaçınılmaması gereken bir durumdur. Bu itibarla söz konusu olan bu mesele, hem Mu‘tezile’nin doğuşunu hızlandırıp tanınmasını sağlaması hem de el-menzile beyne’l menzileteyn gibi temel esaslarından biri olması hasebiyle oldukça önemli bir yere sahiptir. Mürtekib-i kebîre bağlamında Mu‘tezile mezhebinin ortaya çıkmasındaki etkenler, bir bütünlük içerisinde değerlendirildikten sonra, bu meselenin günümüz şartlarında meydana gelen grupların, ortaya çıkmasındaki etkilerine değinilecektir. Söz konusu olan bu araştırmada, günümüzde ortaya çıkan grupların hepsinden ziyade, mürtekib-i kebîre meselesinden oldukça etkilenen İŞİD (Irak Şam İslam Devleti) yapılanmasının üzerinde durulacaktır.

⁴⁷⁴ Hayyât, *el- İntisar*, s.187

⁴⁷⁵ el-Mâide, 5/45.

⁴⁷⁶ el-Bakara, 2/254.

⁴⁷⁷ Maraz, “Mu‘tezile’nin El- Menzile Beyne’l Menzileteyn Savunusu ve Doğuşu İle İlişkisi”, 27.

⁴⁷⁸ Işık, *Mutezile’nin Doğuşu ve Kelâmî Görüşleri*, 72.

III. BÖLÜM

MODERN ÇAĞDA MÜRTEKİB-İ KEBÎRE YANSIMASI: İŞİD ÖRNEĞİ

Mürtekib-i kebîre meselesinin ortaya çıkış tarihini ve bu konu etrafında meydana gelen ayrışmaların, Hz. Osman'ın şehit edilmesiyle başladığı görüşü, birçok İslam tarihçisi tarafından kabul görmüştür. Bu mesele bağlamında Müslümanlar arasında birçok gruplaşmanın ve ayrışmanın olduğu da ihtimal dâhilindedir. Söz konusu olan bu mesele etrafında ortaya çıkan yapılanmalar, İslam düşüncesine olumlu ve olumsuz birçok sonuç doğurmuştur. Bundan dolayı Müslümanlar arasında meydana gelen gruplaşmaların, İslam'ın birlik ve bütünlüğüne büyük ölçüde zarar verdiği de görülmektedir. Bu itibarla İslam düşüncesinde söz konusu olan bu ayrışmaların nedenini sadece mürtekib-i kebîre ile ilişkilendirmek doğru olmamaktadır. Nitekim daha öncede değinildiği gibi söz konusu sadece büyük günah işlemek ise, bu konuda Hz. Âdem zamanına kadar eskiye gitmek ve kıyamete kadar da ileriye bakmak gerekmektedir. Kısacası büyük günah işleyenler her zaman diliminde olduğu gibi günümüzde de vardır ve ileriki zamanlarda da var olacaklardır.

Mürtekib-i kebîre meselesinden etkilenen kişilerin, gruplaşmaları ve insanlar arasında ayrışmaların ortaya çıkmasına neden olmalarında, benimsemiş oldukları düşünce yapılarının ve yaşadıkları çevre koşullarının etkili olduğu görülmektedir. Çünkü fert ve toplumların düşünce, davranış ve eylemlerinde içinden çıktıkları toplumsal yapıların belirleyici bir önemi vardır. “Bu itibarla hem fertler, hem de fertlerin oluşturdukları toplumsal yapılar, içinde doğup geliştikleri çevre ve koşullarının şekillendirdiği birer varlıktırlar.”⁴⁷⁹ Bu etkenler doğrultusunda zaman içerisinde yaşanan siyasi ayrışma ve sosyal karışıklıklar, İslam ümmeti içerisindeki birliği zedelemiş, birçok farklı düşünce ve yorumun filizlenmesine zemin

⁴⁷⁹ Akoğlu, “Kebîre ve İman Bağlamında Haricilik-Mu'tezile İlişkisi”, 335.

hazırlamıştır.⁴⁸⁰ Ayrıca bundan dolayı günümüzde ortaya çıkan birçok yapılanmanın İslam çatısı altında ortaya çıktığı ve faaliyetlerini din adına yaptıkları görülmektedir. Nitekim bu açıdan bakıldığında din, sadece bireylerin değil grupların da kimlik oluşumunda önemli bir işlev görmektedir.⁴⁸¹ Günümüz şartlarında ortaya çıkan dini grupların ve yapılanmaların, Hâricî, Mürcie ve Mu'tezile gibi mezheplerin izlerini taşıdıkları görülmektedir. Söz konusu yapılanmalar, her ne kadar bu mezheplerden etkilendiklerini kabul etmeseler de netice itibarıyla ilgili mezheplerin tarihi etkinlikleriyle önemli benzerlikler taşıdıkları görülmektedir.

İslam dünyasındaki mevcut dini oluşumlar, siyasi içerikle değerlendirilmekle birlikte, daha çok inanç merkezinde şekillenmektedir.⁴⁸² Bu oluşumlar, genellikle mezhepsel olarak ön plana çıkmaktadır. Bu bağlamda tarihi veriler incelendiğinde; Hâricî, Mürcie ve Mu'tezile gibi mezheplerin yansımalarını her çağda görmek ihtimal dâhilindedir. Bundan ötürü günümüzde ortaya çıkan grupların yankılarında bu mezheplerin etkisinin görülmesi tesadüfî değildir. Nitekim yaşanan çağın bir gerekliliği olarak sonradan ortaya çıkan fırkalar, kendisinden önceki fırkalardan etkilenmektedir. Gerçekten de mezheplerin itikadi olarak birbirini etkilemesi ve fikir birliği içinde olması tarihi süreçte yaşanılmıştır. Bunun örneğini mürtekib-i kebîre meselesinin günümüz yapılanmalarında benzer karşılık görmesi oluşturmaktadır. Günümüzde “Şiddet Taraftarı Selefilik” olarak tanımlanan yapılanmaların benimsemiş oldukları görüşleri itibarıyla, Hâricîler’in devamı görünümü vermektedirler. Bu yapılanmalara bakıldığında el-Kaide, Nusra Örgütü, el-Şebab, Boko Haram⁴⁸³, Taliban ve Hizbullah gibi yapılanmaların etkili olduğu görülmektedir. Söz konusu bu yapılanmalar, “toplumsal değişim ve dönüşümün yegâne aracı olarak cihadı ve cihadın da yegâne aracı olarak silahlı mücadeleyi benimsedikleri için bu isimle anılmışlardır.”⁴⁸⁴ “Şiddet Taraftarı Selefilik” olarak tanımlanan ve şiddeti bir yöntem olarak benimseyen bu grupların dini anlama biçimi, diğer Selefî grupların anlayışıyla benzerdir.⁴⁸⁵ Sözü edilen grupların, olaylara çözüm

⁴⁸⁰ Bağdadi, *Mezhepler Arasındaki Farklar*, 16-21.

⁴⁸¹ Mehmet Ali Büyükkara, “Mezhep ve Mezhepçilik”, *Gaziantep Üniversitesi İlahiyat Akademi Dergisi*, 5/1(2017), 1-10.

⁴⁸² Ramazan Biçer, “İŞİD Düşünce Yapısının Teolojik Arka Planı”, *Kelam Araştırmaları Dergisi*, 13/1 (2015), 1-11.

⁴⁸³ Fatma Bozan, *İslam Dünyasındaki Radikal Örgütler Üzerine Bir Değerlendirme; İŞİD Örneği* (Bartın: Bartın Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Yüksek Lisans Tezi, 2018), 43-51.

⁴⁸⁴ Ramazan Yıldırım-Mahmut Çınar, *Selefilik-Tarihsel Süreci ve Görüşleri* (Köln: Plural Yayınları 2018), 55.

⁴⁸⁵ Yıldırım-Çınar, *Selefilik*, 57.

bulmada, diğer Selefi gruplara nazaran katı ve sert bir yapıya sahip olduğu da göz ardı edilmemelidir.

Şiddet Taraftarı Selefilik olarak nitelenen yapılanmaların ayrıntılı bir şekilde incelenmesi ve bütün görüşlerine yer verilmesinden ziyade, onları mürtekib-i kebîre meselesi ile ilgili görüş ve eğilimleri değerlendirilmeye çalışılmaktadır. Şiddeti benimseyen Selefi grupların görüşleri genel olarak değerlendirildiğinde, görüşlerinin temelinde büyük günah işleyenlere karşı bir tavır aldıkları görülmektedir. Nitekim onların “kaybolan ümmet”, “cahil toplum”⁴⁸⁶ gibi sloganlarla kendileri gibi hareket etmeyen kişilerin, büyük günah işlediklerini ve bunları kafir olarak nitelemeleri konuya açıklık getirmektedir. Ayrıca İslam toplumunda büyük günahların ve ahlaksızlıkların yaygınlaştığını, sözde âlim ve yöneticilerin bu durumu düzeltmek yerine, ılımlı İslam söylemine hizmet edip meşrulaştırdıklarını dile getirerek, bu konuda ne kadar ısrarcı olduklarını göstermişlerdir.⁴⁸⁷ Netice olarak şiddeti benimseyen grupların düşünce yapılarının mürtekib-i kebîre meselesi etkisiyle şekillendiğini ve içtimai hayatlarında da bu meselenin çok önemli olduğu görülmektedir. Sözü edilen meselenin yankılarını, itikadi ve siyasi olarak Hâricîler’den etkilenen IŞİD (Irak Şam İslam Devleti) yapılanmasında görmek mümkündür. Bu itibarla şiddeti benimseyen Selefi grupların hepsinin incelenmesinden ziyade, bu gruplar arasında mürtekib-i kebîre meselesinden en çok etkilenen IŞİD yapılanmasının, ele alınan mesele bağlamında araştırılıp değerlendirilmesi daha faydalı olacaktır.

3.1. IŞİD’in Ortaya Çıkışı ve Mürtekib-i Kebîre ile Bağlantısı

Irak ve Suriye’de ele geçirdiği topraklarla adını özellikle 2014 yılı içerisinde sıkça duyuran Irak Şam Devleti, ilk olarak 1999 yılında, Ebu Musa El Zerkavî tarafından Afganistan bölgesinde, “Tevhid ve Cihad Örgütü” olarak kurulmuştur.⁴⁸⁸ Söz konusu yapılanma, kuruluşundan kısa bir süre sonra 2001 yıllarında, Irak’ın kuzeyine gelerek, ABD güçleriyle savaşımıştır. Örgüt, el-Kaide ile bağlantısını diri tutmak için “Irak el-Kaide’si” ismini almıştır.⁴⁸⁹ Örgütün ismi zaman zaman gelişen olaylar neticesinde değişikliğe uğramıştır. Nitekim 2006 yılının Haziran ayında,

⁴⁸⁶ Büyükkara, *Çağdaş İslam Akımları*, 59.

⁴⁸⁷ Yıldırım-Çınar, *Selefilik*, 57-59.

⁴⁸⁸ Şemsettin Erdoğan – Ergün Deligöz, “Irak Şam İslam Devleti: Gücü ve Geleceği”, *Savunma Bilimleri Dergisi*, 14/1 (Mayıs 2015), 6.

⁴⁸⁹ Erdoğan – Deligöz, “Irak Şam İslam Devleti: Gücü ve Geleceği”, 6.

Zerkavî'nin ABD güçleri tarafından öldürülmesiyle, örgütün başına Ömer el-Bağdadi gelerek, ismini “Irak İslam Devleti” olarak değiştirmiştir.⁴⁹⁰ 2007-2010 yılları arasında ABD'nin saldırıları sonucu örgüt zayıflamaya başlamıştır. 2010 yılında ise örgütün başına daha sonra çokça ses getirecek olan Ebu Bekir el-Bağdadi gelmiştir. Örgüt 2011 yılında ABD güçlerinin Irak'tan çekilmesiyle güç kazanmış ve 8 Nisan 2013'te Bağdadi, örgütün ismini değiştirerek, “Irak ve Şam İslam Devleti” olarak duyurmuştur.⁴⁹¹ İlk başlarda el-Kaide'nin bir kolu konumunda olan IŞİD, belli başlı bazı konulardan dolayı el-Kaide ile bağlarını kopararak kendi tarafsızlığını ilan etmiştir.

IŞİD'in var olan cihatçı yapılanmalardan farklı olarak ortaya çıkmasında belli başlı olayların etkili olduğu görülmektedir. Sözü edilen olay ve etkenler incelendiğinde ilk olarak; IŞİD'in ortaya çıkıp bu kadar söz sahibi olmasında, onların çok radikal kararlar alması ve var olan yapılanmalardan nazaran daha fazla duygulara hitap etmesi etkili olmuştur. Bir diğer etken ise; yenilmiş ve dağılmış Irak ordusunun tecrübeli, kumanda etmesini iyi bilen, hırslı subaylarının etkisi olmuştur.⁴⁹² IŞİD'in kısa zamanda bu kadar etkili olmasının en önemli nedenlerinden biri de sosyal medyayı iyi kullanmaları olmuştur. Nitekim yeni Müslüman olmuş ve İslam'ı tam olarak kavrayamamış kişilerin, hızlı bir şekilde IŞİD'in faaliyetlerine katılması da bunun göstergesidir. Bunların yanında çıkardıkları ve kendilerine ait olan “Dabiq”⁴⁹³ dergisi ile de kendi ideolojilerini insanlara duyurmuşlardır. Bütün bunlara ek olarak onların ortaya çıkmasını etkileyen etmenlerin başında; büyük günahlardan uzak temiz bir toplum amaçlayarak, Müslüman olmayan veya Müslümanlık vasfını kaybetmiş kişi ve grupların karşısında durarak, İslamı tek bir çatı altında toplamak olmuştur.

Örgütün önemli bir medya aracı da “el-Hayyat Medya” sitesidir.⁴⁹⁴ Bu siteden de yaptıkları vahşi eylemlerini insanlara profesyonel bir şekilde duyurmayı başarmışlardır. Ayrıca IŞİD, propaganda ve iletişim aracı olarak, sosyal medyayı çok güzel bir şekilde kullandıkları, düzenledikleri eylemleri, infazları ve İslam adına hazırladıkları videoları, sosyal medyada paylaştıklarından dolayı düşmanlarına

⁴⁹⁰ Dolunay Şenol vd. , “İşid: Küresel Bir Terör Örgütü”, *Fırat Üniversitesi Sosyal Bilimler Dergisi*, 26/2 (2016), 286-287.

⁴⁹¹ Erdoğan – Deligöz, “Irak Şam İslam Devleti: Gücü ve Geleceği”, 7.

⁴⁹² Betül Soysal Bozdoğan, *Daiş 3. Dünya Savaşının Deşifresi* (İstanbul: Hayy Kitap, 2016), 110-111.

⁴⁹³ Şenol vd. , “İşid: Küresel Bir Terör Örgütü”, 286-287.

⁴⁹⁴ Şenol vd. , “İşid: Küresel Bir Terör Örgütü”, 286-287.

korku, dostlarına ise güven ve sempati kazandırmıştır. Netice olarak onların yapmış olduğu bu faaliyetlerin ve vahşet derecesinde biten birçok eylemin yapılma amacının; bozularak kaybolmuş düzenin tekrardan inşa edilmesinin gerekliliği olarak sunulduğu görülmektedir. Bu itibarla İŞİD, var olan düzeni değiştirip yerine kendi amaçları doğrultusunda bir düzen kurmak istemiştir. Nitekim onların, İslam adına toplanma çağrısında bulunurken, İslam ülkelerinde var olan düzenin parçası olan kişileri kâfir olarak görmeleri, sözü edilen görüşü kanıtlar niteliktedir.

İŞİD'in İslam ülkelerinde bulunan kişi ve grupları kolay bir şekilde kafir olarak nitelemesinde, kurucu liderlerinin bu konuda önemli bir yer teşkil ettiği görülmektedir. Onların, mürtekb-i kebîre meselesi etkisiyle benimsedikleri görüşlerinin daha iyi anlaşılması için liderlerinin karakteristik özelliklerinin incelenmesinde fayda vardır. İŞİD'in kurucu lideri Zerkavî olmasına rağmen örgütün altın çağını yaşatan karizmatik ve sempatik lider olarak benimsedikleri kişi, Ebu Bekir el-Bağdadi'dir.⁴⁹⁵ Bağdadi hakkında pek fazla bilgi olmamasına rağmen mevcut bilgilere göre; Bağdat şehrinin kuzeyinde bulunan Samarra kentinde doğan Bağdadi, muhafazakâr bir ailenin çocuğu olup, Abbas aşiretinin Bedri koluna mensuptur.⁴⁹⁶ İŞİD, bu bilgiye dayanarak Bedri kolunun, Hz. Peygamberin mensubu olduğu Kureyş soyuna kadar dayandığını beyan ederek, halifeliliğin Kureyş'ten olduğu düsturunu hatırlatıp, Bağdadi'yi meşru halife saymıştır.⁴⁹⁷ Ayrıca Şer'î ve fikhî konularda uzman olan Bağdadi, Tikrit üniversitesinde profesörlük dahi yapmıştır. O, çatışma ortamında bile grup liderlerine emirler verirken yüzündeki maskeyi çıkarmamakta ve bu nedenle kendisine "gizli şeyh" denilmektedir.⁴⁹⁸ Onun emriyle gerçekleştirilen eylemlerin itikadi olarak alt yapısında mürtekb-i kebîre meselesinin olması ihtimal dâhilindedir.

İŞİD'in, yapmış olduğu işgaller neticesinde, devlet sayılabilecek bir alan hâkimiyetine sahip olduğu görülmektedir. El koyduğu bankalardan ve petrol rafinerilerinden de elde ettiği gelirler sayesinde topladığı ekonomik güçle, 29 Haziran 2014'te ismini değiştirerek "İslam Devleti" unvanını almıştır.⁴⁹⁹ Bu itibarla İŞİD lideri Bağdadi, 2014 yılında Musul'da "Müslümanların halifesi" sıfatıyla hutbe

⁴⁹⁵ Şenol vd. , "İşid: Küresel Bir Terör Örgütü", 277-292.

⁴⁹⁶ Şenol vd. , "İşid: Küresel Bir Terör Örgütü", 82.

⁴⁹⁷ Şenol vd. , "İşid: Küresel Bir Terör Örgütü", 82.

⁴⁹⁸ Şenol vd. , "İşid: Küresel Bir Terör Örgütü", 277-292.

⁴⁹⁹ Büyükkara, *Çağdaş İslam Akımları*, 77.

okuyarak; kendisini, İslam devletinin halifesi olarak takdim etmiştir.⁵⁰⁰ Söz konusu edilen bu anlayıştan ötürü Bağdadi, bütün İslam yapılanmaları tarafından sert bir şekilde eleştirilmiştir. Bağdadi'nin benimsemiş olduğu bu sistem ve düzen fazla sürmemiştir. Nitekim IŞİD hedef alınarak yapılan saldırı neticesinde Bağdadi, birkaç ülkenin ortak yürüttüğü operasyon neticesinde öldürülmüştür. Bağdadi'nin ölümü ile daha da zayıflayan IŞİD, kısa bir zaman içerisinde tamamen dağılarak varlığını sürdürememiştir. Devlet olma özelliğini kaybeden ve belli bir teşkilatlanma serüvenini yitiren örgüt, yaptığı ufak çapta eylemlerle hala kendisinden söz ettirmektedir.

3.1.1. IŞİD'in Kuruluş Amaçları ve Faaliyetleri

Küresel cihat fikrinin bir ürünü olan IŞİD, Ehl-i Hadis-Selefiyye çizgisinin iman mefhumunu; “tasdik, ikrar ve amel olmak üzere üç unsurdan oluştuğunu ileri sürerek, Hâricîliğe bir geçit zemini teşkil ettiğini göstermiştir.”⁵⁰¹ Bu itibarla IŞİD'in ortaya çıkmasında geçirdiği merhaleler neticesinde, nasıl bir yol izlemesi gerektiği konusunda, genellikle Hâricîler'e benzerlik arz ettiği görülmektedir. Nitekim onların, kuruluş amaçlarından biri, büyük günah işlemekten uzak durarak bu günaha bulaşmış insanlarla cihat ederek, İslam çatısı altında bir devlet kurmaktır. Bu itibarla IŞİD, kuruluş gayesi olarak göstermiş olduğu bu tutumundan ötürü, mürtekib-i kebîre meselesi ile yakın bir ilişki içerisinde. Ayrıca onların, büyük günah işleyenleri ve kendi tarafında olmayanları kafir olarak nitelemeleri, konuyu özetler niteliktedir. Netice olarak IŞİD, ilk olarak ortaya çıkmasındaki asıl gayelerinin; bozulan ve dağılan İslam düzenini tekrardan ayağa kaldırmak ve bunun neticesinde büyük günahlardan uzak, özü itibarıyla arınmış bir devlet kurmak için bir araya gelmek olmuştur. IŞİD, bu düşünceler neticesinde çok taraftar bulmakla beraber, daha sonra kazanmış olduğu güç ve iktidar yüzünden asıl amaçlarından çok uzaklaşmıştır.

IŞİD'in kuruluş itibarıyla benimsemiş olduğu mürtekib-i kebîre düşüncesinin, ilk başlarda dini bir delil olarak kullandığı, daha sonra bu görüşlerinin siyasi etkenler neticesinde değişikliğe uğradığı da görülmektedir. Onların, büyük günah işleyenlere karşı sert tavır içerisinde olmaları ve mürtekib-i kebîreyi kâfir olarak nitelemeleri, bu konuda ne kadar hassas olduklarını göstermektedir. Mürtekib-

⁵⁰⁰Büyükkara, *Çağdaş İslam Akımları*, 77.

⁵⁰¹Büyükkara, *Çağdaş İslam Akımları*, 77.

i kebîre konusunda bu kadar hassas davranan IŞİD'in, yapmış olduğu büyük günahları göz ardı etmesi de tartışmaya açık bir konudur. Nitekim yaptıkları insan kıyımları, masum sivil insan ölümleri, çocuk, bayan, yaşlı demeden gerçekleştirdikleri saldırılar ve adam kaçırmaya gibi davranışları, onların asıl amaçlarından uzaklaştıklarının göstergesidir.⁵⁰² Sözü edilen bu olaylar neticesinde IŞİD, mürtebib-i kebîre konusunu siyasi bir araç olarak kullanmayı amaç edindiği de ortaya çıkmıştır.

IŞİD, ele geçirdiği yerlerde barış ve huzuru sağlamak için de bölgede bulunan yerli halkı, büyük günah işlemekten alıkoymak için birçok yola başvurmuştur. Nitekim ele geçirdiği bölgelerde “Hisba” adı altında ahlak polislerine görev vermişlerdir.⁵⁰³ Bu polisler aracılığıyla kurdukları devletin bir şeriat devleti olduğunu göstermek için şeriat dışı yapılan uygulamaları yasaklamış ve buna uymayanları cezalandırmıştır. Bunların yanında kendisini bir ulus devleti görünümü vermek için, ele geçirdiği yerlerdeki fakirlere gıda yardımı, ücretsiz hastane yardımı, ücretsiz ulaşım yardımı gibi yardım kampanyaları düzenlemişlerdir. Onları böyle faaliyetlere iten nedenlerin başında, kendilerini dışa karşı iyi bir yapılanma olduklarını göstermeleri olmuştur. Bu da birçok insanın onlara katılımının önünü açmıştır. Nitekim IŞİD'in böyle bir çaba içerisinde olması, kendisini siyasi ve sosyal açıdan meşru bir devlet görünümü vermesinden kaynaklandığının delili olmuştur. Bu itibarla IŞİD'in benimsemiş olduğu amaç ve hedefler doğrultusunda değerlendirmesi, onların mürtebib-i kebîre konusunda nasıl bir siyaset izlediklerini ortaya çıkaracaktır.

IŞİD'in hedefleri ve amaçları incelendiğinde; ilk başlarda bölgesel ve yerel bir görünüm veren, daha sonra küresel olarak ulusal bir amaç ve vizyon yarışına katılan bir yapıya sahip oldukları görülmektedir. Onların hedeflerini, kendi yayınladıkları dergiden yola çıkarak açıklamak gerekirse; Hicret (İslam devletine göç), cem (birleştirmek), zalimleri durdurmak, temkin ve hilafet.⁵⁰⁴ Bu beş esas, IŞİD'in hedef olarak koymuş oldukları vizyonu ve amacı oluşturmaktadır. IŞİD'in benimsediği söz konusu hedefleri gerçekleştirmesinde mürtebib-i kebîre meselesinden etkilendiği görülmektedir. Nitekim onların, bu hedeflerinin asıl amacı; büyük günahlardan uzak, günahsız ve saf bir düzen kurmak oluşturmaktadır. Söz konusu mesele hakkında Alman gazeteci Jürgen Todenhöfer, yaptığı röportajlar

⁵⁰² Bozan, *İslam Dünyasındaki Radikal Örgütler Üzerine Bir Değerlendirme; IŞİD Örneği*, 57-58.

⁵⁰³ Erdoğan – Deligöz, “Irak Şam İslam Devleti: Gücü ve Geleceği”, 10-12.

⁵⁰⁴ Şenol vd. , “İşid: Küresel Bir Terör Örgütü”, 285.

neticesinde IŞİD'in amacının; dünyayı fethetmek ve Kur'an-ı Kerim'e inanmayan herkesi öldürmek olduğunu açıkça IŞİD militanlarının hemen hemen hepsinin bu görüşte olduğunu vurgulamıştır.⁵⁰⁵ Bu doğrultuda onlar, Kur'an-ı Kerim'e inandığı halde hükümlerine uymayan kişiyi mürtekib-i kebîre olarak vasıflandırmışlardır. Ayrıca IŞİD'in benimsediği hicret, cem, zalimleri durdurmak gibi amaçları incelendiğinde; bu hedeflerin iskeleti konumunda yer alan etkenin, büyük günah-tekfir ikilemi olduğu görülmektedir.

Örgütün lideri Bağdadi yaptığı konuşmalarda örgütün yapısı ve amacından bahsetmektedir. Nitekim Bağdadi, "İslam hiçbir zaman barış dini olmadı, İslam savaşın ve cihadın dinidir. Hiç kimse, başlattığımız savaşın sadece İslam devletinin savaşı olduğuna inanmamalı. Bu tüm Müslümanların savaşıdır. İslam devleti de bu savaşa öncelik ediyor. Bu Müslümanların kâfirlerle olan savaşıdır."⁵⁰⁶ Yapılan bu konuşma neticesinde Bağdadi ve örgütün üst düzey yöneticilerinin düşünceleri, IŞİD'in amaçları ve hedeflerini ortaya koymaktadır. Bu amaçlar gösteriyor ki IŞİD, kendileri gibi düşünmeyenleri kâfir olarak görmüş ve bu doğrultuda kendisinden olmayanlarla savaşmayı amaç edinmiştir. Ayrıca onlar, amaçlarına ve hedeflerine ulaşmak için fethettikleri bölgelerdeki mezhepsel sıkıntılardan faydalanarak o bölgeleri daha rahat elde etmeyi başarmıştır. Bu da onları, taraftarları arasında büyük günah konusunda birleşmelerini sağlamıştır. Bu itibarla IŞİD'in karakteristik yapısına bakıldığında; el-Kaide'den farklı olarak ilk amaçları, bölge savunmasından ziyade bir devlet veya hilafet kurmak olmuştur. Söz konusu amaçlarına ulaşmak için Ortadoğu'daki siyasi, dini ve sosyal iktidar eksikliğinden yararlanarak, devletlerini kurmuş ve devletlerinin ekonomik olarak güçlenmesi için İslam dışı birçok gayri meşru yollara başvurmuştur. Sözde büyük günah işleyenlerle savaşmanın gerekliliği üzerinde duran IŞİD'in, büyük günah işlemesi de oldukça düşündürücüdür.

Temsili amaçları olan ve bunu defalarca dile getiren IŞİD, her defasında Hâricî bir tutum sergileyerek; kendilerinin, İslam'ın son savunucuları olduklarını kaydetmişlerdir. Bu doğrultuda mürtekib-i kebîre konusunda katı bir tavır içinde olmaları da Hâricîler ile benzer amaçları benimsediklerini göstermektedir. Ayrıca dünya hâkimiyetini kurmak için İslam'ı tek bir çatı altında toplayarak, kendisi gibi düşünmeyen herkesle savaşacaklarını tüm insanlara açıklaması, bunun göstergesi

⁵⁰⁵ Hester Maria Greyvenstein, "German journalist on surviving ISIL", Aljazeera (16 Aralık 2015)

⁵⁰⁶ Şenol vd. , "İşid: Küresel Bir Terör Örgütü", 285.

olmuştur. Sonuç olarak IŞİD, benimsemiş olduğu görüşler ve amaçlamak istediği hedefler doğrultusunda, mürtekib-i kebîre meselesini kendisine kalkan yapmış durumdadır. Bu yapılarından dolayı sosyal hayatlarında mürtekib-i kebîre meselesini hedef göstererek kendisine taraftar bulurken, siyasi olarak da kendisi gibi olmayanlara korku ve kaos ortamı oluşturmak istemiştir. Bu itibarla onların, mürtekib-i kebîre etkisiyle gerçekleştirmiş ve gerçekleştirmek istedikleri eylemlere yer verilmesi, konunun anlaşılmasını kolaylaştıracaktır.

3.1.2. IŞİD'in Mürtekib-i Kebîre Etkisiyle Gerçekleştirdiği Eylemler

IŞİD, geniş bir coğrafi alanı kontrol etmesi, sözde devlet yapısına sahip olması, askeri gücünü, strateji ve taktik esaslar çerçevesinde kullanarak askeri kuvvetlerle çatışmalara girmesi, kendi kendini finanse etmesi gibi özellikleri nedeniyle daha önce görülen birçok yapılanmalardan farklı olduğunu göstermektedir.⁵⁰⁷ Sözü edilen bu özellikleri nedeniyle şu ana kadar kurulmuş olan diğer örgütlerden daha zengin ve daha güçlü bir konuma da gelebilmiştir. IŞİD'in sahip olduğu bu güç, onların asıl amaçlarından uzaklaşmasına da neden olmuştur. Nitekim ilk ortaya çıktığı zamanlarda insanların zaaflarından faydalanan, amaçları uğruna İslam'ı araçlaştıran bu yapı, daha sonra sahip olduğu ekonomik güç sayesinde daha farklı bir yapıya bürünmüştür. IŞİD'in bu etkenler doğrultusunda mürtekib-i kebîre meselesi etkisiyle faaliyetlerini şekillendirdiği de görülmektedir. Bundan dolayı kendi saflarına geçenlere belli bir miktarda ücret tahsis eden, paralı bir ordu yapılanmasına dönüşmesinin yanında, saf ve yeni Müslüman olmuş eğitimsiz kişileri, bu mesele bağlamında yetiştirmeleri, bunun göstergesi olmuştur. Ayrıca adından daha fazla söz ettirmek isteyen IŞİD, planladıkları eylemleri de bu doğrultuda gerçekleştirmiştir. Bunun neticesinde birçok masum insanın ölümüyle sonuçlanan kanlı eylemlerde mürtekib-i kebîrenin etkili olduğu görülmektedir.

IŞİD'in mürtekib-i kebîre etkisinde çok kaldığı ve bundan dolayı gerçekleştirdiği eylemlerden sonra faaliyetlerini İslam dini adına yaptığını kaydetmiştir. Onların asıl amaçlarının tam anlaşılması için gerçekleştirdikleri eylemlerde, ulaşmak istedikleri sonuçlara bakmak gerekir. Bu doğrultuda IŞİD, amaçlarına ulaşmak için gerçekleştirdiği kanlı eylemleri, sosyal medya ortamlarında

⁵⁰⁷ Salim Dervişoğlu vd., *Terörün Geldiği Yeni Boyut: Işid Örneği*, Bilge Adamlar Kurulu Raporu (Bilgesam, 2015), s.29

paylaşarak, korku imparatorluğu oluşturmak ve insanları psikolojik olarak etkilemek istemiştir. Nitekim Şii askerleri infaz ederken çektiği görüntüleri internet ortamına yayarak korku salması ve devamında büyük günah işledikleri gerekçesiyle sözü edilen kişileri katletmesi bunu göstermektedir.⁵⁰⁸ Bütün bunlardan sonra IŞİD'in, Müslüman olmayanların, kanlarının ve mallarının helal sayılması gibi görüşleri bağlamında, Ezidileri, şeytana tapan müşrikler olarak sınıflandırmaları, onların mürtekib-i kebîre konusundaki amaçlarını ortaya çıkarmıştır.⁵⁰⁹ Onlar Ezidileri, İslam ümmetinden çıkmış bid'atçı olarak görerek bu konuda mürtekib-i kebîreye uygulanacak cezanın onlar içinde uygulanmasını gerekli görmüşlerdir. Nitekim sözü edilen konuda IŞİD'in elinden kurtulan Ezidi bir kadının anlattıkları, ele alınan meselede delil niteliğindedir. Söz konusu meselede Ezidi kadın şunları kaydetmektedir: "3 Ağustos 2014'te Ezidilerin kökünü kazımak için geldiler. Çünkü Ezidileri kâfir, müşrik ve hain olarak görüyorlardı. 4 bin insanı öldürdüler, 400 bin insan yerlerinden oldu. Ayrıca 6 bin kadın ve çocuğu köle olarak aldılar. Bizleri eski bir okul binasına götürdüler ve orada erkek ve kadınları ayırdılar. Erkekleri ve yaşlı kadınları öldürdüler, biz genç kadınlara da çok kötü şeyler yaptılar..."⁵¹⁰ Ezidi kadının anlattığı bu olayları, daha sonra birçok kadın ve kurtulan kişilerin de aktarımıyla yapılan kötülüğün gerçekliğini gözler önüne sermektedir.

IŞİD'in mürtekib-i kebîre meselesi bağlamında gerçekleştirdiği sözü edilen davranışların, İslam nezdinde büyük günah olarak görülmesinin yanında, onların yaptıkları bu faaliyetleri, İslam adına gerçekleştirdiklerini savunması da tam bir muammadır. Bu itibarla IŞİD, İslam'ı kendisine referans göstererek işledikleri günahları meşrulaştırmıştır. Ayrıca onlar, yaptığı eylem ve faaliyetlerinin hemen hepsini cihat yapmanın bir parçası olarak görmüşlerdir. Nitekim "Cihat yaptığınızı iddia ediyorsunuz, cihatta masumları öldürmek caiz midir?" IŞİD mensuplarına yöneltilen böyle sorular karşısında verdikleri cevaplar konuyu özetler niteliktedir. Sözü edilen konuda onlar: "Ölen bizden ise şehittir, cennete gidecektir, bizden olanın öldürdükleri masumsa onlar da şehittir ve onlarda cennete gideceklerdir."⁵¹¹ Bütün bunlar gösteriyor ki IŞİD, mürtekib-i kebîre konusunda Hâricîler'e benzer bir bakış

⁵⁰⁸ Fehim Taştekin, *Karanlık Çöktüğünde* (İstanbul: Doğan Yayınları, 2017), 3/196.

⁵⁰⁹ Taştekin, *Karanlık Çöktüğünde*, 238-239.

⁵¹⁰ Taştekin, *Karanlık Çöktüğünde*, 239.

⁵¹¹ Abdullah Açar, *Işid ve Irak* (İstanbul: Remzi Kitapevi, 2015), 258.

açısıyla olaylara yaklaşmıştır. Bunun etkisiyle binlerce insanın ölümüyle sonuçlanan eylemlerini gerçekleştirmede de kayıtsız kalmamıştır.

İŞİD, hem kendi üyeleri ile başta Irak ve Suriye olmak üzere hâkim olduğu coğrafyada hem de kendisine bağlı gruplar ya da kendisinden etkilenen bireyler aracılığıyla dünyanın birçok farklı bölgesinde eylemler icra etmiştir.⁵¹² Bunun kanıtı olarak İŞİD, 2002-2016 yıllar arasında gerçekleşen 152 saldırının 106'sını üstlenmiştir.⁵¹³ Sözü edilen bu eylemleri gerçekleştiren dini, siyasi, ekonomik ve sosyal açıdan neyi amaçladıklarını da açıkça beyan etmiştir. İŞİD, gerçekleştirdiği eylemlerle; kalplere korku salmak, halkta adaletin tesis edildiği duygusunu canlandırmak, kendi kurduğu düzeni bozmanın bedelinin ağır olduğunu gösterip caydırıcı olmayı amaçlamıştır.⁵¹⁴ Ayrıca dinî olarak, büyük günah işleyenlere karşı olduklarını ve kâfirlerle savaşmanın gerekli olduğunu da savunarak hareket etmiştir. Onların, mürtebib-i kebîre etkisiyle Rakka'da yakalanan Nusra Cephesi liderlerinden Abdi el Basra'nın kafasını kesmeleri, casusluk yapanları çarmığa germeleri, eşcinsel oldukları gerekçesiyle iki kişiyi taşıyarak öldürmeleri sözü edilen konuda ne kadar ileri gittiklerini göstermektedir.⁵¹⁵ Bu konuda daha da ileri giderek, yakaladıkları bazı önemli kişilerin kafasını keserken tekbir getirmeleri ve bunun neticesinde yaptıkları bu vahşeti din adına yaptıklarını duyurarak sosyal medyada paylaşımları konuyu özetler niteliktedir.

İŞİD, gerçekleştirmiş olduğu eylemler neticesinde bir yandan siyasi olarak korku salarken diğer yandan da dini olarak davalarına karşı çıkan ve laikliği benimsemiş devletlere karşı gözdağı vermeyi amaçlamıştır. Bu itibarla Türkiye'yi Müslümanların baskı altında yaşadığı, laik, demokratik ve batılı ülkelerle iş birliği içinde bir ülke olarak “düşman” ilan eden ve bu doğrultuda eylemlerini gerçekleştiren İŞİD'in, stratejik planlarından biri de Türkiye'deki rejimi yıkmaktır.⁵¹⁶ Ayrıca onların, mürtebib-i kebîre meselesinde ne kadar hassas olduklarının delili, laik sistemi benimseyenleri kâfir olarak nitelemelerinden anlaşılmaktadır. Yani onlara itaat etmeyen, radikal söylemlerini kabullenmeyen, ibadet hayatında eksikler olan kişi, Müslümanlık vasfını kaybetmektedir. Çünkü

⁵¹² İskender Karakaya, “Küresel Terörizmin Dönüşümü: Irak ve Şam İslam Devleti(İŞİD) Örneği” *B.U.Ü.İktisadi ve İdari Bilimler Fakültesi Dergisi*, 38/1 (Haziran 2019), 186.

⁵¹³ Karakaya, “Küresel Terörizmin Dönüşümü: Irak ve Şam İslam Devleti(İŞİD) Örneği”, 187.

⁵¹⁴ Taştekin, *Karanlık Çöktüğünde*, 250.

⁵¹⁵ Taştekin, *Karanlık Çöktüğünde*, 250.

⁵¹⁶ Serhat Erkmen, “İŞİD Türkiye’de Neyi Hedefliyor”, *Aljazeera Türk* (25 Nisan 2016)

onların ideolojisine göre, “İman; kalp ile tasdik, dil ile ikrar ve amellerin ifasından ibarettir. Onlara göre bu üçünden birinin eksik olması kişiyi dinden çıkarmaya yeterlidir.”⁵¹⁷ IŞİD’in bu yanlış mümin ve Müslüman anlayışı, amelinde eksiklik gördükleri kimseleri küfürle itham etmelerine ve öldürmelerine sebep olmaktadır. Sözü edilen konuda IŞİD, günah işleyenleri çok kolay bir şekilde tekfir ederek, bundan kurtulmanın tek çaresi olarak da kendisine katılma da görmektedir.

IŞİD, mürtebib-i kebîre bağlamında gerçekleştirmiş olduğu eylemler neticesinde meydana gelen karışıklık ve kargaşadan da memnun kalmıştır. Nitekim onların, gerçekleşen eylemleri açıkça üstlenmeleri konuya açıklık getirmektedir. IŞİD’in sözü edilen eylemleri gerçekleştirmede çok katı bir tutum içerisinde olmasının temel dayanaklarına bakıldığında, sahip olduğu güç ve benimsemiş olduğu dini düşünce yapısının etkisinden söz etmek gerekir. Onların dini olarak, bu yapıda olmasının en önemli etkenleri arasında, İbn Teymiyye’nin vermiş olduğu bazı fetvalar etkili olmaktadır. Nitekim İbn Teymiyye, dışarıdan gelen saldırılara karşı Müslüman ana bünyeyi korumak ve birliği sağlamak üzere cihat konusunda fetvalar vermiştir. Bu fetvalar bağlamından kopararak, Müslüman bünye içine taşınmış ve tamamı Müslüman olan grupların birbirleriyle olan mücadelesinde meşrulaştırıcı bir araç olarak kullanılmıştır.⁵¹⁸ Bu itibarla onlar, yaptıkları eylemleri meşrulaştırmak adına, dini dayanak olarak; ayetler, hadisler ve belli başlı fetvalara başvurmuşlardır. Yapılan eylemler sonucunda birçok masum insan ölse de asıl amaçlarına ulaşmada bu yolu meşru görmüşlerdir. Sonuç olarak IŞİD, gerçekleştirmiş olduğu kanlı eylemlerinde, vicdanen kendisini rahatsız hissetmemesinin nedenleri arasında, benimsemiş oldukları dini ve psikolojik alt yapılarının buna uygun olduğu görülmektedir. Bu nedenle IŞİD’in mürtebib-i kebîre etkisiyle benimsemiş olduğu düşünce yapısının şekillenmesinde, dini ve psikolojik alt yapılarının ele alınıp değerlendirilmesi, konuya açıklık getirecektir.

3.1.3. IŞİD’in Dini ve Psikolojik Alt Yapısının Oluşmasında Mürtebib-i Kebîre Etkisi

IŞİD’in gerçekleştirdiği eylemlere ve sosyo-kültürel hayatta yaptıkları faaliyetlere bakıldığında, Selefilik-Hâricîlik ilişkileri bağlamında yeni bir yol benimsediği görülmektedir. Onların bu yaklaşımı, dini olarak Selefilik izlerini

⁵¹⁷ *Deaş Dehşete Dayalı Bir Din İstismarı*, nşr. Din İşleri Yüksek Kurulu Başkanlığı (Ankara: Diyanet İşleri Başkanlığı Yayınları, 2018), 25.

⁵¹⁸ Yıldırım-Çınar, *Selefilik*, 40.

taşıırken, psikolojik olarak ise Hâricîliğin yeni bir boyutunu oluşturmaktadır. Dolayısıyla IŞİD, Selefi ve Hâricî düşünceleri bir potada eritip, kendilerine özgü yeni bir yapı dizayn etmiştir. Söz konusu bu yeni yapının oluşmasında mürtekeb-i kebîre doğrultusunda benimsemiş oldukları dini ve psikolojik alt yapılarının etkili olduğu görülmektedir. Bu nedenle IŞİD, benimsemiş olduğu dini ve psikolojik alt yapısıyla birçok Cihadi Selefi gruplardan farklı yol izlemiştir. Bu ayrışmalar neticesinde kendisine has belli başlı kurallar ve sınırlamalar belirlemiştir. Başta Tasavvufi anlayışlar olmak üzere İslâm'ın geleneksel formlarına topyekûn bir karşı duruş sergilemiştir.⁵¹⁹ Ayrıca kendileri dışındaki tüm mezhepler, İslâm dışı yani kâfir olmakla itham edilmekte ve bu şekilde o mezheplere bağlı insanların malı ve canı kendileri için helal kabul edilmektedir. Yaptıkları dini yorumları kabul ettirebilmek için de Selefi paradigma içerisinde kendilerine yer aramışlardır.⁵²⁰ Bütün bunlar gösteriyor ki IŞİD, amaç ve hedeflerine ulaşmak için kendi tarafından işlenen büyük olsun küçük olsun her günahı meşru bulmuştur. Ayrıca cihadı savunan diğer gruplar gibi hedeflerine ulaşmak için şiddeti, bir araç olarak kullanmıştır.

Şiddet taraftarı Selefilik olarak tanımlanan ve şiddeti bir yöntem olarak benimseyen bu grupların dini anlama biçimi, diğer Selefi grupların anlayışlarıyla benzerdir. Ayrıca söz konusu bu gruplar dini metinlerin literal yorumlarını esas alarak akıl ve içtihada karşı çıkmışlardır.⁵²¹ IŞİD, bu konuda diğer Selefi gruplar gibi ayetlerinin zahiri anlamıyla amel etmiştir. Nitekim onların, cihat ile ilgili ayetleri temel alarak, eylemlerini ve faaliyetlerini bu doğrultuda gerçekleştirmeleri konuyu açıklamaktadır. Ayrıca büyük günahlardan arınmış bir İslam devletinin kurulması ve bu devletin bütün dünya tarafından benimsetilmesi düşüncesi, onların ideolojilerini yansıtmaktadır.

IŞİD, amaç ve ideolojisini gerçekleştirirken İslam'ın ilk çağlarını kendisine örnek almak istemiştir. Bunların yanında “Selefi-Vahhabi düşünce sistemi, IŞİD'in ideolojisini meydana getiren unsurların başında gelmektedir. Bu ideoloji; Ahmet b. Hanbel, İbn Teymiyye ve Muhammed bin Abdülvehhab'ın düşüncelerinden meydana gelen tarihsel bir sürecin ürünüdür.”⁵²² Bu itibarla onlar, Kur'an dışında herhangi bir yorum kabul etmeyen, teorik olarak Ahmet bin Hanbel

⁵¹⁹ Muammer Cengil, Ali Rıza Aydın, “IŞİD: Psikopolitik ve Teolojik Bir Değerlendirme”, *İğdır Üniversitesi Sosyal Bilimler Dergisi*, 6/1 (Ekim 2014), 51-63.

⁵²⁰ Cengil -Aydın, “IŞİD: Psikopolitik ve Teolojik Bir Değerlendirme”, 51-63.

⁵²¹ Yıldırım-Çınar, *Selefilik*, 57.

⁵²² Karakaya, “Küresel Terörizmin Dönüşümü: Irak ve Şam İslam Devleti(IŞİD) Örneği”, 169.

ve Muhammed bin Abdulvehhab'ın görüşlerini benimserken, pratikte ise İbn Teymiyye, Seyyid Kutub gibi âlimlerin fetvalarına başvurmuşlardır.⁵²³ IŞİD'in ideolojisine bakıldığında genellikle söz konusu olan kişilerden etkiledikleri görülmektedir. Nitekim bu etmenler ayrıntılı bir şekilde incelendiğinde şunlarla karşılaşılmalıdır;

- İlk olarak Ahmet bin Hanbelî olarak gösterdiğimizde; Ahmet bin Hanbel sahabenin ilgilenmediği hiçbir şeyle uğraşmaktan kendisini uzak tutarak Kur'an ve sünnet dışında diğer yöntem ve araçlara başvurmamıştır. Ayrıca akide olarak sadece nakil ile hareket etmesini önemsemiştir.⁵²⁴
- İbn Teymiyye ise Moğollara karşı sergilemiş olduğu tekfir sistemi ve bu doğrultuda vermiş olduğu cihat ile ilgili fetvalar, ayrıca tasavvufi düşünceye karşı olması, akıldan ziyade nakli delilleri savunması⁵²⁵ gibi etmenler IŞİD gibi şiddet taraftarı Selefi grupları etkilemiştir.
- Bir diğer etken ise Muhammed bin Abdulvehhab'ın Selefi düşünce ile İbn Teymiyye'nin düşüncelerinin teoriden pratiğe dökme çabasının etkili olduğu görülmüştür.⁵²⁶ Bu itibarla IŞİD, Irak ve Suriye'de ele geçirdiği bölgelerde Abdulvehhab'ın "Kitabü'l Tevhid" kitabını dağıtması ele alınan konuda destekler mahiyettedir.⁵²⁷ Özellikle Vehhabi kriterlerini kabul etmeyenlerin müşrik olduğu ve bunların canları ve mallarının helal olduğu telakkisi, ayrıca din dışı yapılan eylemlerde güç kullanmanın caiz olduğu görüşü yaygınlık kazanmıştır.⁵²⁸

⁵²³ Sarkan Salman Abubaker, "IŞİD'in İdeolojisi: Cihadi Selefilik", *Salahaddin Üniversitesi Erbil-Irak*, 4/2 (Haziran 2020), 97-112.

⁵²⁴ Zehra, *Mezhepler Tarihi*, 630-640.

⁵²⁵ Zehra, *Mezhepler Tarihi*, 568-570.

⁵²⁶ Salman Abubaker, "IŞİD'in İdeolojisi: Cihadi Selefilik", 104.

⁵²⁷ Can Ertuna, "Küresel Cihadın Yeni Adresi: İslam Devleti", *Ayrıntı Dergisi*, 5/1 (Temmuz, 2014), 1-20.

⁵²⁸ Salman Abubaker, "IŞİD'in İdeolojisi: Cihadi Selefilik", 105.

- Kur'an'da yer alan "El-Vela (müminleri sevmek ve onlara yardım etmek) Ve'l-Bera (kafirlerle buğz etmek, onlardan uzak durmak)" kavramı da IŞİD için önemli bir argüman olmuştur.⁵²⁹
- IŞİD genellikle tekfir mekanizmasını Rafiziler olarak bildikleri Şii ve Alevi gruplarına karşı kullanmıştır.⁵³⁰
- Cihadi Selefiler temelinde IŞİD ideolojisini etkileyen bir diğer etken ise; Seyyid Kutub'un düşüncesinde yapısı ve ortaya koymuş olduğu görüşlerinde aramak mümkündür. Nitekim Kutub; Hâkimiyetin Allah'a ait olduğunu, kula kulluk edilmemesi gerektiğine ve beşeri sistemlere boyun eğenlerin kâfir olduğunu kaydetmiştir.⁵³¹ Ayrıca toplumların ikiye ayrıldığını bunların İslam ve Cahiliyye Toplumu olduğunu, Cahil toplumda insanların İslam dışı olduklarını ve bunlarla mücadelenin gerekliliği üzerinde durmuştur.⁵³²

IŞİD, sahip olduğu bu ideolojiyi hem eylemlerinde hem de amaçlarında açık bir biçimde sergilemekten kaçınmamaktadır. Ayrıca şiddeti bir yöntem olarak benimseyen ve Selefi zihniyetten beslenen IŞİD, kendi saflarına eleman çekmek için İslam dünyasının bazı sorunları üzerinde durarak, siyasi-ideolojik bir söylem geliştirmiştir.⁵³³ Onların sahip olduğu bu yeni yapılanmanın altında yatan etmenlerin başında dini referanslar ve insan faktörünün etkili olduğu görülmektedir. Netice olarak büyük günah ve bunu işleyenleri temel alarak, dini dayanak ve referanslar eşliğinde hareket etmiştir.

IŞİD'in siyasi, dini ve içtimai alanlarda almış olduğu kararların ve gerçekleştirmiş olduğu faaliyetlerin dayanak noktasını dini referanslar temelinde, taraftarlarının psikolojik yapılarında aramanın konunun bütünlüğü açısından önemli olduğu görülmüştür. Onların, mürtekb-i kebîre görüşlerinin dışlamacı bir yapıda olmasının sebebi de sahip oldukları insan gücü ve benimsemiş oldukları dini alt yapılarından kaynaklanmaktadır. Nitekim IŞİD mensuplarının profesyonel bir şekilde dini hassasiyetleri gözetmeyerek kâfir diye niteledikleri kişileri infaz ederek

⁵²⁹ Yusuf Ziya Yörükân, "Vahhabilik", *Ankara Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi*, 2/1 (1953), 1-18.

⁵³⁰ Ertuna, "Küresel Cihadın Yeni Adresi: İslam Devleti", 1-20.

⁵³¹ Cihangir B. Aksakal, "Seyyid Kutub ve Müslüman Kardeşler", *Akademik Hassasiyetler Dergisi* 2/3 (Nisan,2015), 65-81.

⁵³² Aksakal, "Seyyid Kutub ve Müslüman Kardeşler", 71.

⁵³³ Yıldırım-Çınar, *Selefilik*, 57.

paylaşımlar yapması konuya açıklık getirmektedir. Dolayısıyla yapılan bu eylemleri din adına yaptıklarını ifade etmeleri ve kendisine katılanları psikolojik olarak etkilemeleri de kendilerine meşru bir yol aradıklarını göstermektedir.

İŞİD'in taraftarlarını psikolojik olarak nasıl etkilediği de önem arz etmektedir. Bu doğrultuda onların mürtebib-i kebîreyi öne sürerek etkiledikleri insanların özellikle gençlerin dini ve psikolojik alt yapılarının zayıf olduğu bilinen bir gerçektir. Söz konusu edilen gençlerin İŞİD'e katılmalarında yaşamış oldukları hayat tarzlarının ve içinde yaşadıkları çevrenin çok büyük etkisi olduğu görülmektedir. Bu etkenler dışında İŞİD'e katılan gençleri dört kategoride ele almak mümkündür. Bunlardan ilki; savaş bölgelerinde büyümüş, yıpranmış ve herhangi bir dini eğitim almamış bilinçsizce yaşayan gruptur. İkinci grup ise; göçmenlerin çocuklarıdır. Bu çocuklar genellikle Avrupa'da yaşamış, yaşadığı ortamlarda dışlanan, ötekileştirilen ve dini eğitimlerini tamamlamamış kişilerden oluşmaktadır. İŞİD'e katılan üçüncü kitleye bakıldığında; yeni Müslüman olmuş, İslam dinini sağlam kaynak ve kişilerden almamış kişilerin olduğu görülmektedir.⁵³⁴ Son olarak "İŞİD'e katılan dördüncü grup ise, örgütün hiyerarşik yapılarına dâhil olmayan, İslâm'ın cihad, şahadet, cennet gibi ulvi gayelerini, bu örgütün söylem ve eylemleri üzerinden gerçekleştireceğine inandırılan gençlerdir."⁵³⁵

İŞİD, amaçlarını gerçekleştirme uğruna dini metinleri kullanarak gençleri psikolojik olarak etkileyerek taraftar sayısını çoğaltmaktadır. Bu itibarla dini olarak sağlam bir eğitim almamış gençleri, birçok kanlı eylemde kullandıkları görülmektedir. Bütün bunlar gösteriyor ki İŞİD, hem psikolojik olarak hem de dini olarak mürtebib-i kebîre etkisiyle birçok taraftar bulmuştur. Dolayısıyla sahip olduğu bu insan gücü etkisiyle mürtebib-i kebîre anlayışları doğrultusunda, kişi ve makamları da tekfir etme girişiminde oldukça aşırıya kaçmıştır. Ayrıca onların benimsediği itikadi görüşlerde de mürtebib-i kebîre etkisinin olduğu görülmektedir. Nitekim "Allah'ın indirdikleriyle hükmetmeyenler kâfirlerin ta kendileridir, Batı ile işbirliği içinde olanlar müşriktirler, mevcut İslam ülkelerinin yönetim ve ordusu mürted ve kâfirdir."⁵³⁶ Görüldüğü üzere İŞİD, kendisi gibi düşünmeyenleri mürtebib-i kebîre görüşleri doğrultusunda kolay bir şekilde tekfir ederek, mürted konumuna getirebilmektedir. Ayrıca İŞİD teolojisi değerlendirildiğinde; "Milyonlarca

⁵³⁴ *Deaş Dehşete Dayalı Bir Din İstismarı*, 14-15.

⁵³⁵ *Deaş Dehşete Dayalı Bir Din İstismarı*, 16.

⁵³⁶ Biçer, "İŞİD Düşünce Yapısının Teolojik Arka Planı ", 10.

Müslüman'ı hedef alan bu tekfir mantığı, aslında örgüte hareket sahası açmakta, yıkıma ve zulme, dinî bir zemin oluşturmaktadır. Amaç, toplumu imanla tanıştırmaya ve insanlara imanı sevdirmeye değil, aksine şiddet ve terörü meşrulaştırma olmuştur.”⁵³⁷ Sonuç olarak IŞİD, dini ve psikolojik temellerinde mürtekib-i kebîrenin etkisinin oldukça önemli olduğu görülmektedir. Onların mürtekib-i kebîre etkisiyle benimsedikleri bu bakış açısı ve pratiğe döktükleri sosyal faaliyetlerinde, Hâricîliğin etkisi olduğu görülmektedir. Bu itibarla IŞİD'i mürtekib-i kebîre meselesi bağlamında Hâricîler ile olan benzerliğine değinilmesinde fayda vardır.

3.1.4.Mürtekib-i Kebîre Bağlamında Hâricîlik-IŞİD İlişkisi

Günümüzde ortaya çıkan yapılanmaların sergilemiş oldukları tutumlar ve benimsemiş oldukları görüşler neticesinde kendilerinden önceki mezheplerden etkilendikleri bilinen bir gerçektir. Bu yapılanmalardan şiddet-cihat eksenli olarak ortaya çıkanları, genellikle Hâricî mezhebinin izlerini taşımaktadır. “Farklı adlar altında olup, Hâricîlik temasıyla hareket eden bu oluşumların en belirgin özellikleri, dini yayılcılık ve şiddet hareketlerinin ön plana çıkarılmasıdır.”⁵³⁸ Yapılan araştırmaların sonucunda genelde Selefler, özelde de Cihâdî Selefler ve özellikle IŞİD, Hâricîlerin günümüzdeki devamı veya modern görünümü şeklinde nitelenmektedir.⁵³⁹ Nitekim IŞİD, tekfirci tutumu itibarıyla İslamcı yapılara ve Müslümanlara karşı yürüttüğü savaş gerekçesiyle Cihadi Selefi grupların çoğu tarafından da Hâricîlik ile özdeşleştirilmiştir.⁵⁴⁰ Ayrıca IŞİD'in, kendi taraftarları dışındakileri ötekileştirmesi ve bu konuda katı bir tutum içerisinde olması, Hâricîliğin izlerini taşıdığının göstergesi olmuştur. Bunlara ek olarak IŞİD'in benimsemiş olduğu mürtekib-i kebîre görüşlerinin Hâricî mezhebi ile paralellik göstermesi de konuya açıklık getirmektedir. Kendisi dışındaki Müslümanları, “müşrik” statüsünde değerlendiren IŞİD, bu yapıyla Hâricî fırkalarından Ezarika ile aynı görüşe sahip olması da ele alınan konuyu desteklemektedir. Bunlara ek olarak IŞİD, Hâricîler'in tekfir metodolojisini kendi amaç ve hedeflerine ulaşmak için kullandığı ortaya çıkmaktadır. Sözü edilen hedeflerine ulaşmak için ise tüm dünyanın

⁵³⁷ *Deaş Dehşete Dayalı Bir Din İstismarı*, 27.

⁵³⁸ Biçer, “IŞİD Düşünce Yapısının Teolojik Arka Planı”, 3.

⁵³⁹ Kadir Gömbeyaz, “Haricilerin Günümüzdeki Devamı İbâdiler mi, Selefler mi? Metodik Bir Tartışma” *Mezhep Araştırmaları Dergisi*, 9/1 (2016), 77-98.

⁵⁴⁰ Büyükkara, *Çağdaş İslam Akımları*, 75.

dikkatini çekecek şekilde şiddet içerikli eylemlere başvurması da Hâricîliğin izlerini taşıdığıının göstergesidir.

İŞİD mensuplarının yayınladıkları bildiriler, radyo yayınları ve benimsedikleri kaynaklarda Hariciler'in benimsemiş olduğu tutumu sert bir şekilde eleştirdikleri de görülmüştür. Nitekim yayınladıkları Akide Menhec Meselelerini Beyan Eden İlmi Silsile⁵⁴¹ bildirisinde İŞİD, tekfir konusunda tekfirin tamamen şer'i bir mesele olduğu ve tekfirin dinin aslından değil de vaciplerinden olduğu konusunda fikir birliği ettiği görülmüştür.⁵⁴² Ayrıca İŞİD, Harici ve Mürcie mensuplarının benimsedikleri görüşlerinin yanlışlığı üzerinde durarak şunları kaydetmiştir: “Şüphesiz tekfirden aşırıya giden bu kimseleri koruyan ve bunların ortaya attığı bid'at görüşlerin revaç görmesine karşı yumuşaklık gösteren tağut ile tecehhum ve irca ehlini ve onların bid'at olan görüşlerinin revaç görmesini destekleyen tağut aynı kişidir. Her iki taraf da hak ehlini kiralamak ve Allah yolunda cihadı terk ettirmek amacıyla olduğu anlaşılmaktadır.”⁵⁴³ Bunlara ek olarak Haricilerin Hz. Ali hakkında hüküm yalnız Allah'ındır ve tahkim konusundaki tavırlarından dolayı İŞİD, onları cahil toplum olarak vasıflandırmıştır.⁵⁴⁴ Görüldüğü gibi İŞİD, tekfir konusunda tekfiri dinin aslından olduğunu kabul ederek, dinin aslından olan ve Allah için yapılmayan bir davranışın karşısında kâfir-müşrik tanımlamasında bulunmuştur. İŞİD mensupları her ne kadar Haricilerin görüşlerini benimsemese de yaptıkları eylemler ve büyük günah işleyenler hakkında takındıkları sert tavırlarla Haricilere benzer özelliklere sahip olduklarını göstermektedir.

İŞİD'in mürtekeb-i kebîre konusunda Hâricîler'e benzer bir görüşü ortaya atmasının nedenleri arasında, dini kaynaklara bakış açısı ve dini referanslar bağlamında da değerlendirilmesi gereken bir konudur. Nitekim bu düşüncenin yükselişini etkileyen ve sistemleştiren kişilerin, Kur'an ayetlerini nüzul sebebinden yoksun, anlam bütünlüğü olmayan lafızcı, seçici ve parçacı yaklaşımla ele alması da yine Hâricî düşünceye benzer bir nokta olması sebebiyle dikkat çekicidir.⁵⁴⁵ Bu doğrultuda Hâricîler, mürtekeb-i kebîrenin, Allah'a isyan etmesinden dolayı cehenneme gideceğini ve günahlarda ısrar edenin müşrik olarak değerlendirilmesi

⁵⁴¹ Hicri 1438 (2017) Zilhicce Ayında el- Beyan Radyo'da Yayınlanan Akide ve Menhec Meselelerini Beyan Eden İlmi Silsile'nin 1-2-3-4 Tercümesidir.

⁵⁴² Akide ve Menhec Meselelerini Beyan Eden İlmi Silsile, 3/ 5.

⁵⁴³ Akide ve Menhec Meselelerini Beyan Eden İlmi Silsile, 1/7.

⁵⁴⁴ Akide ve Menhec Meselelerini Beyan Eden İlmi Silsile, 1/5-6.

⁵⁴⁵ Necmettin Çalışkan, Yusuf Okşar, “Haricilik Anlayışının Kökenleri ve Günümüzdeki Yansımaları”, *Bülent Ecevit Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi*, 7/1 (Haziran 2020), 99-124.

gerektiğini uygun görmüşlerdir. Söz konusu olan bu görüşlerin yıllar sonra İŞİD gibi bir yapılanmada tekrardan zuhur etmesi, tarihin tekerrürden ibaret olduğunu göstermektedir. Ayrıca İŞİD’in her konuda olmasa da belli başlı görüşlerinde ve özellikle büyük günah işleyen kişinin durumu hakkında Hâricîler’e benzer bir tutum içerisinde olması, onların dışlamacı bir siyaset benimsediğini göstermektedir. Bu itibarla İŞİD’in kendi taraftarları dışındakileri tekfir etme ve ötekileştirme siyaseti, Hâricîler’in benimsediği katı ve dışlamacı tavırlarına benzer olması da konuyu özetler mahiyettedir.

Hâricî düşünce sistematığının günümüz yansımasını, İŞİD ve benzeri gruplarda görülmesinin etkenleri arasında, içinde bulundukları sosyo-kültürel sorunların benzer olmasının etkili olduğu görülmektedir. Bu etkenler incelendiğinde ilişki kurulması gereken bazı olay ve durumların kaçınılmaz olduğu anlaşılmaktadır. Nitekim Hâricî-İŞİD yapılanmalarının kaos ve buhrandan etkilenmesi, her iki tarafta da cehaletin hakim olmasıyla beraber, taraftarlar arasındaki cahil bilgisiz kişilerin yanlış uygulamaları, ele alınan konuda etkili olmaktadır. Ayrıca yanlış din anlayışları neticesinde sahte cennet beklentisi, lafızcı bir anlayışa sahip olmaları ve dini konularda aşırıya kaçmaları gibi faktörlerde etkili olmaktadır.⁵⁴⁶ Bunların etkisiyle yaşadıkları şehirlere adapte olamamalarından kaynaklanan eğitimsizlik ve bunun neticesinde yaşadıkları çaresizliğin getirdiği terörize edilebilirlik faktörlerinin de etkili olduğu görülmektedir.⁵⁴⁷ İŞİD’in, Hâricîlik ile olan bağlantısını ve benzerliğinin sözü edilen bu faktörler eşliğinde değerlendirilmesi tutarlı bir yaklaşım olacaktır. Netice olarak sözü edilen sorun ve sıkıntılar, tarihin her döneminde insanların gruplaşmasında etkili olduğu bilinmektedir. Bunun sonucunda da mürtekib-i kebîre meselesinin İŞİD ile Hâricîler arasında bir köprü kurduğu da görülmektedir.

İŞİD’in, mürtekib-i kebîre meselesi etkisiyle Hâricîler ile benzer özelliklere sahip olduğunun bir göstergesi de “Lâ Hükme illâ Lillah” kaidesi gereğince “Allah’ın indirdikleriyle hükmetmeyenler var ya, mutlak onlar kafirdirler”⁵⁴⁸ mealindeki ayeti temel alarak açıklamak mümkündür. Nitekim Hâricîler’in mürtekib-i kebîre görüşlerinin şekillenmesinde bu ve benzeri ayetlerin etkili olduğu bilinmektedir. Bunun etkisiyle Hâricîler, kendi amaçları uğruna yorumladıkları bu

⁵⁴⁶ Çalışkan-Okşar, “Haricilik Anlayışının Kökenleri ve Günümüzdeki Yansımaları”, 116-118.

⁵⁴⁷ Çalışkan-Okşar, “Haricilik Anlayışının Kökenleri ve Günümüzdeki Yansımaları”, 116-118.

⁵⁴⁸ el-Mâide, 5/47.

ayetler neticesinde birçok insanın zarar gördüğü eylem ve faaliyetleri gerçekleştirmiştir. İŞİD'in de Hâricîler'in benimsedikleri söz konusu olan ayetler doğrultusunda körü körüne bir inanışla hareket ettiği bilinmektedir. Bu itibarla İŞİD, büyük günahla boğuşmakta olan yönetim biçimlerine karşı çıkarak birçok eylemin gerçekleşmesinde ve sayısı belli olmayan binlerce insanın ölümüne neden olmuştur.

Hâricîler'in izlerini takip eden İŞİD gibi bir yapılanmanın uzun bir aradan sonra aynı zihniyete sahip olmasının nedenleri arasında, kavramsal açıdan yanlış içeriklere sahip bir bakış açısına hâkim olmasından kaynaklanmaktadır. Nitekim Hâricîler, mürtekb-i kebîre konusunda iman, küfr ve tekfir kavramlarını ele alırken yanlış bir yol izlemişlerdir. Yani onlar, mürtekb-i kebîre konusunda iman kavramına yönelmek yerine küfr kavramı üzerinde durmaları ve bunu şahsileştirmelerinden dolayı yeni bir yaklaşımın ortaya çıkmasına neden olmuşlardır.⁵⁴⁹ Bu itibarla onlar, iman nedir veya küfr nedir diye sormak yerine kâfir kimdir sorusunu gündeme getirerek, mürtekb-i kebîre meselesinin seyrini değiştirmişlerdir.⁵⁵⁰ Sözü edilen konu doğrultusunda İŞİD gibi bir yapılanmanın mürtekb-i kebîre konusunda iman ile küfür kavramlarını kendisine özgü bir şekilde şahsileştirerek, düz mantıkla kâfir insanları temel alarak hareket etmesi konuyu açıklar niteliktedir. Bu doğrultuda her iki grubun düşünce yapıları yerine, kişileri hedef alarak hareket etmesi, mürtekb-i kebîre konusunda benzer görüşlere sahip olduklarına işaret etmektedir.

Hâricîler ve onlara benzer fikir yapısı içinde olan İŞİD'in, mürtekb-i kebîre ve diğer görüşlerinin şekillenmesinde, içinde bulundukları çağın şartlarının da etkili olduğu görülmektedir. İlk olarak Hâricî zihniyette olan insanların yaşadığı çevre şartlarının zamanla çok büyük bir değişikliğe uğradığı ve bu doğrultuda yeni şartların, psikolojik ve sosyolojik olarak onların düşünce yapılarını etkilediği ihtimal dâhilindedir. Ayrıca tarihi süreçte meydana gelen siyasi ve askeri birçok olayın etkisiyle mürtekb-i kebîre görüşlerinin ortaya çıkmasını sağladığı da görülmektedir. Sözü edilen bu etkenler neticesinde Hâricîler'in psikolojik olarak eski düzenlerine dönme uğraşı neticesinde şiddete başvurması ve kendisi gibi bu gayretin içinde olmayanları tekfir etme mekanizmasına sahip olmalarının bir sonucu olarak yeni bir gruplaşmanın oluşmasına zemin hazırladığı da görülmektedir. İŞİD'in de böyle bir serüven yaşadığı bilinen bir gerçektir.

⁵⁴⁹Toshihiko Izutsu, *İslam Düşüncesinde İman Kavramı* (İstanbul: Pınar Yayınları, 2017), 35.

⁵⁵⁰Izutsu, *İslam Düşüncesinde İman Kavramı*, 35.

IŞİD, Ortadoğu’da meydana gelen siyasi ve askeri karışıklıklar neticesinde oluşan kaos ortamından etkilenecek, tek çarenin eskiye(selef) dönülerek olabileceğini savunmuştur. Bu doğrultuda kısa zaman içerisinde gruplaşan IŞİD taraftarlarının, bu amaca ulaşmak için şiddeti temel alarak hareket etmesi ve kendisi gibi düşünmeyenleri tekfir veya müşrik olarak nitelemesi, suçluluk psikolojisinin bir yansıması olarak görülmektedir. Ayrıca mürtekib-i kebîre konusunda kolay olanı yani şiddeti temel alarak insanları ötekileştirmeleri de onların yaşadığı çevrenin etkisiyle hareket ettiklerini göstermektedir. Bütün bunlar neticesinde Hâricîler ile IŞİD’in ortaya çıkmasında en temel etkenlerden biri olarak mürtekib-i kebîre konusunun etkili olduğu görülmektedir. Söz konusu olan bu meselenin bu yapılanmaların ortaya çıkmasındaki amaçları arasında mı yoksa araç konumunda mı olduğu tartışmaya açık bir konudur. Nitekim hem Hâricîler hem de IŞİD, ilk ortaya çıktıklarında mürtekib-i kebîre konusunu bir amaç olarak benimseyip itikadi bir bakış açısıyla hareket ettikleri bilinmektedir. Onların ilerleyen zamanlarda bu meseleyi siyasi bir araç olarak ele alıp değerlendirmeleri de amaçlarından uzaklaştıklarının göstergesi olmuştur. Sonuç olarak mürtekib-i kebîre meselesinin IŞİD’i, itikadi, siyasi ve sosyo-kültürel bağlamda etkilediğini ayrıca Hâricîler’in bir uzantısı olarak devam etmelerine olanak sağladığı da görülmektedir.

SONUÇ VE ÖNERİLER

Mürtekib-i kebîre konusu, İslam düşünce tarihinde üzerinde çok tartışılan ve birçok fikir ayrışmalarına neden olan bir yapıya sahiptir. Bu mesele temel alınarak yapılan yorum ve yaklaşımlar neticesinde gruplaşmaların hatta mezheplerin şekillenmesinin önünün açıldığı görülmektedir. Bu itibarla bu meselenin sadece kelam ilmiyle sınırlamak yerine; Fıkıh, Mezhepler Tarihi, Tefsir ve Dinler Tarihi gibi ilimlerle de ilişkilendirilmesi mantıklı olacaktır. Hatta tarihi süreç içerisinde psikoloji ve sosyoloji ilimlerini de ilgilendiren bir yapıya sahip olduğu da görülmektedir. Ayrıca mürtekib-i kebîre meselesinin sonuçları itibarıyla dini, siyasi ve sosyo-kültürel olarak tarihi olay ve durumlara yön verdiği de görülmektedir.

Büyük günah işleyenleri ele alırken sadece günah işleyen kişi temel alınarak bir çıkarımda bulunmanın yanlış olduğu ve bundan dolayı insanlık tarihinin ilk evreleri, yaşanan çağ ve gelecek hayat olarak üçlü döngü bazında ele almak daha mantıklı olacaktır. Bu üçlü döngü içerisinde gerçekleşen olayları mürtekib-i kebîre ile ilişkilendirilmesinin hem zihinsel hem de eylemsel olarak incelemenin ele alınan konu bütünlüğü açısından önemli olduğu görülmektedir. Dolayısıyla ilk işlenen günahın ve bunun devamında daha sonraki dönemlerde günahın büyük ve küçük olarak ayrılması, ayrıca bunun sonucunda da insanların gruplara ayrılması tesadüfi değildir. Nitekim insanları bir araya getiren ve onları belli bir amaç için ayırtıran şeyin, düşünce yapılarından kaynaklandığı bilinmektedir. Benimsenen düşünceler neticesinde de olumlu ve olumsuz birçok faaliyetin ve eylemin hayata geçtiği de görülmektedir.

Bu çalışmada, mürtekib-i kebîrenin İslam düşüncesindeki ekollerin oluşmasındaki etkisi üzerinde durulması öngörülmüştür. Mürtekib-i kebîre meselesini ele alıp değerlendirirken Hz. Peygamberin vefatıyla başlayan sorunların ve bunların neticesinde baş gösteren ihtilafların etkileri üzerinde durulmuştur. Ayrıca İslam tarihinde, Hz. Osman'ın şahadetiyle öne çıkan itikadi, siyasi ve sosyal

olaylardan etkilenen kişilerin hayatlarında, meydana gelen değişikliklerin bu meselede çok etkili olduğu da görülmektedir. Nitekim Hâricîler'in bu olaylar neticesinde büyük günah işleyenleri farklı bir kategoride ele almaları ve Müslümanlara karşı dışlayıcı bir yaklaşım içerisinde olmaları da bunun sonucudur.

Dışlayıcı ve tekfirci bir yaklaşımın benimsenmesine öncülük eden mürtekib-i kebîre meselesinin, olumsuz sonuçlar doğurduğu da bilinmektedir. Bu mesele bağlamında kişi ve grupların; kâfir, münafık, fasık, müşrik ve mümin gibi nitelermeleri temel alarak, İslam düşüncesinde yeni bir yapılanmaya neden olduğu da görülmektedir. İnsanlar arasında barış, huzur ve kardeşçe yaşamayı öğütleyen bir dinin mensuplarının mürtekib-i kebîre konusu doğrultusunda birbirlerini tekfir etmeleri oldukça düşündürücüdür. Nitekim hakkında şer'i bir delil olmadan bir kişiyi tekfir etmenin dinen uygun olmadığı ve bundan dolayı Müslümanların birliği için tekfir yakıştırmasında dikkatli olunması gerektiği de bir düstur haline gelmiştir. Bütün bunlar gösteriyor ki kişi ve grupların mürtekib-i kebîre meselesi doğrultusunda gruplaşmaları, iman-amel kavramlarını asıl anlamından uzak bir yaklaşımla ele aldıklarından kaynaklanmaktadır. Bu itibarla sözü edilen kavramları tamamen insan fiilleriyle bağdaştırmak ve bu doğrultuda kararlar almak, kişiler arasında gruplaşmaya ve ayrışmalara yol açtığı da görülmektedir.

İnsanların gruplaşmasında ve yeni oluşumların ortaya çıkmasında önemli bir etkiye sahip olan mürtekib-i kebîre meselesinin; Hâricîler, Mürcie ve Mu'tezile gibi kelami mezheplerin oluşumlarında büyük paya sahip olduğu görülmektedir. Ele alınan araştırmada bu mezheplerin ortaya çıkmasında ve görüşlerinin şekillenmesinde mürtekib-i kebîrenin etkisi üzerinde durulmuştur. Nitekim mürtekib-i kebîre konusunda Hâricîler, kâfir ve müşrik nitelermesinde bulunurken, Mürcie mümin tabiri üzerinde ısrarla dururken, Mu'tezile ise bu fâsık nitelermesinde bulunmuştur. Böyle bir ayırım ve tanımlama bile İslam düşünce tarihinde ayrışmaların sertliğini gözler önüne sermektedir. Bu mesele bağlamında söz konusu olan mezheplerin, İslam düşünce tarihine birçok yeni görüşün eklenmesinde de katkı sağladıkları görülmüştür. Ayrıca mürtekib-i kebîre meselesini incelerken, Hâricîler, Mürcie ve Mu'tezile mensuplarının bu mesele etrafında gruplara ayrıldığı ve bunun neticesinde kendinden olmayanı dışlamaları, delilleriyle beraber ele alınmıştır.

Sözü edilen bu mezheplere ek olarak günümüzde adından çokça söz ettiren İŞİD yapılanmasını, mürtekib-i kebîre bağlamında incelemenin gerekliliği üzerinde

durulmuştur. Nitekim İŞİD'in içtimai hayatta ve gerçekleştirdiği birçok eylemlerinde mürtekib-i kebîre meselesi doğrultusunda hareket ettiği bilinmektedir. Onların, böyle bir yol izleyerek görüşlerini şekillendirmesinde, Hâricîler'i örnek aldıkları veya Hâricî zihniyete benzer bir yaklaşım içerisinde oldukları görülmektedir. Bütün bunlar gösteriyor ki Hâricî zihniyete sahip İŞİD ve benzeri yapılanmaların mürtekib-i kebîreyi temel alarak İslam'ın öngörmediği bir bakış açısına başvurmaları, İslam dinine önemli ölçüde zararlar vermiştir. Bu görüşler doğrultusunda günümüze kadar etkisini sürdüren mürtekib-i kebîre meselesinin, hala tartışılıyor olması ve yeni ayrışmalara yön vermesi de incelenmeye açık bir konudur.

Hâricîler'in ve İŞİD gibi yapılanmaların İslam'a zarar vermesinin en önemli nedeni, dini anlamada ve anlamlandırma da yanlış metodoloji sahibi olmalarından kaynaklanmaktadır. Bu itibarla sözü edilen bu yapılanmalar, İslam dininin yanlış anlaşılmasına ve Müslüman olmayanların, İslam dini hakkında yanlış fikirlere sahip olmasına neden olmaktadır. Nitekim dünya genelinde İslamofobi gibi bir düşüncenin yaygınlık kazanması ve insanlar arasında itibar görmesi, sözü edilen yapılanmaların mürtekib-i kebîre meselesinde yanlış bakış açısına sahip olmalarından kaynaklanmaktadır. Bu itibarla Mürtekib-i kebîre meselesini temel alarak yapılan yanlış yaklaşımların önüne geçilmesi, İslam dininin anlaşılması adına oldukça önemlidir. Bu ve benzeri meselelerin doğru anlaşılıp sağlıklı bir şekilde anlamlandırılması için İslam ülkelerinin bu konuda ortaklaşa hareket etmesi gerekmektedir. Birçok İslam ülkesinin işbirliği bu ve benzeri konularda ortaklaşa hareket etmeleri, İslam dininin yanlış anlaşılmasının önüne geçilmesine olanak sağlayabilmektedir. Bunlara ek olarak mürtekib-i kebîre ve İslam dinini yanlış anlaşılmasına neden olan konuların, sağlam kaynaklar eşliğinde değerlendirilip, insan, çevre ve yaşanan çağ göz önünde bulundurularak güncellenmesi önem arz etmektedir.

Geçmişten günümüze kadar varlığını farklı kişi ve gruplarda devam ettiren mürtekib-i kebîre meselesinin her zaman diliminde etkili olduğu görülmektedir. Bu meselenin İslam tarihinde önemli ayrışmalara ve yeni grupların ortaya çıkmasına sebebiyet verdiği bilinen bir gerçektir. Her ne kadar görünüş itibarıyla düşünsel olarak kabul görmüş olan bu meselenin sonuçlarının birçok olumsuz olayla şekillenmesi de ele alınan meselenin yanlış anlaşıldığını göstermektedir. Ayrıca mürtekib-i kebîre meselesi, sağlam bir temele oturtulmadığı takdirde, günümüzde ve

ileriki yıllarda da önemli ölçüde olumsuz sonuçlar doğurabilecektir. Bu itibarla belli başlı grupların bu meseleden pirim elde ederek amaçlarını gerçekleştirmek adına bu meseleyi araç olarak kullanmalarından dolayı, Müslümanlar arasında birlik ve beraberliğin zedelendiği görülmüştür. Sonuç olarak mürtekib-i kebîre meselesi, İslam'ın ilk yıllarında olduğu gibi günümüzde de birçok olumsuz sonuçlar doğurduğu görülmektedir. Bu itibarla bu ve benzeri konularda gerekli tedbirler alınmadığı takdirde İslam'a zarar veren birçok yeni yapılanmanın oluşacağı da ihtimal dâhilindedir.

KAYNAKLAR

- Abdülcebbâr, Ebü'l-Hasen Kādî'l-kudât Abdülcebbâr b. Ahmed el-Hemadâni. *Şerh 'ul-Usûli'l-Hamse*. çev. İlyas Çelebi. İstanbul: Türkiye Yazma Eserler Kurumu Başkanlığı Yayınları, 2013.
- Abdülcebbâr, Ebü'l-Hasen Kādî'l-kudât Abdülcebbâr b. Ahmed el-Hemadâni. *Mu'tezile'de Din Usûlü*. çev. Murat Memiş. İstanbul: İz Yayıncılık, 2019.
- Ağar, Abdullah. *İşid ve Irak*. İstanbul: Remzi Kitapevi, 2015.
- Akoğlu, Muharrem. "Kebîre ve İman Bağlamında Haricilik-Mu'tezile İlişkisi". *Erciyes Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Dergisi* 23/1 (2007), 317-339.
- Alper, Hülya. "Münafık". *Türkiye Diyanet İslam Ansiklopedisi*. 31/565-568. İstanbul: TDV Yayınları, 2006.
- Aksakal, Cihangir. "Seyyid Kutub ve Müslüman Kardeşler". *Akademik Hassasiyetler Dergisi* 2/3 (Nisan, 2015), 65-81.
- Apak, Âdem. "Hz. Osman'ın halifeliği Döneminde Meydana Gelen Siyasi Problemler ve Sebepler Üzerine Bazı Değerlendirmeler". *Bursa Uludağ Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Usul Dergisi* 4/1 (2005), 157-170.
- Aydınlı, Osman. *İslam Düşüncesinde Aklileşme Süreci Mu'tezile'nin Oluşumu ve Ebul- Hüzeyl Allaf*. Ankara: Ankara Okulu Yayınları, 2. Basım, 2013.
- Bağdâdî, Ebû Mansûr Abdülkâhir b. Tâhir b. Muhammed et-Temîmî. *el-Fark Beyne'l-Fırak*. çev. Ethem Ruhi Fırlı. İstanbul: Kalem Yayınları, 1979.
- Bağcı, Mehmet. *İslam Mezheplerinde iman ve Büyük Günah Problemi*. İstanbul: Marmara Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Yüksek Lisans Tezi, 2008.
- Bebek, Adil. "Günah". *Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi*. 25/163-164. İstanbul: TDV Yayınları, 1996.
- Becker, Hovard. *Hariciler*. çev. Şerife Geniş. Ankara: Heretik Yayınları, 2013.
- Biçer, Ramazan. "İŞİD Düşünce Yapısının Teolojik Arka Planı". *Kelam Araştırmaları Dergisi* 13/1 (2015), 1-11.

- Bozan, Fatma. *İslam Dünyasındaki Radikal Örgütler Üzerine Bir Değerlendirme; IŞİD Örneği*. Bartın: Bartın Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Yüksek Lisans Tezi, 2018.
- Buhârî, Ebû Abdillâh Muhammed b. İsmail. *el-Câmi'us-sahih*, nşr. Mehmed Sofuoğlu. İstanbul: Ötüken Neşriyat, 2009.
- Büyükkara, Mehmet Ali. “Mezhep ve Mezhepçilik”, *Gaziantep Üniversitesi İlahiyat Akademi Dergisi* 5/1(2017), 1-10.
- Büyükkara, Mehmet Ali. *Çağdaş İslami Akımlar*. İstanbul: Klasik Yayınları, 2018.
- Câbirî, Muhammed Abid. *Arap Siyasal Aklı*. çev. Vecdi Akyüz. İstanbul: Mana Yayınları, 2018.
- Cengil, Muammer – Aydın, Ali Rıza. “IŞİD: Psikopolitik ve Teolojik Bir Değerlendirme”. *Iğdır Üniversitesi Sosyal Bilimler Dergisi* 6/1 (Ekim 2014), 51-63.
- Cürcânî, Ali ibn Muhammed es-Seyyid eş-Şerif. *Ta'rîfât*. çev. Arif Erkan. İstanbul: Bahar Yayınları, 1997.
- Cübbâî, Ebû Ali Muhammed b. Abdilvehhâb b. Sellâm. *Kitabul Makalat- İtikadi Mezheplere Yönelik Klasik Bir Eleştiri*. çev. Yusuf Arıkaner, Özkan Şimşek. İstanbul: Endülüs Yayınları, 2019.
- Cüveynî, İmâmü'l-Haremeyn Ebü'l-Meâlî Rüknuddîn Abdülmelik b. Abdillâh b. Yûsuf. *Kitabü'l-İrşâd*. çev. Adnan Bülent Baloğlu vd. Ankara: TDV Yayınları, 2016.
- Cüveynî, İmâmü'l-Haremeyn Ebü'l-Meâlî Rüknuddîn Abdülmelik b. Abdillâh b. Yûsuf. *Kitabul – İrşad*. çev. Adnan Bülent Baloğlu, Sabri Yılmaz vd. Ankara: TDV Yayınları, 3.Basım, 2016.
- Çalışkan, Necmettin – Okşar, Yusuf. “Haricilik Anlayışının Kökenleri ve Günümüzdeki Yansımaları”. *Bülent Ecevit Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi* 7/1 (Haziran 2020), 99-124.
- Çelebi, İlyas. “Usûl-i Hamse”, *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*. 42/211. İstanbul: TDV Yayınları, 2012.
- Çelebi, İlyas. “Mu'tezile”. *Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi*. 31/391-401. İstanbul: TDV Yayınları, 2006.
- Çınar, Mahmut. *İnsan ve Peygamber Olarak Hz. Muhammed*. İstanbul: Beyan Yayınları, 2018.
- Demircan, Adnan. *Haricilerin Siyasi Faaliyetleri*. Konya: Selçuk Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Doktora Tezi, 1993.
- Demirci, Mustafa. “Hz. Osman Devri Fitne Olaylarının Sosyoekonomik Boyutları”. *İslâmiyât Dergisi* 7/1 (2004), 155-170.

- Dervişoğlu, Salim, vd. *Terörün Geldiği Yeni Boyut: Işid Örneği, Bilge Adamlar Kurulu Raporu*. Bilgesam, 2015.
- Din İşleri Yüksek Kurulu. *Deaş Dehşete Dayalı Bir Din İstismarı*. nşr. Din İşleri Yüksek Kurulu Başkanlığı. Ankara: Diyanet İşleri Başkanlığı Yayınları, 2018.
- Dûrî, Abdulaziz. *İlk Dönem İslam Tarihi*. çev. Hayrettin Yücesoy. İstanbul: Endülüs Yayınları, 2016.
- Ebû Hanîfe Nu'mân b. Sâbit b. Zûtâ b. Mâh. *İmâm-ı Azamın Beş Eseri-Kitabu'l Âlim ve'l Muteallim*. çev. Mustafa Öz. İstanbul: Marmara Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Vakfı Yayınları, 1981.
- Ebu Zehra, Muhammed. *Mezhepler Tarihi*. çev. Abdulkadir Şener. İstanbul: Hisar Yayınları, 2011.
- Eraslan, Yunus. "Klasik Kelam İlminde İmanın Sosyal Boyutu". *Oş Üniversitesi İlahiyat Fakültesi İlmi Dergisi*. 28/1 (2020), 1-47.
- Erdoğan, Şemsettin – Deligöz, Ergün. "İrak Şam İslam Devleti: Gücü ve Geleceği". *Savunma Bilimleri Dergisi* 14/1 (Mayıs 2015), 6.
- Erkmen, Serhat. "İŞİD Türkiye'de Neyi Hedefliyor". *Aljazeera Türk* (25 Nisan 2016).
- Ertuna, Can. "Küresel Cihadın Yeni Adresi: İslam Devleti". *Ayrıntı Dergisi* 5/1 (Temmuz, 2014), 1-20.
- Eş'arî, Ebü'l-Hasen Alî b. İsmâîl b. Ebî Bişr İshâk b. Sâlim. *Makâlâtü'l-İslâmiyyîn*. çev. Mehmet Dalkılıç, Ömer Aydın. İstanbul: Türkiye Yazma Eserler Kurumu Başkanlığı Yayınları, 2019.
- Eş'arî, Ebü'l-Hasen Alî b. İsmâîl b. Ebî Bişr İshâk b. Sâlim. *El-İbane an Usulü'd-Diyane*. çev. Ramazan Biçer. İstanbul: Gelenek Yayınları, 2010.
- Evkuran, Mehmet. *Sünni Paradigmayı Anlamak*. Ankara: Ankara Okulu Yayınları, 2019.
- Fığlalı, Ethem Ruhi. "Cemel Vakası". *Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi*. 7/320-321. İstanbul: TDV, 1993.
- Fığlalı, Ethem Ruhi. "Hâricîler". *Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi*. 16/169-175. İstanbul: TDV Yayınları, 1997.
- Fığlalı, Ethem Ruhi. *İbadiye'nin Doğuşu ve Görüşleri*. Ankara: Ankara Üniversitesi, İlahiyat Fakültesi, Doktora Tezi, 1983.
- Gömbeyaz, Kadir. "Haricilerin Günümüzdeki Devamı İbâdîler mi, Selefilere mi? Metodik Bir Tartışma". *Mezhep Araştırmaları Dergisi*. 9/1 (2016), 77-98.

- Greyvenstein, Hester Maria. "German journalist on surviving ISIL". *Aljazeera* (16 Aralık 2015).
- Hayyât, Ebü'l-Hüseyn Abdürrahîm b. Muhammed b. Osmân. *el- İntisar*. çev. Yüksel Macit. İstanbul: Endülüs Yayınları, 2018.
- Hizmetli, Sabri. *İslam Tarihi*. Ankara: Ankara Üniversitesi İslam Fakültesi Yayınları, 1991.
- Işık, Kemal. *Mu'tezile'nin Doğuşu ve Kelâmî Görüşleri*. Ankara: Ankara Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Yayınları, 1967.
- Izutsu, Toshihiko. *İslam Düşüncesinde İman Kavramı*. İstanbul: Pınar Yayınları, 2017.
- İbnü'l-Esîr, Ebü'l-Hasen İzzüddîn Alî b. Muhammed b. Muhammed. *el-Kâmil fi't-Tarih*. çev. Ahmet Ağırakça. İstanbul: Bahar Yayınları, 1986.
- İbn Hacer el-Askalânî. *Fethu'l Bârî Sahihi Sahîh-i Buhârî Şerhi*. çev. M. Beşir Eryarsoy. İstanbul: Polen Karınca Yayınları, 2009.
- İbn Hazm, Ebu Muhammed Ali b. Said el- Kurtubi. *El-Fasl*. çev. H. İbrahim Bulut. İstanbul: Türkiye Yazma Eserler Kurumu Başkanlığı Yayınları, 2017.
- İbn Hişâm, Ebû Muhammed Cemâlüddîn Abdülmelik. *Siret-i İbn-i Hişam*. çev. Hasan Ege. İstanbul: Kahraman Yayınları, 2006.
- İbn Kesîr, Ebü'l-Fidâ Ömer. *el-Bidâye ve'n-Nihâye*. çev. Mehmet Keskin. İstanbul: Çağrı Yayınları, 1994.
- İbn Kuteybe Ebû Muhammed Abdullah b. Müslim ed-Dîneverî. *El Maârif*. çev. Hasan Ege. İstanbul: Şelale Yayınları, 1976.
- İbn Manzûr, Ebu'l-Fazl Cemaleddin Muhammed b. Mükerrerem. *Lisânu'l-Arab*. Beyrut: Dâru's- Sadır, 1992.
- İbn Murtazâ, Ahmed b. Yahyâ. *el-Munye ve'l Emel*. çev. Hüseyin Maraz. İstanbul: Endülüs Yayınları, 2018.
- İbnü'l Nedim, Ebü'l-Ferec Muhammed b. Ebî Yakub İshak b. Muhammed. *el-Fihrist*. çev. Ramazan Şeşen. İstanbul: Türkiye Yazma Eserler Kurumu Başkanlığı Yayınları, 2019.
- İbn Teymiyye, Ebü'l-Abbâs Takıyyüddîn Ahmed b. Abdilhalîm b. Mecdiddîn. *İman*. İstanbul: Tevhid Yayınları, 1996.
- İsfahânî, Ebü'l-Kâsım Hüseyin b. Muhammed b. el-Mufaddal er-Râgıb. *Müfredât*. çev. Abdulbaki Güneş - Mehmet Yolcu. İstanbul: Çıra Yayınları, 2010.
- Kalkan, Ahmed. *Ansiklopedik Kuran Kavramları ve Güncel Yansımalar*. İstanbul: Davud Emre Yayınları, 2011.

- Karadaş, Cağfer. “Sevap”. *Türkiye Diyanet İslam Ansiklopedisi*. 36/581-582.İstanbul: TDV Yayınları, 2009.
- Karakaya, İskender. “Küresel Terörizmin Dönüşümü: Irak ve Şam İslam Devleti(IŞİD) Örneği”.*B.U.Ü.İktisadi ve İdari Bilimler Fakültesi Dergisi* 38/1 (Haziran 2019), 186.
- Kutlu, Sönmez. *Türklerin İslamlaşma Sürecinde Mürcie ve Tesirleri*. Ankara: TDV Yayınları, 2018.
- Maraz, Hüseyin. “Mu’tezile’nin El- Menzile Beyne’l Menzileteyn Savunusu ve Doğuşu İle İlişkisi”.*Kelam Araştırmaları Dergisi* 14/1 (2016), 1-33.
- Mâtürîdî, Ebû Mansûr Muhammed b. Muhammed b. Mahmûd es-Semerkindî. *Kitâbü’t-Tevhîd*. çev. Bekir Topaloğlu. Ankara: TDV Yayınları, 2019.
- Mâtürîdî, Ebû Mansûr Muhammed b. Muhammed b. Mahmûd es-Semerkindî. *Te’vilâtü’l Kur’ân*. çev. Fadıl Aygân. İstanbul: Ensar Yayınları, 2018.
- Montgomery Watt, William. *İslam Düşüncesinin Teşekkül Devri*. çev. Ethem Ruhi Fırlı. İstanbul: Şato yayınları, 2001.
- Müslim, Ebû’l-Hüseyin Müslim b. el-Haccâc. *el-Câmi’us-sahîh*. nşr. Ahmed Davudoğlu. İstanbul: Sönmez Neşriyat, 1997.
- Nevbahtî, Ebû Sehl İsmâîl b. Alî b. İshâk b. Ebî Sehl el-Fazl b. Nevbaht el-Bağdâdî. *Kitab’u-Firaku’s-Şia*. İstanbul: Devlet Matbaası, 1931.
- Neşşâr, Ali Sâmî. *İslam’da Felsefî Düşüncenin Doğuşu*. çev. Osman Tunç. İstanbul: İnsan Yayınları, 2016.
- Özdemir, Metin. “İslam Kelamcılarının İman Anlayışlarının Dışlayıcılık Değerlendirilmesi”. *İslami Araştırmalar Dergisi* 19/4 (2006), 599-613.
- Öz, Şaban. “İlk Dönem İslam Toplumunda Değişime Direnç Üzerine Teşhisi Bir Değerlendirme”.*KSÜ İlahiyat Fakültesi Dergisi* 13/1 (2009), 57-95.
- Parlayan, Abdullah. *Riyazüs Salihin Tercemesi*. İstanbul: Konya Kitapçılık, 2005.
- Pekalkan, Merve. *Kur’an ve Tevrat’ta Büyük Günahlar*. Konya: Necmettin Erbakan Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Yüksek Lisans Tezi, 2019.
- Rayyıs, M.Ziyaüddin. *İslam’da Siyasi Düşünce Tarihi*. Çev. Ahmed Sarıkaya. İstanbul: Nehir Yayınları, 1990.
- Sâbûnî, Ebû Muhammed Nûruddîn Ahmed b. Mahmûd b. Ebî Bekr. *Mâtürîdiyye Akaidi*. çev. Bekir Topaloğlu. Ankara: Diyanet İşleri Başkanlığı Yayınları, 1979.
- Sabuni, Muhammed Ali. *Safvetü’t-Tefasir*.çev. Sadreddin Gümüş. İstanbul: Ensar Yayınları, 2012.

- Salman Abubaker Sarkan. “İŞİD’in İdeolojisi: Cihadi Selefilik”. *Salahaddin Üniversitesi Erbil-Irak* 4/2 (Haziran 2020), 97-112.
- Sinanoğlu, Mustafa. “Şirk”. *Türkiye Diyanet İslam Ansiklopedisi*. 39/193-198. İstanbul: TDV Yayınları, 2010.
- Soysal Bozdoğan, Betül. *Daiş 3. Dünya Savaşının Deşifresi*. İstanbul: Hayy Kitap, 2016.
- Şehristânî, Ebü'l-Feth Tâcüddîn Muhammed b. Abdilkerîm b. Ahmed. *el-Milel ve'n-Nihal*. çev. Mehmet Dalkılıç. İstanbul: Litera Yayınları, 2017.
- Şenol, Dolunay, vd. “İşid: Küresel Bir Terör Örgütü”. *Fırat Üniversitesi Sosyal Bilimler Dergisi* 26/2 (2016), 286-287.
- Taberî, Ebû Ca'fer Muhammed b. Cerîr b. Yezîd el-Âmulî el-Bağdâdî. *Tarih-i Taberî*. çev. M. Faruk Görtunca. İstanbul: Sağlam Yayınevi, 2016.
- Taştekin, Fehim. *Karanlık Çöktüğünde*. İstanbul: Doğan Yayınları, 2017.
- Teftâzânî, Sa'düddin Me'sûd b. Fahriddîn Ömer b. Abdullah. *Şerhu'l-Akâid*. çev. Süleyman Uludağ. İstanbul: Dergâh Yayınları, 2017.
- Teftâzânî, Sa'düddin Me'sûd b. Fahriddîn Ömer b. Abdullah. *el-Makâsıd*. çev. İrfan Eyibil. İstanbul: Türkiye Yazma Eserler Kurumu Başkanlığı Yayınları, 2019.
- Topaloğlu, Bekir – Çelebi, İlyas. *Kelam Terimleri Sözlüğü*. Ankara: İsam Yayınları, 2017.
- Topaloğlu, Bekir. “Mü'min”. *Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi*. 31/557. İstanbul: TDV Yayınları, 2006.
- Tunç, Cihad. “Kelam ilminde büyük günah meselesi”. *Ankara Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi* 23/1 (1978), 326-342.
- Türkgülü, Mustafa. “Günah Kavramı ve İman Problemi Haline Getirilen Büyük Günah Hakkındaki Kelami Tartışmalar”. *Diyanet İlmi Dergisi* 36/4 (2000), 63.
- Ülkü, Hayati. *Mezhepler Tarihi*. İstanbul: Çelik Yayınları, 2015.
- Üzüm, İlyas. “Sıffîn Savaşı”. *Türkiye Diyanet İslam Ansiklopedisi*. 37/108-109. İstanbul: TDV Yayınları, 2009.
- Wellhausen, J. *Arap Devleti ve Sukutu*. çev. Fikret Işıltan. Ankara: Ankara Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Yayınları, 1963.
- Wolfson, H. Austryn. *Kelam Felsefesine Giriş*. çev. Kasım Turhan. İstanbul: Kitabevi Yayınları, 1996.
- Yavuz, Yusuf Şevki. “Fâsık”. *Türkiye Diyanet İslam Ansiklopedisi*. 12/202-205. İstanbul: TDV Yayınları, 1995.

Yavuz, Yusuf Şevki. “Tekfir”. *Türkiye Diyanet İslam Ansiklopedisi*. 40/350-356. İstanbul: TDV Yayınları, 2011.

Yıldırım, Ramazan – Çınar, Mahmut. *Selefilik-Tarihsel Süreci ve Görüşleri*. Köln: Plural Yayınları, 2018.

Yıldırım, Ramazan. *Kelam Tarihi*. İstanbul: İşaret Yayınları, 2017.

Yiğit, İsmail. “Sıffin Savaşı”. *Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi*. 37/108-109. İstanbul: TDV, 2009.

Yörükan, Yusuf Ziya. “Vahhabilik”. *Ankara Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi*. 2/1 (1953), 1-18.

Zehebi, Ebu Abdullah Şemsettin Dimeşkî. *Kitabul Kebair*. çev. Bilal Uzun. İstanbul: Hak Yayınları, 2015.

Zehebi, Ebu Abdullah Şemsettin Dimeşkî. *Tarihü'l İslam*. çev. Muzaffer Can. İstanbul: Candaş Yayınları, 2000.

